

ZBORNİK RADOVA

PRAVNO
EKONOMSKOG
FAKULTETA
U NIŠU

I z s a d r Ź a j a :

Dr SLAVOLJUB POPOVIĆ:

O MEĐUSOBNIM ODNOSIMA ORGANA UPRAVE

Dr DIMITRIJE KULIĆ:

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U STVARANJU
JUGOSLOVENSKE DRŽAVE

Dr DRAGOLJUB STOJANOVIĆ:

MEĐUNARODNE KONVENCIJE O ODGOVORNOSTI
ZA ATOMSKE ŠTETE

Dr JAKOV RADIŠIĆ:

ISTORIJA NASTANKA DRŽAVNE SOCIJALISTIČKE SVOJINE
U SSSR

Dr MIHAJLO MITIĆ:

SPOSOBNOST ZA USVOJENJE

Dr MILIVOJE ANDREJEVIĆ:

OSNOV ODGOVORNOSTI ZA ŠTETU KOJU PRICINI
ŽIVOTINJA

RADOSAV PETROVIĆ:

KARAKTER KRIVIČNOG DELA UBISTVA IZ STAVA 3
ČL. 135 KZ.

LJUBIŠA JOVANOVIĆ:

ALKOHOLIZAM KAO KRIMINOGENI UZROK

Dr MIODRAG MATEJIĆ:

PROBLEM BUDŽETSKE RAVNOTEŽE I NJEGOVO REŠAVANJE

Dr RELJA OSTOJIĆ:

SARADNJA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA
SA PRIVREDOM

Dr ŽIVOJIN PERIĆ:

RELATIVNI VIDOVI OBIČNIH SREDSTAVA KAO
INSTRUMENTI PLANIRANJA U PREDUZEĆU

PETAR KOZIĆ:

IDEJA JEDINSTVA BALKANSKOG PROLETARIJATA
NA PRVOJ ZAJEDNIČKOJ KONFERENCIJI
1910. GODINE

IZDAJE PRAVNO-EKONOMSKI FAKULTET U NIŠU

1964.

REDAKCIONI ODBOR

JOVANOVIĆ Nikola, KULIĆ dr Dimitrije, POPOVIĆ dr Slavoljub, (glavni i odgovorni urednik), RADIŠIĆ dr Jakov, ZLATKOVIĆ dr Živorad (sekretar redakcionog odbora)

SADRŽAJ

I PRAVNE NAUKE

	Str.
Dr Slavoljub Popović: <i>O međusobnim odnosima organa uprave</i>	1
Dr Dimitrije Kulić: <i>Narodnooslobodilački odbori u stvaranju jugoslovenske države</i>	17
Dr Dragoljub Stojanović: <i>Međunarodne konvencije o odgovornosti za atomske štete</i>	27
Dr Jakov Radišić: <i>Istorija nastanka državne socijalističke svojine u SSSR</i>	45
Dr Mihailo Mitić: <i>Sposobnost za usvojenje</i>	65
Dr Milivoje Andrejević: <i>Osnov odgovornosti za štetu koju pričinu životinja</i>	71
Radosav Petrović: <i>Karakter krivičnog dela ubistva iz stava 3 čl. 135 KZ</i>	93
Ljubiša Jovanović: <i>Alkoholizam kao kriminogeni uzrok</i>	115
Čedomir V. Stevanović: <i>Porotno suđenje u Srbiji krajem XIX i početkom XX veka</i>	125

II EKONOMSKE NAUKE

Dr Miodrag Matejić: <i>Problem budžetske ravnoteže i njegovo rešavanje</i>	133
Dr Relja Ostojić: <i>Sarađnja Pravno-ekonomskog fakulteta sa privredom</i>	141
Živojin Perić: <i>Relativni vidovi normativa obrtnih sredstava kao instrumenti planiranja u preduzeću</i>	153
Dragoljub Stojiljković: <i>Zakon tražnje u građanskoj teoriji tražnje</i>	161
Živorad Zlatković: <i>Nove forme koncentracije u savremenoj kapitalističkoj trgovini</i>	183

III SOCIOLOGIJA

Petar I. Kozić: <i>Ideja jedinstva balkanskog proletarijata na provoj zajedničkoj konferenciji 1910. godine</i>	193
Daniilo Marković: <i>Prilog definisanju pojma lokalne društvene zajednice</i>	201
Dragoljub Simonović: <i>Kritički osvrt na neke teorijske okvire filma</i>	209

IV PRIKAZI

Petar I. Kozić: <i>Adam Podgurecki: Pravne pojave u javnom mnjenju; Warszawa, 1964. god.</i>	213
Daniilo Ž. Marković: <i>Dr Vladimir Rašković: Osnovi sociologije (treće dopunjeno izdanje — „Savremena administracija“, Beograd, 1964. godine)</i>	215

Uredništvo i administracija ZBORNIKA — Trg JNA br. 11-II, tel. 24-247

Štampa: Servis Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd,
Proleterskih brigada 74

ZBORNIK RADOVA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NIŠU

1964. godina

I PRAVNE NAUKE

O MEĐUSOBNIM ODNOSIMA ORGANA UPRAVE

Pitanje međusobnih odnosa organa državne uprave postalo je naročito složeno posle donošenja Ustavnog zakona iz 1953. godine, kad je napušten sistem dvostruke potčinjenosti organa uprave, prema kome su organi uprave bili potčinjeni horizontalno svom organu vlasti (odnosno njegovom izvršnom organu, tj. izvršnom odboru narodnog odbora ili prezidijumu) i vertikalno — odgovarajućem organu uprave višeg stepena. Ustavni zakon iz 1953. godine napuštajući načelo dvostruke potčinjenosti u međusobnim odnosima organa uprave uveo je načelo određenih prava i dužnosti organa uprave višeg i nižeg stepena, prema kome prava organa uprave višeg stepena moraju biti precizno fiksirana.

Zakon o državnoj upravi iz 1956. godine je znatno detaljnije regulisao međusobne odnose organa uprave višeg i nižeg stepena. Polazeći od načela međusobnih prava i dužnosti organa uprave višeg i nižeg stepena, on je tačno utvrdio prava organa uprave višeg stepena u odnosu na organe uprave nižeg stepena i ograničio je ta prava samo na slučajeve u kojima se radi o određenim vrstama poslova. Zakon o državnoj upravi je međusobne odnose organa uprave višeg i nižeg stepena rešio u skladu sa tada važećim ustavnim načelima i potrebama efikasne kontrole nad pridržavanjem zakona i podzakonskih propisa.

Ustav SFRJ iz 1963. godine je pri utvrđivanju međusobnih odnosa organa uprave višeg i nižeg stepena pošao takođe od načela međusobnih prava i dužnosti organa uprave višeg i nižeg stepena, koje je bilo proglašeno osnovnim načelom i u Ustavnom zakonu iz 1953. godine, ali je za razliku od Ustavnog zakona iz 1953. godine međusobne odnose organa uprave višeg i nižeg stepena detaljnije regulisao, preuzimajući izvestan broj odredaba iz Zakona o državnoj upravi.

Mi ćemo pokušati da izložimo međusobne odnose organa uprave višeg i nižeg stepena uglavnom prema odredbama Ustava SFRJ i republičkih ustava, ukazujući pri tom i na pojedine odredbe drugih važećih propisa.

Međusobni odnosi organa državne uprave mogu se posmatrati:

a) između organa uprave u okviru iste društveno-političke zajednice (horizontalni odnosi); i

b) između organa uprave različitih društveno-političkih zajednica (vertikalni odnosi).

Nesumnjivo je da su znatno složeniji vertikalni od horizontalnih odnosa.

A. Međusobni odnosi organa uprave u okviru iste društveno-političke zajednice

Međusobni odnosi organa državne uprave u okviru iste društveno-političke zajednice mogu se sastojati u: a) međusobnoj saradnji po pitanjima od zajedničkog interesa; b) dostavljanju potrebnih podataka i obaveštenja; c) pribavljanju mišljenja o nacrtima propisa.

1) Pravilo je da organi državne uprave u okviru iste društveno-političke zajednice međusobno saraduju po pitanjima od zajedničkog interesa. U tom cilju odgovarajući organi uprave mogu organizovati sastanke i savetovanja, na koja će pozivati predstavnike i stručnjake zainteresovanih organa uprave, tražiti mišljenja i organizovati i druge vidove saradnje.

2) Međusobni odnosi između organa uprave u okviru iste društveno-političke zajednice mogu se sastojati i u dostavljanju podataka i obaveštenja potrebnih za vršenje poslova iz nadležnosti odgovarajućih organa državne uprave. Organi će moći dostavljati samo one podatke i obaveštenja kojima oni raspolazu u vršenju redovnih poslova iz svog delokruga.

3) Pravilo je da, kad organi državne uprave pripremaju nacrt propisa, o tim nacrtima pribave mišljenje zainteresovanih organa državne uprave u okviru iste društveno-političke zajednice. Razume se da organ državne uprave koji priprema nacrt propisa treba da pribavi i mišljenje većih radnih organizacija, kao i drugih organizacija (privrednih komora, sindikata, zajednica radnih organizacija, itd.).

Pojedinim važećim propisima predviđena je i obaveza za organ uprave koji priprema nacrt propisa koji donosi skupština ili odgovarajući političko-izvršni organ, kad ne prihvati načelne i druge važnije primedbe zainteresovanog organa, radne ili druge organizacije, da uz nacrt propisa iznese i ove primedbe i da svoje mišljenje o tim primedbama.

Pojedinim propisima je predviđena mogućnost da organi uprave u poslovima od zajedničkog interesa, koji po svojoj prirodi zahtevaju stalnu saradnju zainteresovanih organa uprave iste društveno-političke zajednice, osnivaju i zajednička kolegijalna tela (savete, komisije, grupe). Kad to zahtevaju potrebe u okviru federacije i republike, ova tela može osnivati i izvršno veće.

Ako dođe do spora između dva ili više saveznih odnosno republičkih organa uprave zbog toga što organ, ovlašćen za davanje saglasnosti na propis koji donosi drugi organ, uskrati saglasnost, taj spor rešava odgovarajuće izvršno veće izdavanjem smernice, koja je obavezna za organe u sporu. Na isti način se rešavaju i sporna pitanja između dva ili više saveznih odnosno republičkih organa uprave oko nadležnosti, kao i druga sporna pitanja koja nastaju u rešavanju poslova iz njihovog delokruga (vidi, na primer, čl. 74. i 75. Zakona o saveznoj upravi).

Određeni međusobni odnosi nastaju između samostalnih organa uprave koji pripadaju istoj društveno-političkoj zajednici (uglavnom federaciji i republici) u vezi sa vršenjem nadzora sekretarijata nad upravama, zavodima, direkcijama ili komisijama, odnosno u vezi sa vršenjem nadzora samostalnih organa uprave nad organima uprave u njihovom sastavu.

B. Međusobni odnosi organa državne uprave različitih društveno-političkih zajednica

Međusobni odnosi organa državne uprave različitih društveno-političkih zajednica izražavaju se u: 1) pružanju pravne pomoći od strane jednih organa državne uprave drugima; 2) pravima i dužnostima organa uprave višeg stepena u vezi sa vršenjem upravnih poslova; 3) vršenju inspekcijskih poslova; 4) ukazivanju stručne pomoći; 5) pravu organa uprave višeg stepena da vrši instancionu kontrolu i nadzorna prava nad upravnim aktima organa državne uprave nižeg stepena. No prethodno ćemo ukazati na osnovna obeležja međusobnih odnosa organa uprave višeg i nižeg stepena, kao i na pravila o opštenju organa uprave višeg i nižeg stepena.

I. OSNOVNE KARAKTERISTIKE MEĐUSOBNIH ODNOSA ORGANA UPRAVE VIŠEG I NIŽEG STEPENA

Pitanje međusobnih odnosa organa uprave višeg i nižeg stepena u našoj zemlji s obzirom na načelo federativnog uređenja, prava socijalističkih republika i odgovarajuća prava opštinske i sreske samouprave predstavlja veoma složen problem. Regulisanje međusobnih odnosa organa uprave ima za cilj usklađivanje delatnosti svih organa uprave i njihovo osposobljavanje za uspešno izvršenje poverenih im zadataka.

Osnovna načela naćeg federativnog uređenja i načelo samoupravnosti radnog naroda u opštini i srezu uslovljavaju osnove za organizaciju državne uprave. Pri tom treba istaći da je organizacija naše državne uprave u zavisnosti naroćito od načela o jedinstvu društvenog, politićkog i državnog sistema Jugoslavije i načela da su svi organi uprave na teritoriji društveno-politićke zajednice podrećeni predstavnićkom telu odgovarajuće društveno-politićke zajednice i njenom odgovarajućem politićko-izvršnom organu.

Iz izloženih načela na kojima se zasniva naše državno uređenje proizilaze odgovarajuća obeležja organizacije državne uprave i međusobnih odnosa organa uprave. U vezi s tim treba naroćito navesti sledeća načela sadržana u Ustavu SFRJ i republićkim ustavima:

1) *Naćelo o organizacionoj samostalnosti* kako savezne uprave, tako i republićke, pokrajinske i lokalne uprave. Organi uprave su samostalni u okviru svojih zakonskih ovlašćenja i za svoj rad odgovaraju skupštini i njenim politićko-izvršnim organima (ćl. 80. stav 4. Ustava SFRJ).

2) *Naćelo po kome su opštinski organi uprave dućni da izvršavaju savezne i republićke zakone, kao i pokrajinske i sreske propise*, ako njihovo izvršavanje ustavom ili zakonom nije stavljeno u nadlećnost sreskih, republićkih ili saveznih organa (ćl. 101. Ustava SFRJ, ćl. 93. Ustava SR Srbije). Prema tome, Ustav je ustanovio prezumpciju za neposredno izvršavanje propisa u korist opštinskih organa uprave. Ovo načelo posledica je ćinjenice, da savezna i republićka uprava nemaju, po pravilu, svoje organe uprave u republikama odnosno u opštinama i srezovima.

3) *Naćelo po kojem federacija i republika nemaju pravo da na teritorijama ućih društveno-politićkih zajednica osnivaju sopstvene organe uprave za vršenje poslova iz nadlećnosti federacije odnosno republike*. Od ovoga načela Ustavom SFRJ i republićkim ustavima predvićeni su izvesni izuzeci za federaciju odnosno republiku. Naime, federacija moće na teritorijama socijalistićkih republika i drugih društveno-politićkih zajednica zakonom osnivati organe

uprave za vršenje određenih upravnih poslova samo iz oblasti *isključivih prava i dužnosti federacije* (čl. 127. Ustava SFRJ) — (u takve organe uprave spadaju na primer carinarnice). Republičkim ustavima pak, predviđeno je da republika može samo zakonom osnivati na teritoriji opštine republičke organe uprave za vršenje pojedinih upravnih poslova iz *nadležnosti republike* (vidi čl. 44. Ustava SR Srbije).

Kao drugi izuzetak od gornjeg načela treba istaći i *pravo federacije za propisivanje obaveze republika i drugih društveno-političkih zajednica da osnuju organe uprave za vršenje upravnih poslova iz oblasti isključivih prava i dužnosti federacije i poslova od interesa za celu zemlju* (o pojmu ovih poslova vidi u čl. 160. Ustava SFRJ, čl. 16. Osnovnog zakona o službi unutrašnjih poslova — „Sl. I. SFRJ“, br. 46/64, itd.) Republičkim ustavima je predviđeno *pravo za republiku da propisuje obavezu opština za osnivanje organa uprave za vršenje poslova iz nadležnosti republike ili poslova od opšteg interesa za republiku koji su preneti u nadležnosti opštine* (vidi čl. 154. Ustava SR Srbije).

4) *Načelo o vertikalnoj povezanosti organa uprave*, tj. o izvesnoj povezanosti organa uprave višeg stepena sa organima uprave nižeg stepena. Iako se u osnovi organizacije naše uprave nalazi princip organizacione samostalnosti organa uprave svake društveno-političke zajednice, ipak je nužno da se kroz određena prava i dužnosti organa uprave višeg stepena u odnosu na organe uprave nižeg stepena i kroz izvesnu povezanost organa uprave višeg i nižeg stepena obezbedi efikasno izvršenje saveznih, republičkih, pokrajinskih i sreskih propisa na ostvarivanju zadataka uprave u celini. Nužno je stoga da između organa uprave svih društveno-političkih zajednica u određenoj upravnoj grani odnosno upravnoj oblasti postoji određena povezanost, koja se zasniva na međusobnim pravima i dužnostima utvrđenih zakonom i drugim propisima. Na potrebu uspostavljanja povezanosti organa uprave nižeg stepena sa organima uprave višeg stepena ukazivao je i drug E. Kardelj.¹

Načelo o povezanosti organa uprave višeg i nižeg stepena sadržano je u Ustavu SFRJ (čl. 85); kao i u republičkim ustavima (vidi npr. čl. 56. Ustava SR Srbije), prema kojima se zakonom u skladu sa pravima i dužnostima federacije i republike mogu utvrđivati prava i dužnosti saveznih organa uprave prema republičkim, kao i prava i dužnosti saveznih odnosno republičkih organa uprave prema sreskim i opštinskim organima uprave, u cilju kontrole izvršavanja republičkih i saveznih propisa. Prema tome, prava organa uprave višeg stepena u odnosu na organe uprave nižeg stepena ograničena su na kontrolu izvršavanja republičkih i saveznih propisa. Treba, međutim, istaći da i pored toga što postoji izvesna vertikalna povezanost između organa uprave višeg i nižeg stepena, ipak je ostao u osnovi neokrnjen ustavni princip, po kome organi uprave prvenstveno odgovaraju za svoj rad skupštini i njenim odgovarajućim političko-izvršnim organima.

5) *Načelo po kome se međusobni odnosi organa uprave zasnivaju na pravima i dužnostima organa uprave višeg i nižeg stepena*. Naime, međusobni odnosi svih organa uprave iste grane ili iste oblasti u vezi sa vršenjem službe

¹ „I konačno trebalo je na odgovarajući način stručno jače povezati aparat po vertikalnoj liniji, kako bi se obezbedila odgovarajuća evidencija o stanju stvari i svestrana stručna pomoć i saradnja upravnih organa radi unapređenja i dobrog funkcionisanja javnih službi uopšte. . . . U tom duhu propisi daju i određene ingerencije višim upravnim organima prema nižim u pogledu strukture aparata nižih organa, jer je bez toga nemoguće obezbediti jedinstvo sistema i jedinstvo funkcionisanja javnih službi“ (E. Kardelj, knj. IV, str. 343, izdanje „Kultura“).

i upravnih poslova zasnivaju se na pravima i dužnostima utvrđenih ustavom i zakonima. Prema Ustavu SFRJ (čl. 85. stav 1). međusobni odnosi organa raznih društveno-političkih zajednica zasnivaju se na pravima i dužnostima utvrđenim na osnovu Ustava (vidi i čl. 56. Ustava SR Srbije). Ovi se odnosi pored ostalog zasnivaju i na uzajamnoj saradnji, izmeni iskustava, stručnoj pomoći i na pravu svakog organa uprave da daje inicijativu i mišljenje i da stavlja predloge za organizovanje i vršenje službe i unapređenje stručnog rada i poslovanja svih organa uprave u određenoj grani ili oblasti uprave. Treba naročito istaći kao karakterističnu činjenicu okolnost da se međusobni odnosi organa uprave ne zasnivaju na podređenosti i potčinjenosti organa uprave nižeg stepena organima uprave višeg stepena.

6) *Načelo nadležnosti* po kome svaki organ uprave ima pravo i dužnost da vrši poslove koji su mu stavljeni u nadležnost. Organi uprave su ovlašćeni da poslove iz svoje nadležnosti vrše samostalno u okviru zakonskih ovlašćenja (čl. 80. stav 4. Ustava SFRJ). U vezi sa ovim načelom stoji i *načelo zabrane supstitucije* (avokacije ili devolucije) i *načelo zabrane delegacije* upravnih poslova.

U daljem izlaganju izložićemo pojedina pitanja koja se pojavljuju u vezi sa regulisanjem međusobnih odnosa organa uprave višeg i nižeg stepena.

II. OPŠTENJE ORGANA UPRAVE VIŠEG I NIŽEG STEPENA

1. *Opštenje organa uprave višeg stepena sa organima uprave nižeg stepena.* — U Zakonu o državnoj upravi bilo je postavljeno kao opšte pravilo da organi uprave višeg stepena mogu opštiti samo sa organima uprave neposredno nižeg stepena; i obratno organi uprave nižeg stepena mogu opštiti samo sa organima uprave neposredno višeg stepena. Prvo načelo sadržano je i u Ustavu SFRJ (čl. 127.) prema kome savezni organi uprave opšte sa organima uprave drugih društveno-političkih zajednica u republici preko odgovarajućih republičkih organa. Prema tome, savezni organi uprave redovno opšte sa pokrajinskim organima i sa sreskim organima i opštinskim organima preko odgovarajućih republičkih organa uprave. Na primer, ako su Saveznom sekretarijatu za finansije potrebni izvesni podaci od sreskih skupština na području jedne republike, ovaj sekretarijat će se za te podatke obratiti preko odgovarajućeg republičkog sekretarijata za finansije, a ne neposredno sreskim organima uprave nadležnim za poslove finansija. U pogledu opštenja republičkih organa uprave sa organima uprave nižeg stepena važi isto pravilo. Prema tome, republički organi uprave mogu neposredno opštiti samo sa sreskim organima uprave, a ne neposredno i sa opštinskim organima uprave. Republički organi uprave sa opštinskim organima uprave opšte preko odgovarajućih sreskih organa uprave.

Od izloženog pravila postoje izvesni izuzeci. Naime, u izvesnim slučajevima organi uprave višeg stepena mogu opštiti sa organima uprave nižeg stepena koji nisu neposredno niži od njih. U takvim slučajevima savezni i republički organi uprave mogu neposredno opštiti sa svim organima uprave na teritoriji Jugoslavije odnosno na teritoriji republike. To su sledeći slučajevi:

a) u *poslovima pravne pomoći*, s obzirom da je Zakonom o opštem upravnom postupku predviđena dužnost za organe uprave da jedni drugima pružaju pravnu pomoć;

b) u *poslovima iz oblasti isključivih prava i dužnosti federacije* (čl. 127. Ustava SFRJ i sl. 80. Zakona o saveznoj upravi);

c) kad su u pitanju *podaci koji se tiču samo pojedinih organa uprave* (na primer, ako su saveznom sekretarijatu potrebni izvesni podaci od jednog sreskog organa uprave ili organa uprave jedne opštine, on se u cilju pribavljanja tih podataka može neposredno obratiti tim organima);

d) posebnim saveznm zakonima mogu se odrediti i drugi slučajevi u kojima savezni organi uprave mogu opštiti neposredno sa organima uprave drugih društveno-političkih zajednica (čl. 127. stav 6. Ustava SFRJ).

2. *Opštenje organa uprave nižeg stepena sa organima uprave višeg stepena.* — Organi uprave opštinskih i sreskih skupština obraćaju se za stručnu i drugu pomoć odgovarajućim organima uprave neposredno višeg stepena. Prema tome, opštinski organi uprave ne mogu se obraćati za stručnu i drugu pomoć neposredno republičkim organima uprave, već samo odgovarajućim sreskim organima uprave. Treba istaći da ovo pravilo ne važi za slučaj traženja pravne pomoći.

Ovo pravilo primenjuje se samo u slučaju kad je za ukazivanje pomoći nadležan sreski organ uprave, odnosno republički organ uprave ako je tu pomoć tražio sreski organ uprave. Organ uprave od koga je tražena pomoć, dužan je ukazati pomoć. Ako davanje pomoći ne spada u delokrug organa uprave od koga je pomoć tražena, on će o tome obavestiti organ koji je tražio pomoć. U tom slučaju ovaj organ uprave može se obratiti za stručnu i drugu pomoć i neposredno republičkom odnosno saveznom organu uprave, zavisno od toga koji je od tih organa nadležan.

III PRUŽANJE PRAVNE POMOĆI

Pružanje pravne pomoći i ukazivanje saradnje od strane jednih organa uprave drugima u granicama svog delokruga i ovlašćenja predstavlja dužnost za sve organe uprave. S obzirom da pružanje pravne pomoći predstavlja dužnost za sve organe uprave, to je zamoljeni organ dužan dati tražena obaveštenja i druge podatke. Ako jedan organ uprave traži spise od drugog organa uprave, zamoljeni organ dužan je poslati tražene spise ako se time ne ometa postupak po predmetu na koji se spisi odnose. Organ kome su spisi poslani dužan je da ih vrati odmah po uvidu.

Načelo o pružanju pravne pomoći sadržano je i u Zakonu o opštem upravnom postupku (čl. 40. i 41). U smislu ZUP ukazivanje pravne pomoći sastoji se u vršenju pojedinih radnji u postupku za drugi organ, kao što su saslušavanje svedoka, vršenje uviđaja, veštačenja, dostavljanje, davanje podataka i obaveštenja, slanje spisa, itd. U čl. 40. ZUP razlikuju se dva slučaja obraćanja za pravnu pomoć: 1) u prvom slučaju organ koji vodi postupak primoran je da se obrati za pravnu pomoć drugom organu. Naime, za izvršenje pojedinih radnji u postupku koje se imaju preduzeti izvan područja nadležnog državnog organa koji vodi postupak, ovaj će organ zamoliti organa uprave na čijem se području radnja ima preduzeti; 2) u drugom slučaju organ koji vodi postupak nije primoran da se obrati za pravnu pomoć drugom organu, ali razlozi ekonomičnosti to nalažu. Naime, organ nadležan za rešavanje u upravnoj stvari može, radi lakšeg i bržeg obavljanja radnje ili izbegavanja nepotrebnih troškova, vršenje pojedine radnje u postupku poveriti odgovarajućem drugom organu za preduzimanje takve radnje (čl. 40. st. 2. ZUP).

U ZUP (čl. 41) predviđena je i obaveza međusobnog ukazivanja pravne pomoći u upravnom postupku od strane državnih organa kao i radnih i drugih organizacija u vršenju javnih ovlašćenja.

Organi unutrašnjih poslova dužni su da jedni drugima pružaju stručnu i drugu pomoć. Sem toga, organi unutrašnjih poslova dužni su da pružaju pravnu pomoć drugim državnim organima po propisima koji takvu pomoć predviđaju, a radnim i drugim organizacijama — po propisima o upravnom postupku, kad ove organizacije na osnovu zakona vrše javna ovlašćenja (čl. 42. i 98. Osnovnog zakona o službi unutrašnjih poslova — 46/64).

IV PRAVA I DUŽNOSTI ORGANA UPRAVE VIŠEG STEPENA U VEZI SA VRŠENJEM UPRAVNIH POSLOVA

Organi uprave višeg stepena imaju određena prava i dužnosti u odnosu na organe uprave nižeg stepena povodom vršenja upravnih poslova od strane organa uprave nižeg stepena.

1. *Opšta prava organa uprave višeg stepena u vezi sa izvršenjem propisa.* — Š obzirom da propise viših organa (savezne, republičke sreske) izvršuju prvenstveno opštinski organi uprave, to je bilo nužno organima uprave višeg stepena dati izvesna prava i ovlašćenja koja se odnose na pitanje izvršenja propisa viših organa. Prema važećim propisima organi uprave višeg stepena imaju pravo:

a) tražiti *izveštaje* o izvršenju i primeni odgovarajućih propisa. Organi uprave višeg stepena mogu tražiti ove izveštaje od onih organa, koji su dužni da izveštavaju i primenjuju odgovarajuće propise; tražiti druge podatke kada su im potrebni za vršenje poslova iz svoje nadležnosti.

Ovo pravo organa uprave višeg stepena u odnosu na organe uprave nižeg stepena proizilazi iz ustavnog načela o obezbeđivanju uzajamnog obaveštavanja u radu organa uprave (v. čl. 80. stav 3. Ustava SFRJ).² Ovo načelo omogućava i organima uprave nižeg stepena da traže potrebna obaveštenja u vezi s njihovim radom od organa uprave višeg stepena;

b) ukazivati republičkim odnosno lokalnim organima uprave na njihove akte koji nisu u saglasnosti sa zakonom i drugim propisima. Ovde se radi o aktima donetim van upravnog postupka, jer u pogledu akata donetih u upravnom postupku važe odredbe Zakona o opštem upravnom postupku. Nezakonite akte organi uprave mogu staviti van snage (poništiti odnosno ukinuti);

c) predložiti nadležnim organima ukidanje i poništavanje opštih akata republičkih i lokalnih organa uprave. Naime, ako organi uprave o kojima je reč u prethodnoj tački ne stave van snage opšti akt, koji je po mišljenju organa uprave višeg stepena nezakonit, ovaj organ uprave može predložiti nadležnim organima ukidanje i poništavanje nezakonitih akata republičkih i lokalnih organa uprave (Savezni organ uprave u pogledu nezakonitih akata republičkih organa uprave učiniće predlog republičkom izvršnom veću, ako se radi o nezakonitim aktima pokrajinskih organa uprave, predlog će se učiniti pokrajinskom izvršnom veću; ako se radi o nezakonitim aktima sreskih organa uprave, predlog će se učiniti sreskoj skupštini; a ako se radi o nezakonitim aktima opštinskih organa uprave, predlog će se učiniti opštinskoj skupštini).

d) Savezni i republički organi uprave mogu *predložiti republičkom izvršnom veću da obustavi izvršenje propisa ili drugog opšteg akta sreskih ili*

² Saveznim Zakonom o saveznoj upravi (čl. 81) predviđeno je ovlašćenje za savezne organe uprave da u cilju izvršavanja poslova iz svog delokruga traže od odgovarajućih republičkih organa uprave obaveštenja u vezi sa izvršavanjem saveznih zakona i drugih saveznih propisa i saveznih društvenih planova i mera, kao i obaveštenja i podatke o stanju i pojavama u odgovarajućoj oblasti uprave.

opštinskih organa uprave, koji su u suprotnosti sa ustavom ili zakonom. Ako republičko izvršno veće ne obustavi takav propis ili akt koji je u suprotnosti sa Ustavom Jugoslavije ili saveznim zakonom, to može učiniti Savezno izvršno veće. Prema tome, predlog za obustavljanje od izvršenja propisa ili drugog opšteg akta donetog od strane sreskog ili opštinskog organa uprave, savezni organ uprave može učiniti i Saveznom izvršnom veću pod uslovima iz čl. 151. Ustava SFRJ.

e) Republički, sreski i opštinski organi uprave dužni su obezbeđivati izvršavanje zakona, akata i mera saveznih organa (čl. 127. st. 2. Ustava SFRJ). Međutim, federacija može i preko svojih organa *obezbeđivati* izvršavanje saveznih zakona i drugih saveznih propisa za čije su izvršavanje nadležni organi drugih društveno-političkih zajednica, ako i dok ovi organi ne izvršavaju te propise (čl. 127. st. 4. Ustava SFRJ). Ovo načelo sadržano je i u republičkim ustavima kojima se predviđa pravo za republiku da neposredno preko svojih organa može obezbeđivati izvršavanje zakona i drugih propisa, za čije su izvršavanje nadležni organi opštine, sreza ili autonomne pokrajine, ako ovi organi ne izvršavaju te propise (vidi čl. 158. Ustava SR Srbije). Slično načelo bilo je sadržano i u Zakonu o državnoj upravi. Zakon o saveznoj upravi (čl. 86) sadrži dužnosti i ovlašćenje za savezne organe uprave da sami izvrše posao iz oblasti prava i dužnosti federacije čije je izvršavanje saveznim zakonom stavljeno u nadležnost republičkog, pokrajinskog, sreskog ili opštinskog organa uprave, ako ga ovaj organ uprave, i pored upozorenja saveznog organa uprave, ne izvrši ili ga ne izvrši u određenom roku. Ovde se, prema tome, radi o pravu supstitucije ili devolucije nadležnosti u korist organa uprave višeg stepena.³

Iz navedenog ovlašćenja organa uprave višeg stepena proizilazi, da njegovo pravo na izvršavanje upravnog posla koji organ uprave nižeg stepena nije izvršio predstavlja izvesnu sankciju za neizvršenje posla koji je bio dužan izvršiti.

2. *Dostavljanje nacrt propisa na mišljenje odgovarajućim organima uprave.* — Zakon o saveznoj upravi (čl. 90) predvideo je za savezne organe uprave dužnost da nacrt propisa i druge stručne materijale kojima se obrađuju načelna pitanja iz odgovarajuće oblasti uprave dostavljaju prethodno na mišljenje odgovarajućim republičkim organima uprave. Ako su republički organi uprave dali svoje mišljenje, savezni organi uprave su dužni da uzimaju u razmatranje data mišljenja. Za savezne organe uprave predviđena je i dužnost da

³ Osnovnim zakonom o službi unutrašnjih poslova predviđeno je za Savezni odnosno republički sekretarijat unutrašnjih poslova ovlašćenje, da u unutrašnjim poslovima iz isključive nadležnosti federacije preuzme pojedine predmete i poslove iz nadležnosti organa unutrašnjih poslova u republici, odnosno iz nadležnosti sreskih ili opštinskih organa unutrašnjih poslova i da po njima neposredno vodi postupak. Ovo pravo ima i sreski organ unutrašnjih poslova u odnosu na opštinske organe unutrašnjih poslova, i to ne samo kad se radi o unutrašnjim poslovima iz isključive nadležnosti federacije, već i u poslovima od interesa za celu zemlju (čl. 52).

Zakonom o državnoj upravi (čl. 105) bili su predviđeni detaljniji uslovi, jer organ uprave višeg stepena nije bio ovlašćen da izvrši sam posao koji organ uprave nižeg stepena nije izvršio, pre nego što je tom organu izdao obaveznu instrukciju. Tek u slučaju ako organ uprave nižeg stepena i pored dobivene instrukcije nije izvršio određen upravni posao, organ uprave višeg stepena bio je ovlašćen da taj posao sam izvrši. Organ uprave koji je preuzeo da sam izvrši upravni posao, koji nadležni organ uprave nije izvršio, bio je dužan o tome doneti pismeno rešenje, koje je morao dostaviti organu uprave koji posao nije izvršio. Protiv ovakvog rešenja nadležni organ uprave imao je pravo žalbe republičkom odnosno Saveznom izvršnom veću. Treba naglasiti da se ovde radilo o rešenju koje se donosi van upravnog postupka, pa stoga u pogledu donošenja rešenja i žalbe nisu važile odredbe Zakona o opštem upravnom postupku.

uzimaju u razmatranje i predloge koje republički organi uprave samoinicijativno daju u cilju rešavanja pitanja od opšteg interesa.

Ako savezni organ uprave u pripremanju nacrt propisa koje donosi Savezna skupština ili Savezno izvršno veće ne prihvati načelne i druge važnije primedbe republičkog organa uprave, dužan je da uz nacrt propisa iznese i ove primedbe i dâ svoje mišljenje o tim primedbama.

3. *Posebna prava saveznih organa uprave u poslovima iz isključivih prava i dužnosti federacije.* — Organi uprave višeg stepena imaju izvesna posebna prava u odnosu na organe uprave nižeg stepena, kad se radi o poslovima iz isključivih prava i dužnosti federacije. To su uglavnom sledeća prava:

a) Saveznim zakonom ili na osnovu saveznog zakona mogu se predvideti prava za savezne organe uprave da u poslovima iz oblasti isključivih prava i dužnosti federacije mogu obustaviti od izvršenja opšte akte organa uprave u republici koji su u suprotnosti sa saveznim zakonom ili drugim saveznim propisima donetim na osnovu zakona. Pod opštim aktima organa uprave u republici podrazumevaju se opšti akti (propisi) republičkih, pokrajinskih, sreskih i opštinskih organa uprave. Savezni organi uprave ovo pravo mogu da vrše samo u onim slučajevima, kad o tome postoji savezni zakon ili drugi propis donet na osnovu saveznog zakona koji ih ovlašćuje na to. Savezni organ uprave koji je obustavio izvršenje propisa republičkog, pokrajinskog, sreskog ili opštinskog organa uprave dužan je da predloži nadležnom organu ukidanje ili poništavanje tog propisa.⁴

b) Na osnovu saveznog zakona može se predvideti pravo za savezne organe uprave, da u izvršavanju pojedinih poslova iz oblasti isključivih prava i dužnosti federacije mogu rešavati o žalbi protiv upravnih akata republičkih organa uprave. U Zakonu o opštem upravnom postupku (čl. 225) sadržano je pravilo, prema kome se protiv prvostepenog rešenja državnog sekretarijata, saveznog ili republičkog sekretarijata i drugog samostalnog saveznog ili republičkog organa uprave ne može izjaviti žalba. Ustav SFRJ (čl. 127) daje, međutim, mogućnost da se saveznim zakonom ustanovi jedan oblik nadzora u korist saveznih organa uprave nad upravnim aktima donetim od strane republičkih organa uprave, a u poslovima iz oblasti isključivih prava i dužnosti federacije.

4. *Prava organa uprave višeg stepena u poslovima iz isključivih prava i dužnosti federacije i u drugim poslovima od interesa za celu zemlju odnosno od opšteg interesa za socijalističku republiku.* — Pod poslovima od interesa za celu zemlju podrazumevaju se poslovi za čije su izvršavanje odgovorni savezni organi i kad ih neposredno izvršavaju organi u republici. Ovi poslovi se određuju saveznim zakonom (čl. 127. Ustava SFRJ).⁵

⁴ Prema Osnovnom zakonu o službi unutrašnjih poslova (čl. 47) Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove ovlašćen je da u unutrašnjim poslovima iz isključive nadležnosti federacije obustavi izvršenje propisa i drugih opštih akata organa unutrašnjih poslova u republici (republičkih, pokrajinskih, sreskih i opštinskih organa), kada su u suprotnosti sa saveznim zakonom ili drugim saveznim propisom donetim na osnovu saveznog zakona. Istovremeno ovaj organ je dužan da predloži republičkom izvršnom veću (ako je obustavljen opšti akt republičkog organa uprave), pokrajinskom izvršnom veću (ako je obustavljen opšti akt pokrajinskog organa uprave), sreskoj odnosno opštinskoj skupštini (ako je obustavljen opšti akt sreskog odnosno opštinskog organa uprave) da se nezakoniti opšti akt poništi ili ukine.

⁵ Na primer, Zakonom o društvenoj kontroli cena (30/62) predviđeno je da su poslovi društvene kontrole cena od opšteg interesa za federaciju (čl. 1).

Unutrašnji poslovi od interesa za celu zemlju jesu poslovi: 1) zaštita života i lične sigurnosti ljudi; 2) sprečavanja i otkrivanja krivičnih dela, pronalaženja i hvatanja učinilaca krivičnih dela i učestvovanja u prethodnom krivičnom postupku,

Pitanja koja su od opšteg interesa za republiku određuju se republičkim zakonom, a u okviru ustavom utvrđenih prava republike za donošenje propisa (v. čl. 149. Ustava SR Srbije).

Savezni odnosno republički organi uprave u poslovima iz isključivih prava i dužnosti federacije i u poslovima od interesa za celu zemlju, kao i u poslovima od opšteg interesa za republiku imaju u okviru svog delokruga prema odgovarajućim republičkim, pokrajinskim, sreskim odnosno opštinskim organima uprave sledeća ovlašćenja;

a) Organi uprave višeg stepena imaju pravo da organima uprave nižeg stepena izdaju *obavezne instrukcije*, kojima im daju stručna uputstva i pravila za stručno organizovanje službi i stručni rad službenika ili pravila o načinu izvršenja pojedinih poslova. Ovo pravo saveznih odnosno republičkih organa uprave zasniva se na činjenici da na saveznim odnosno republičkim organima uprave leži organizaciona odgovornost za funkcionisanje odgovarajuće grane ili oblasti uprave. Kad se radi o navedenim poslovima, pravo izdavanja obaveznih instrukcija imaju i sreski organi uprave u odnosu na opštinske organe uprave. Ovo pravo organa uprave sankcionisano je i Ustavom SFRJ, prema kome se saveznim zakonom može utvrditi, da u poslovima iz oblasti isključivih prava i dužnosti federacije i u poslovima od interesa za celu zemlju savezni organi uprave imaju pravo da organima uprave republike izdaju obavezne instrukcije (čl. 127. st. 3). Ovakvo pravo organa uprave višeg stepena proizilazi i iz dužnosti organa uprave da sprovede politiku utvrđenu od strane odgovarajuće skupštine.⁶

S obzirom da se u ovim slučajevima radi o obaveznim instrukcijama, zbog čega se u slučaju neizvršenja prema organima uprave nižeg stepena mogu preduzeti i izvesne sankcije, to je Zakonom o državnoj upravi bilo predviđeno

kad je to predviđeno zakonom; 3) sprovođenja saveznih propisa o javnom redu i miru i održavanju javnog reda i mira koji nisu od interesa samo za uže društveno-političke zajednice; 4) izvršavanja krivičnih sankcija; 5) bezbednosti saobraćaja; 6) sprovođenje propisa o držanju i nošenju oružja i municije; 7) sprovođenja propisa o udruženjima građana (čl. 17. Osnovnog zakona o službi unutrašnjih poslova).

Prema Osnovnom zakonu o službi bezbednosti plovidbe 39/64) kao poslovi od interesa za celu zemlju označavaju se: a) inspekcijски poslovi koji se odnose na vršenje nadzora nad: jugoslovenskim brodovima i plovilima unutrašnje plovidbe koji su ovlašćeni da vrše međunarodni ili međurepublički saobraćaj, kao i nad članovima posada tih brodova i plovila; vršenjem službe obalne pilotaze, održavanjem luka i pristaništa otvorenih za međunarodni saobraćaj; održavanjem plovnih puteva međunarodnog značaja u jugoslovenskom obalnom moru i na unutrašnjim plovnim putevima, vršenjem radio službe koja služi bezbednosti plovidbe i zaštiti ljudskih života na moru i unutrašnjim plovnim putevima; b) stručni i tehnički poslovi koji se odnose na: utvrđivanje sposobnosti za plovidbu pomorskih brodova, brodova i plovila unutrašnje plovidbe čiji pregled vrši Jugoslovenski registar brodova; održavanje plovnih puteva međunarodnog značaja u jugoslovenskom obalnom moru i na unutrašnjim plovnim putevima; održavanje i rad jugoslovenskih obalnih radio stanica koje služe bezbednosti plovidbe i zaštiti ljudskog života na moru i unutrašnjim plovnim putevima.

⁶ Vidi član 82. Zakona o saveznoj upravi.

Savezni i republički sekretarijati za unutrašnje poslove ovlašćeni su da u unutrašnjim poslovima iz isključive nadležnosti federacije, kao i u poslovima od interesa za celu zemlju, izdaju obavezne instrukcije za rad odgovarajućim organima unutrašnjih poslova nižeg stepena. Kad se radi o navedenim poslovima, to pravo ima i sreski organ unutrašnjih poslova prema opštinskom organu unutrašnjih poslova (v. čl. 46, 49, 51 i 52. Osnovnog zakona o službi unutrašnjih poslova — 46/64).

za republičke, sreske i opštinske organe uprave pravo da upotrebe i odgovarajuće pravno sredstvo protiv obavezne instrukcije.⁷

b) Saveznim zakonom može se odrediti da u poslovima iz oblasti isključivih prava i dužnosti federacije, kao i u drugim poslovima od interesa za celu zemlju, savezni organi uprave mogu vršiti *prava nadzora* nad organima uprave nižeg stepena (nad republičkim, pokrajinskim, sreskim i opštinskim organima uprave). Saveznim zakonom kojim se ustanovljava ovo pravo u korist saveznih organa uprave predviđete se i predmet nadzora, kao i obim u kome savezni organi uprave mogu da vrše ovaj nadzor (čl. 127. st. 3. Ustava SFRJ).

c) Savezni organi uprave imaju pravo da zahtevaju *sarađnju* u skladu sa saveznim zakonima od strane organa uprave nižeg stepena kad se radi o izvršavanju zakona, akata i mera saveznih organa u oblasti isključivih prava i dužnosti federacije odnosno u poslovima od interesa za celu zemlju (čl. 127. st. 2. Ustava SFRJ).

5. *Mogućnost prenošenja pojedinih poslova iz nadležnosti federacije odnosno republike u nadležnost organa nižeg stepena.* — U važećim propisima sadržano je načelo o zabrani delegacije nadležnosti sa organa uprave višeg stepena na organe uprave nižeg stepena, osim u slučajevima kad je mogućnost delegacije nadležnosti predviđena izrično zakonom.

Ustavom SFRJ predviđeno je, međutim, pravo za organe federacije da pojedine poslove u vezi sa izvršavanjem saveznih zakona iz oblasti isključivih prava i dužnosti federacije prenose zakonom u nadležnost republičkih, sreskih ili opštinskih organa uprave. U takvom slučaju federacija je dužna tim organima da obezbedi odgovarajuća sredstva odnosno izvore prihoda za vršenje prenesenih poslova (čl. 128. Ustava SFRJ).⁸

Slično pravo je predviđeno i republičkim ustavima za republičke organe. Naime, republičkim zakonom mogu se pojedini poslovi, koji su pravo i dužnost republike, preneti u nadležnost opštinskih organa, uz obavezu republike da im obezbedi odgovarajuća sredstva, odnosno izvore prihoda za vršenje tih poslova (vidi npr. čl. 155. stav 3. Ustava SR Srbije).

⁷ Navedenim zakonom bilo je za pomenute organe predviđeno pravo, da protiv obavezne instrukcije saveznog, republičkog odnosno sreskog organa uprave podnesu prigovor ako smatraju da instrukcija nije u skladu sa zakonom i drugim propisima. Prigovor protiv instrukcije saveznog organa uprave izjavljivao se Saveznom izvršnom veću, protiv instrukcije republičkog organa uprave — republičkom izvršnom veću, a protiv instrukcije sreskog organa uprave sreskoj skupštini. Republički organ uprave podnosio je prigovor protiv obavezne instrukcije preko republičkog izvršnog veća, a organi uprave sreske i opštinske skupštine — preko odgovarajućeg saveta sreske odnosno opštinske skupštine. Republičko izvršno veće odnosno savet sreske ili opštinske skupštine dostavljao je prigovor sa svojim mišljenjem organu koji rešava o njima (Saveznom ili republičkom izvršnom veću odnosno sreskoj skupštini). Nadležno izvršno veće odnosno sreska skupština mogla je da ukine instrukciju ako bi utvrdila da je protivna zakonima ili drugim propisima zasnovanim na zakonu.

⁸ Tako je Osnovnim zakonom o službi unutrašnjih poslova (čl. 46. 51. i 52) predviđeno ovlašćenje za Savezni odnosno republički sekretarijat unutrašnjih poslova da u unutrašnjim poslovima iz isključive nadležnosti federacije mogu odrediti da organi unutrašnjih poslova u republici, odnosno sreski i opštinski organi unutrašnjih poslova izvrše određeni posao iz nadležnosti Saveznog odnosno republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova. Sreski organ unutrašnjih poslova ovlašćen je da odredi da opštinski organ unutrašnjih poslova izvrši određeni posao iz njegove nadležnosti, kako kad se radi o unutrašnjim poslovima iz isključive nadležnosti federacije, tako i u poslovima od interesa za celu zemlju.

V MEĐUSOBNI ODNOSI ORGANA UPRAVE U VEZI SA VRŠENJEM INSPEKCIJSKIH POSLOVA

1. *Prava saveznih i republičkih inspekcijskih organa da inspekcijske poslove vrše na celoj teritoriji federacije odnosno republike.* — Ustav SFRJ (čl. 129), kao i republički ustavi (vidi, na primer, čl. 225. Ustava Srbije) predviđaju pravo za savezne odnosno republičke organe koji vrše poslove inspekcije, da mogu vršiti inspekcijske poslove na celoj teritoriji Jugoslavije, odnosno socijalističke republike, radi kontrole izvršavanja saveznih i republičkih zakona i radi zaštite zakonitosti i prava građana i organizacija. Ova prava savezni i republički inspekcijski organi mogu da vrše saglasno saveznom odnosno republičkom zakonu, tj. odredbe o ovom pravu treba da budu detaljnije nazrađene saveznom odnosno republičkim zakonom.

Ovo pravo saveznih i republičkih inspekcijskih organa do sada je bilo sadržano u saveznom Zakonu o državnoj upravi.

Navedena prava saveznih odnosno republičkih inspekcijskih organa u stvari predstavljaju izuzetak od načela da savezni odnosno republički organi uprave ne mogu da vrše poslove iz svoje nadležnosti neposredno na teritoriji užih društveno-političkih zajednica. Izvršavanje saveznih odnosno republičkih zakona povereno je prvenstveno opštinskim organima uprave. Međutim, kad se radi o vršenju inspekcijskih poslova u cilju kontrole izvršavanja saveznih odnosno republičkih zakona, u tom slučaju omogućeno je saveznom odnosno republičkim inspekcijskim organima da inspekcijske poslove vrše neposredno i na teritorijama užih društveno-političkih zajednica.

2. *Prenošenje poslova iz nadležnosti inspekcijskih organa višeg stepena na inspekcijske organe nižeg stepena (delegacija nadležnosti).* — U pojedinim važećim propisima sadržano je ovlašćenje saveznih, republičkih, pokrajinskih i sreskih inspekcijskih organa da traže od inspekcijskih organa nižeg stepena da izvrše pojedine poslove iz njihove nadležnosti, a mogu im ukazivati i stručnu pomoć pri vršenju tih poslova. Prema tome, inspekcijski organi višeg stepena mogu pojedine poslove iz svoje nadležnosti vršiti preko odgovarajućih inspekcijskih organa nižeg stepena, prvenstveno preko opštinskih inspekcijskih organa. Ovo ovlašćenje predstavlja jedan oblik delegacije nadležnosti. Pri tome se mora imati u vidu odredba čl. 126. Ustava SFRJ i odgovarajuće odredbe republičkih ustava o obavezi organa višeg stepena da obezbedi odgovarajuća sredstva za vršenje prenesenih poslova.

Zakon o saveznoj upravi (čl. 88) je predvideo obavezu za republičke, pokrajinske, sreske i opštinske uprave da izvrše određene inspekcijske poslove iz nadležnosti saveznih organa uprave, kada ovi organi to od njih zatraže. U ovakvim slučajevima savezni organi uprave su dužni da republičkim, pokrajinskim, sreskim ili opštinskim organima uprave obezbede sredstva potrebna za izvršenje tih poslova.

3. *Vršenje nadzora od strane inspekcijskih organa višeg stepena nad radom inspekcijskih organa nižeg stepena.* — Savezni odnosno republički organi uprave nadležni za vršenje inspekcije mogu vršiti neposredni nadzor nad republičkim, sreskim, i opštinskim organima uprave koji vrše inspekcijske poslove u pogledu izvršenja saveznih odnosno republičkih zakona i drugih propisa kad je to tim propisima određeno.

Zakonom o saveznoj upravi (č. 88. st. 3) predviđeno je posebno ovlašćenje za savezne organe uprave da vrše neposredan nadzor nad radom republičkih, pokrajinskih, sreskih i opštinskih organa uprave u izvršavanju inspekcijskih poslova kada su im povereni.

Zakonom o sanitarnoj inspekciji („Službeni list SFRJ”, br. 10/65) ovlašćeni su savezni, republički, pokrajinski i sreski organi nadležni za poslove sanitarne inspekcije da vrše neposredan nadzor nad radom republičkih, pokrajinskih, sreskih odnosno opštinskih organa nadležnih za poslove sanitarne inspekcije u pogledu izvršavanja saveznih, republičkih odnosno sreskih propisa (čl. 31).

4. *Preduzimanje vršenja poslova iz nadležnosti inspektorata nižeg stepena od strane inspektorata višeg stepena (supstitucija ili devolucija nadležnosti).* — U važećim propisima sadržano je načelo zabrane supstitucije (devolucije) vršenja poslova organa uprave nižeg stepena od strane organa uprave višeg stepena. Naime, savezni, republički i sreski organi uprave ne mogu preuzeti ni jedan posao iz nadležnosti republičkog, sreskog odnosno opštinskog organa uprave, osim ako je to izrično predviđeno zakonom. Prema tome, posebnim zakonom mogu se predvideti i takva ovlašćenja inspektorata višeg stepena u odnosu na inspektorate nižeg stepena.⁹

VI SARADNJA SA ORGANIMA NIŽEG STEPENA I UKAZIVANJE STRUČNE POMOĆI ORGANIMA UPRAVE NIŽEG STEPENA OD STRANE ORGANA UPRAVE VIŠEG STEPENA

U Zakonu o državnoj upravi bilo je postavljeno načelo o ukazivanju stručne pomoći organima uprave nižeg stepena od strane organa uprave višeg stepena. Savezni, republički i sreski organi uprave prema ZODU (čl. 108) bili su dužni da se u okviru svog delokruga i ovlašćenja staraju o unapređenju službe i stručnog rada službenika i o obrazovanju i usavršavanju službenika u odgovarajućoj grani odnosno oblasti uprave, a bili su dužni da svim organima uprave ukazuju stručnu pomoć koju ovi od njih traže. Za savezne i republičke organe uprave nadležne za pojedinu službu odnosno struku (matični upravni organ) bila je predviđena i obaveza da se staraju o unapređenju rada odgovarajuće službe odnosno struke i o stručnom osposobljavanju kadrova.

U vezi sa stručnom pomoći, a na osnovu navedenih odredaba ZODU, vršeno je razlikovanje između dveju vrsta delatnosti organa uprave višeg stepena u odnosu na organe uprave nižeg stepena, i to: 1) delatnost organa uprave višeg stepena u vezi sa staranjem o izgradnji stručnih kadrova; i 2) delatnost u vezi sa staranjem o pravilnom funkcionisanju i unapređenju službe.

Ustav SFRJ (čl. 80. stav 3) je takođe predvideo načelo o međusobnoj saradnji organa uprave u pitanjima od zajedničkog interesa. Iz ovog načela proizilazi i dužnost organa uprave višeg stepena da ukazuju stručnu pomoć organima uprave nižeg stepena u vezi sa unapređenjem rada odgovarajuće službe odnosno struke i o stručnom osposobljavanju kadrova.

⁹ Na primer, u Zakonu o sanitarnoj inspekciji (10/65) predviđeni su izvesni izuzeci od načela zabrane supstitucije vršenja poslova. Naime, članom 32. navedenog zakona predviđeno je ovlašćenje za organ nadležan za poslove sanitarne inspekcije šire društveno-političke zajednice da sam preduzme propisom predviđenu upravnu meru odnosno radnju i podnese prijavu za učinjeni prestup odnosno prekršaj.

Vidi i član 16. Zakona o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o organizaciji prevoza motornim vozilima u drumskom saobraćaju (9/65), kao i član 101. Osnovnog zakona o izgradnji železnica, saobraćaja i bezbednosti na železnicama (9/65).

Zakonom o saveznoj upravi predviđena je obaveza za savezne organe uprave da u odgovarajućoj grani uprave pružaju stručnu pomoć republičkim i pokrajinskim, sreskim i opštinskim organima uprave.

Osnovni zakon o službi unutrašnjih poslova (čl. 42) predvideo je obavezu za organe unutrašnjih poslova da međusobno saraduju i da jedni drugima pružaju stručnu i drugu pomoć.

Nesumnjivo je da se primenom pojedinih mera i oblika saradnje na efikasniji način izgrađuje i razvija stručna etika i unutrašnja disciplina unutar upravne grane odnosno oblasti ili službe, nego što bi se to ostvarilo primenom načela hijerarhije ili načela dvostruke potčinjenosti. Prema tome, načelo o međusobnoj saradnji organa uprave i pružanju odgovarajuće stručne pomoći čine našu upravu efikasnijom, inicijativnijom i samostalnijom od uprave organizovane na načelu hijerarhijske potčinjenosti. U sistemu međusobne saradnje organi uprave nižeg stepena imaju u organima uprave višeg stepena stručne pomagače, koji im kroz različite forme stručne pomoći olakšavaju i omogućavaju bolje organizovanje i efikasnije vršenje upravnih poslova.

VII INSTANCIONO I NADZORNO REŠAVANJE U UPRAVNOM POSTUPKU OD STRANE ORGANA UPRAVE VIŠEG STEPENA

1. Instancionu kontrolu vrše organi neposredno višeg stepena kad rešavaju po žalbi protiv prvostepenog rešenja donetog u upravnom postupku. Pod žalbom se podrazumeva pravno sredstvo kojim stranka ili drugo ovlašćeno lice osporava zakonitost ili pravilnost (celishodnost) prvostepenog rešenja u upravnom postupku.

2. Nadzorno rešavanje u upravnom postupku. Napred smo izlagali o nadzoru organa uprave višeg stepena nad organima uprave nižeg stepena u vezi sa donošenjem akata van upravnog postupka. Ovdje se radi o nadzoru organa uprave višeg stepena nad aktima donetim u upravnom postupku od strane organa nižeg stepena.

Organi uprave višeg stepena vrše najpre nadzor nad aktima donetim u upravnom postupku od strane organa uprave nižeg stepena pri vršenju instancione kontrole, tj. pri rešavanju po žalbi protiv prvostepenog rešenja.

Međutim, pored instancionog rešavanja u upravnom postupku ZUP predviđa i slučajeve tzv. nadzornog rešavanja od strane organa uprave višeg stepena nad upravnim aktima koji su postali konačni u upravnom postupku odnosno pravnosnažni. Postoje četiri slučaja tzv. nadzornog rešavanja od strane organa uprave višeg stepena: 1) poništavanje i ukidanje rešenja po pravu nadzora; 2) vanredno ukidanje rešenja; 3) oglašavanje rešenja ništavim; i 4) rešavanje po zahtevu za zaštitu zakonitosti.

Dr Slavoljub POPOVIĆ
prof. Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

R é s u m é

Dans cet article l'auteur traite des rapports mutuels des organes de l'Administration, en général, du point de vue de la Constitution. L'auteur en examine, d'abord les rapports mutuels des organes de l'Administration dans le cadre d'une même unité politico-sociale, et, ensuite, les rapports mutuels des organes des différentes communautés politico-sociales. Dans cette deuxième partie l'auteur en donne d'abord les caractéristiques fondamentales des rapports mutuels des organes de l'Administration de grade supérieur et inférieur, en y exposant les principes sur lesquels en sont basés les rapports mutuels. En suite, il considère les rapports mutuels des organes de l'Administration par rapport à: a) prestation de l'assistance légale; b) droits et devoirs des organes de l'Administration de grade supérieur et inférieur par rapport à l'expédition des affaires administratives, en y relevant d'abord les pouvoirs généraux des organes de l'Administration de grade supérieur par rapport à l'exécution des prescriptions, et, ensuite les pouvoirs spéciaux des organes de l'Administration fédéraux et républicains dans les affaires de compétence exclusive de la Fédération et dans les affaires d'intérêt pour tout le pays, soit, d'intérêt général pour la république socialiste; c) faculté de transfert de différentes affaires de la compétence de la Fédération ou de la république en celle des organes de grade inférieur; d) rapports mutuels des organes de l'Administration dans l'exercice des affaires d'inspection; e) collaboration avec les organes de l'Administration de grade inférieur dans la prestation d'assistance technique aux organes de l'Administration de grade supérieur; f) de même qu'en relation aux connaissances d'instance et de contrôle dans la procédure administrative des organes de grade supérieur.

NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI U STVARANJU JUGO-SLOVENSKE DRŽAVE

I

Narodnooslobodilački odbori kao revolucionarni organi narodne vlasti u našoj revoluciji i kao politički oblik sistema narodne vlasti u toku NO rata imaju značajno mesto u određivanju karaktera naše socijalističke revolucije kao i u izgradnji naše države.

Proces stvaranja sistema narodne vlasti u Jugoslaviji na oslobođenoj, neoslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji od 1941. godine do kraja NO rata bio je uslovljen specifičnošću revolucije, koja je izvedena u okviru narodnooslobodilačkog rata.

Osvajanje vlasti, kako u svakoj drugoj tako i u našoj revoluciji, vršeno je u onom obliku u kome je najbolje odgovaralo uslovima i vremenu u kojima se revolucija ostvarivala u onom smislu kako je Marks isticao, da je društvena istorija ljudi „uvek samo istorija njihovog individualnog razvitka, bili oni toga svesni ili ne“¹.

Tok i karakter svake revolucije uvek je zavisio od konkretnih protivrečnosti društvenog sistema protivu koga je poveljena revolucija, od subjektivnih snaga, od konkretnih ekonomskih, političkih, socijalnih i drugih prilika. Rešavanje svake socijalističke revolucije uvek je tražilo primenu stvaralačkog marksizma.

Zato naša revolucija zbog svojih specifičnih objektivnih uslova pod kojima je trebalo da bude izvedena, nije mogla da bude kopija ni pariske komune ni oktobarske revolucije, iako je u sebi sadržala sve bitne karakteristike socijalističke revolucije.

Narodnooslobodilački rat i revolucija, iako su vođeni pod rukovodstvom jedne komunističke partije (KPJ), na celoj teritoriji Jugoslavije nisu mogli imati ravnomeran tok u svim krajevima. Neravnomernost toka NO rata i revolucije u pojedinim delovima Jugoslavije imala je za posledicu i neravnomernost u stvaranju narodnooslobodilačkih odbora kao predstavnika nove narodne vlasti, kako u pogledu teritorije gde su osnivani narodnooslobodilački odbori tako i u pogledu pojedinih etapa u toku NO rata. Činjenicu, da je tok NO rata i naše revolucije u pojedinim delovima Jugoslavije zbog objektivnih a nekad i subjektivnih uzroka bio neravnomeran treba shvatiti kao nužnost neravnomernosti u nastanku i razvitku narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodne vlasti i revolucije.

¹ Karl Marks, Odabrana dela, tom II, „Kultura“ 1950, str. 433.

Stoga je i sam proces razvitka narodnooslobodilačkih odbora odlomak jednog jedinstvenog procesa revolucije u Jugoslaviji, jer se svako zbivanje u toku rata, svaka faza vojničkog razvitka situacije u borbi protivu okupatora i buržoazije odražavala i na formiranje i razvitak narodne vlasti koja je bila izražavana najpre u narodnooslobodilačkim odborima, kao što se i sama delatnost narodnooslobodilačkih odbora u toku NO rata odražavala i bila od uticaja na opšti tok i sadržinu revolucije u celini.

Ustanak koji je u Srbiji buknuo 1941. godine još u prvim njegovim danima (najpre u zapadnoj Srbiji), dao je prva iskustva u organizaciji narodne vlasti. Narodnooslobodilački odbori koji se 1941. godine osnivaju u Srbiji pod različitim uslovima kao „narodnooslobodilački odbori“, „narodnooslobodilački odbori fronta“, „narodnooslobodilački odbori fonda“, „partizanska vlast“, „narodni komesarijati“, „odbori narodnooslobodilačke pomoći“, „nacionalni komiteti“, „narodnooslobodilački komiteti“ itd., osnivaju se od samog početka ustanka i revolucije. Pitanje vlasti je, znači, rešavano od prvog momenta kao glavno i osnovno pitanje revolucije. Iskustva i praksa NO odbora u toku 1941. godine u Srbiji bila su dalekosežna i dragocena za dalji razvoj NO odbora (od najnižih do najviših) i u drugim krajevima Jugoslavije, kao što je praksa revolucije pokazala kasnije da je razvoj NO odbora tokom NO rata u drugim krajevima Jugoslavije (u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Makedoniji) bila od značaja i uticaja za dalji razvitak NO odbora i drugih organa revolucije u Srbiji.

U razvitku narodnooslobodilačkih odbora ostvarivana su bitna pitanja izgradnje narodne vlasti. Proces narodnooslobodilačke borbe i revolucije klasno je diferencirao snage. Buržoaski elementi se nisu mogli naći u NO odborima, jer su bili kompromitovani s jedne strane predstavnicima vlasti bivše Jugoslavije koji su se stavili u službu okupatora, a s druge aktivnom saradnjom sa okupatorom protiv revolucije. Tako je proces NO rata i revolucije u stvaranju NO odbora normalno isticao one ljude koji su aktivno bili protiv okupatora i koji su de facto bili sukobljeni u toku revolucije sa buržoazijom, njenim predstavnicima vlasti i njenom oružanom silom.

Predstavnici narodne vlasti, odbornici NO odbora, prema tome u najvećoj masi bili su siromašni slojevi naroda, radnička klasa, radno sitno i srednje seljaštvo kao i ostali radni slojevi, kao predstavnici nove klase koja je uzimala vlast. Jugoslovenska revolucija je na taj način izvršila kvalitativnu promenu u pogledu nosilaca vlasti.

II

Za određivanje položaja i karaktera narodnooslobodilačkih odbora u izgradnji jugoslovenske države od posebnog je značaja na kojoj su teritoriji i pod kakvim uslovima osnivani ovi organi narodne vlasti.

Narodnooslobodilački odbori, poznato je, nisu osnivani samo na oslobođenoj teritoriji. Jedno od njihovih obeležja, što je istovremeno jedno od obeležja i same naše revolucije, je da se oni kao organi narodne vlasti i revolucije od polovine 1941. godine, negde ranije negde kasnije (što je bilo uslovljeno tokom revolucije), stvaraju na oslobođenoj, neoslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji. Oni tako već 1941. godine širom cele Jugoslavije, bez obzira da li je teritorija bila oslobođena ili nije bila oslobođena predstavljaju široku mrežu lokalnih organa narodne vlasti, *jedan sistem narodne vlasti*.

Odlučujući uticaj u pogledu širine njihove aktivnosti, širine njihove funkcije i oblika rada imala je činjenica, da li su narodnooslobodilački odbori svoju

funkciju ostvarivali na oslobođenoj, neoslobođenoj ili poluoslobođenoj teritoriji. U skladu s tim, na kojoj se oni teritoriji osnivaju i na kojoj teritoriji funkcionišu kao teritorijalni organi, narodnooslobodilački odbori se pojavljuju i u narodu i nose naziv: „legalni“, „ilegalni“ i „polulegalni“ NO odbori. Na taj način pojam „legalnosti“ ovdje nije shvaćen u smislu zakonitosti NO odbora u odnosu prema vlastima, okupatora.

Da li je pojedini narodnooslobodilački odbor bio organ vlasti odlučivalo je to, da li je ostvarivao funkciju vlasti ili nije. U tom smislu postojali su različiti uslovi koji su određivali položaj i karakter NO odbora, što je zavisilo od toga ne samo na kojoj su teritoriji delovali, nego i od toga kako i na koji način su ostvarivali svoju funkciju.

LEGALNI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI

Legalni narodnooslobodilački odbori javljaju se i funkcionišu isključivo na potpuno oslobođenoj teritoriji. Njih biraju građani u selima i gradovima na zborovima građana, izbornim konferencijama, skupovima građana i to svuda putem javnog glasanja, aklamacijom. Legalni narodnooslobodilački odbori se osnivaju i kao takvi funkcionišu tek onda, kada je prethodno na odgovarajućoj teritoriji potpuno uništen aparat okupatorske i kvislinške vlasti. Oni funkcionišu kao jedini predstavnici naroda, kao jedini organi vlasti na određenom području, kao najviši organi vlasti na svojoj teritoriji. Vlast legalnog NO odbora na oslobođenom području je neograničena, jer na toj teritoriji nema neprijateljske vlasti, nema neprijateljskih snaga koje bi ograničavale vlast NO odbora.

Ovi odbori sve svoje funkcije vrše javno te u svemu ispunjavaju načelo javnosti u radu NO odbora, jer legalni narodnooslobodilački odbori sve svoje odluke usmeno, javno saopštavaju na zboru, daju predloge, podnose izveštaje i dr.

Iz jedne od osnovnih karakteristika legalnih NO odbora, da se oni osnivaju za vreme NO rata i revolucije iz naroda i u narodu, da izrastaju iz narodne potrebe, da rešavaju najosetljivija i najvažnija životna pitanja naroda koji se bori za oslobođenje, za obaranje stare i za stvaranje nove vlasti i nove države, pokazuje se njihov demokratski karakter kao predstavničkih organa naroda preko kojih je ostvarivan i izražavan narodni suverenitet.

Tokom 1941. godine legalni NO odbori, bili su uglavnom seoski (mesni) narodnooslobodilački odbori, dok je ređe bilo opštinskih, sreskih i drugih viših narodnooslobodilačkih odbora. Selo je bilo osnovna administrativna jedinica u kome je jedan seoski (mesni) NO odbor imao svoju teritorijalnu nadležnost. Uslovi za rad seoskih narodnooslobodilačkih odbora, kao osnovnih samoupravnih organa vlasti u ratnim uslovima izražavali su selo kao jednu celinu, jer je ono kao teritorijalna ili urbanizirana celina, kao ekonomska baza za život i rad seoskog NO odbora bilo izvor svih prihoda narodnooslobodilačkog odbora, što je pogodovalo organizaciji rada seoskog NO odbora, kao i što je omogućavalo brzo okupljanje naroda i njegovo učešće u radu narodne vlasti.

Legalni narodnooslobodilački odbor postaje jedna neprekidna logična veza partizanskog odreda (naoružanog dela naroda) i pozadine (nenaoružanog dela naroda) kao legalni organ vlasti. Mesni narodnooslobodilački odbori na oslobođenoj teritoriji bili su glavni oslonac oružanoj sili naroda — partizanskog odreda, a kasnije i jedinica NOV, kao jedini organi vlasti na tom području.

Narodnooslobodilački odbori na oslobođenoj teritoriji postaju osnovna snaga za obezbeđenje materijalne osnove revolucije. Zato narodnooslobodilački odbori s jedne stvarne vode brigu za zadovoljavanje potreba naoružanog revolucionarnog poretka i naroda na svom području s druge strane.

Položaj i trajnija funkcija legalnog narodnooslobodilačkog odbora na oslobođenoj teritoriji zavisili su od snage narodnooslobodilačkog odbora i NOV, od toga, da li je oružana snaga NOP-a bila kadra da drži oslobođenu teritoriju.

ILEGALNI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI

Specifičnost uslova pod kojima su osnivani i pod kojima su radili narodnooslobodilački odbori na neoslobođenoj teritoriji drukčiji su od onih koji su bili na oslobođenoj teritoriji.

Ti uslovi na neoslobođenoj teritoriji ogledali su se pre svega u tome, što je na teritoriji na kojoj su radili NO odbori postojala vlast okupatora i oružana sila neprijatelja, što je narod stavljen u poslušnost prema okupatoru i bio primoran da izvršava i odluke vlasti okupatora i njegovog poretka.

Ilegalni NO odbori, kao revolucionarni organi narodne vlasti na neoslobođenoj teritoriji, rade konspirativno, tajno, kao organi koje neprijatelj proganja, trudi se da ih uhvati i da ih likvidira. Prema tome tajnost — konspirativnost rada NO odbora u takvim uslovima bila je neophodna i uslovljavala je njihov rad.

Ko osniva ilegalne narodnooslobodilačke odbore?

Nejednaki uslovi na neoslobođenoj teritoriji doveli su i do različite inicijative u pogledu osnivanja ilegalnih NO odbora, mada je osnovna linija i direktiva za osnivanje svih narodnooslobodilačkih odbora poticala od CK KPJ i Vrhovnog štaba NOV i POJ a tačnije i od AVNOJ-a odnosno Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije.

Najčešće na neoslobođenoj teritoriji, dostupnoj partizanskim odredima, u selima neposrednu inicijativu za organizovanje ilegalnih NO odbora daju štabovi partizanskih odreda i četa. U takvim slučajevima ilegalni narodnooslobodilački odbori jednovremeno su bili i isturena tela partizanskih odreda na određenom mestu, te su bili vezani za rukovodstvo dotičnih odreda kojima su ilegalni NO odbori podnosili izveštaje o radu i po čijim su instrukcijama radili NO odbori.

Ilegalni NO odbori, međutim, osnivaju se i na inicijativu partijskih organizacija KPJ na terenu na neoslobođenoj teritoriji, gde su postojale partijske organizacije KPJ i gde su i one radile kao ilegalne.

Iz takvog položaja ilegalni NO odbori na neoslobođenoj teritoriji kao organi narodne vlasti imali su delimičnu vlast.

POLULEGALNI NARODNOOSLOBODILAČKI ODBORI

Tačna i utvrđena granica između oslobođene i neoslobođene teritorije u toku rata teško je gde sasvim precizno mogla da se utvrdi, jer utvrđene granične linije između jedne i druge teritorije nije bilo.

U toku rata uvek je postojao na tom graničnom pojasu jedan deo teritorije koji je bio oslobođen, ali je taj deo teritorije koji se nalazio u neposrednoj blizini neprijateljskih vojnih formacija bio često ugrožavan od neprijatelja. Neprijateljske snage su mogle u takvim slučajevima brzo ponovo da okupiraju pomenutu teritoriju i da ponovo uspostave svoju vlast. To je bio, takozvani, poluoslobođeni deo teritorije.

Narodnooslobodilački odbori koji se u toku NO rata osnivaju na poluoslobođenoj teritoriji zbog ovakvih specifičnih uslova po svom položaju, po formi organizacije, ustrojstvu, funkcijama, metodi i sadržini rada imali su karakter polulegalnih narodnooslobodilačkih odbora.

Taj poluoslobođeni deo teritorije uslovljavao je nešto drukčiji način izbora ovih odbora kao i njihov rad od onih koji su bili na oslobođenoj ili neoslobođenoj teritoriji, mada i tu nije jednolična praksa i nije išlo po utvrđenom šablonu.

Polulegalni narodnooslobodilački odbori biraju se na inicijativu partijske organizacije KPJ ili štaba odreda ili čete u momentu kada u selu nema neprijateljske vojske. Taj izbor se obično vrši na organizovanom sastanku pojedinih stanovnika sela, koji se prethodno pozivaju kao narodnooslobodilačkoj borbi najodaniji građani mesta. Ovi odbori, dosta često, imali su negde svoja dva dela članova odbora (primer u Toplici). Jedan javni, nekonzpirativni deo, koji su sačinjavali, po pravilu predsednik i sekretar odbora i još najviše jedan ili dva člana. Ostali članovi polulegalnog NO odbora bili su tajni. Tajni deo odbornika niko nije u selu mogao znati. Oni su kao građani slobodni, ali se nigde nikome ne eksponiraju niti se govori da su članovi NO odbora, niti se sami izdaju za odbornike. Ovaj konzpirativni deo članova polulegalnog NO odbora je punopravan, te ravnopravno učestvuje na sednicama NO odbora zajedno sa legalnim članovima odbora u donošenju odluka.

Legalni članovi NO odbora istupaju pred narod u ime NO odbora javno. Oni se na zboru pred narodom izjašnjavaju u ime NO odbora kao celine, saopštavaju odluke i od naroda traže njihovo sprovođenje u život. Narod se takvim članovima odbora zvanično obraća i celokupna javna delatnost polulegalnog NO odbora ide preko njih.

Članovi ilegalnog, tajnog dela, polulegalnog NO odbora vršeći svoju funkciju kao punopravni članovi odbora koriste prijateljske, rodbinske i druge veze i stupaju u kontakt s narodom, sprovodeći odluke NO odbora u život time, što saopštavaju odluku ili traže prilog za NOP; ilegalno izvršavaju konkretan zadatak, ali uvek tako da ne budu zapaženi kao članovi NO odbora, pa čak i kao aktivisti.

Polulegalni NO odbori imaju svoju vezu i seosku stražu, članove odbora NOF-a (narodnooslobodilačkog fonda), kao svoje pomoćne organe. Odbor je u neprekidnoj vezi sa partizanskim odredom ili sa partijskom organizacijom po čijim uputstvima radi.

U slučaju iznenadnog prodora neprijatelja na poluoslobođenu teritoriju, javni deo polulegalnog NO odbora napušta teritoriju i najčešće se povlači u partizanski odred, ili, ako to uslovi dozvoljavaju dok su neprijateljske snage u mestu, povlači se u najdublju ilegalnost.

Ilegalni deo ni u kom slučaju ne napušta teritoriju sela. Taj deo NO odbora ostaje i dok je tu neprijatelj, preuzima celokupan rad NO odbora, koji od tog momenta radi potpuno ilegalno kao ilegalni NOO. Ilegalni deo narodnooslobodilačkog odbora dok se neprijateljske snage nalaze u selu, prema uslovima, potpuno ili delimično je zakonspirisan, što je sve zavisilo od situacije, odnosno u kojoj meri je postojala opasnost da neprijatelj otkrije i pohvata članove ilegalnog dela polulegalnog narodnooslobodilačkog odbora.

Tajnost rada NO odbora traje samo dok je u mestu neprijateljska vojska. Kada se ona povuče, polulegalni narodnooslobodilački odbor nastavlja rad kao i ranije. Legalni, javni članovi NOO vraćaju se u mesto i nastavljaju rad. Ako se stvore uslovi za potpuno oslobođenje teritorije sa malo opasnosti da nepri-

jatelj ponova za duže vreme može da okupira teritoriju, onda su takvi NO odbori prelazili u potpunu legalnost, javnost, na taj način što je vršen izbor celog NOO javno pred narodom. Na takvoj oslobođenoj teritoriji NO odbor je kao celina funkcionisao javno, u stvari on je već bio legalni narodnooslobodilački odbor.

Međutim, na poluoslobođenoj teritoriji - svuda nije bila ovakva praksa. Negde su na poluoslobođenoj teritoriji narodnooslobodilački odbori radili kao potpuno legalni organi, kao celina, s tim što su u slučajevima kada bi neprijatelj ponova okupirao teritoriju napuštali okupirano područje i vraćali se prilikom odlaska neprijateljskih snaga. Ili su, pak, dejstvovali negde kao ilegalni organi sve dok nisu stvoreni trajniji uslovi da se teritorija održi kao oslobođena kada bi prelazili u potpunu legalnost kao legalni NO odbori.

Prema tome i u uslovima ponovne okupacije poluoslobođene teritorije i dolaskom neprijateljskih snaga, vlast NO odbora nije prestajala. Ona je i dalje pod određenim uslovima postojala i sastojala se u pasivnom otporu stanovništva prema okupatoru, koje je po odluci NO odbora tako postupalo prema neprijatelju, ne izvršavajući njegove zahteve, što je upravo značilo da je NO odbor ograničavao i onemogućavao okupatorske organe vlasti u vršenju njihovih funkcija.

III

U dosadašnjoj našoj pravnoj literaturi položaj i karakter narodnooslobodilačkih odbora a posebno narodnooslobodilačkih odbora na neoslobođenoj teritoriji bio je različito tretiran. U tom smislu, osnovno pitanje oko koga su izražena različita mišljenja bilo je, da li su i kada narodnooslobodilački odbori bili organi vlasti, odnosno da li su narodnooslobodilački odbori na neoslobođenoj teritoriji bili organi vlasti ili su to bili samo politički - borbeni organi?

U razmatranju ovog pitanja moramo početi od toga, da vidimo, da li su ovi organi de facto vršili ili nisu funkciju organa vlasti.

Ako počemo od teorijske postavke,² da svaka vlast znači izvesnu prinudu, silu, i da se ostvarivanje vlasti postiže dvostruko: a) upotrebom fizičke sile, fizičkim nasiljem i b) upotrebom moralnih i drugih sredstava koja utiču na svest i volju ljudi - subjekata, s tim, da u njima izazove ponašanje koje je u skladu sa zapovešću bez upotrebe fizičke sile, videćemo, da je položaj legalnih, ilegalnih i polulegalnih odbora bio različit, ali kod njih postoje oba ova oblika uticaja na svest i volju građana na teritoriji na kojoj oni ostvaruju funkciju vlasti.

Kod legalnih NO odbora funkcija prinude, sile prema onima koji nisu hteli da postupe po odluci narodnooslobodilačkog odbora, ostvarivana je na način, što je NO odbor preko seoske straže, partizanske straže, kasnije preko milicije, odnosno pomoću vojno pozadinskih organa vlasti, kao i preko pripadnika partizanskih odreda i NOV primoravao takve i ostvarivao svoje odluke, bilo da se radilo o postupku po opštim ili pojedinačnim pravnim aktima NO odbora ili sudskim aktima NO odbora.

Drugu stranu ovog elementa vlasti NO odbori su ostvarivali pomoću svoje političke funkcije, pomoću organizovanog moralno-političkog uticaja na svest i volju građana, putem ubeđivanja u opravdanosti ciljeva NO rata a samim tim i u opravdanost i potrebu postupanja po odlukama NO odbora. Tako su le-

² Vidi dr Radomir Lukić - Teorija države i prava, knj. I, strana 238-240.

galni NO odbori na oslobođenoj teritoriji potpuno ostvarivali svoju funkciju vlasti.

Budući da su najšire mase naroda od samog početka revolucije pravilno shvatile NO rat i ciljeve NO borbe, narodnooslobodilački odbori nisu bili u takvom položaju da su morali često prinudom ostvarivati svoje odluke i vršiti funkciju vlasti sredstvima prinude, baš zato, što je narod prihvatio takve odluke i što je dobrovoljno postupao po njima. To znači da je funkcija vlasti ostvarivana najvećim delom, moralno-političkim uticajem, koja je funkcija zasnovana na svesti građana, da je odluka NO odbora u korist narodnooslobodilačke borbe.

Međutim, funkcija vlasti je ostvarivana i prinudom, upotrebom sile (fizičkim nasiljem) onda kada je to trebalo. To znači, da je iza svake odluke NO odbora stajala prinuda — fizičko nasilje, za sve one koji nisu hteli da postupe po odlukama NO odbora ili su radili protiv odluka narodnooslobodilačkih odbora. Takvi su izvođeni pred vojni ili redovni sud NO odbora, ili su ih administrativno kažnjavali NO odbori.

Iz napred izloženog, mi smo mogli utvrditi da su ilegalni NO odbori u pojedinim krajevima i u različitim periodima u toku NO rata i revolucije imali izvesne razlike u vršenju svojih funkcija. Tako, iako ređe oni su negde bili samo politički organi, što su organizovali političku agitaciju i propagandu u korist NOP-a. Međutim, u većini slučajeva ilegalni NO odbori vršili su funkciju vlasti u punom smislu reči. Na osnovu te činjenice morala bi se prihvatiti podela ilegalnih NO odbora na one koji su bili organi vlasti na neoslobođenoj teritoriji i na one koji to de facto nisu bili.

Ilegalni NO odbori koji su ostvarivali funkciju vlasti, ostvarivali su je *delimično*, jer je i okupator na okupiranoj teritoriji isto tako ostvarivao svoju funkciju vlasti. Dakle, na okupiranoj teritoriji postojalo je dvojstvo vlasti — vlast okupatora i vlast ilegalnih narodnooslobodilačkih odbora.

Okupatorski poredak je funkcijom prinude, sile ostvarivao funkciju ograničene svoje vlasti, koju je ograničavala vlast ilegalnog NO odbora. Na taj način bio je ograničavan monopol nasilja okupatora, njegovog sistema vlasti, s obzirom da je ilegalni NO odbor uspevao negde i više nego okupator da nametne monopol svoje vlasti i ostvaruje svoju funkciju vlasti, čime je ograničavao vlast okupatora. To znači, da su se na jednoj jedinstvenoj teritoriji sukobljavala dva monopola vlasti. S jedne strane to je bio monopol vlasti okupatora koji ga je ostvarivao isključivo prinudom i silom, i s druge strane, monopol ilegalnog NO odbora koji je svoj monopol vlasti ostvarivao najpre na principu dobrovoljnog prihvatanja i izvršavanja odluka narodne vlasti, koju je sam narod izabrao, budući da je kao svog pravog predstavnika i svoju vlast narod gledao u narodnooslobodilačkom odboru, bez obzira što je to bila „ilegalna vlast“. Koji je monopol vlasti bio jači zavisilo je od prilika, od situacije na frontu, od konstelacije snaga okupatora i njegovog poretka na okupiranoj teritoriji i snaga narodnooslobodilačkih odbora i drugih organa NOP-a koji su kao revolucionarni organi radili i borili se na neoslobođenoj teritoriji. Pobeđivao je znači, čas jedan, čas drugi monopol vlasti, da bi konačnim oslobođenjem teritorije pobedila vlast narodnooslobodilačkog odbora, koja je onda dejstvovala kao legalni organ vlasti.

IV

Iz prednjeg položaja organizacije i funkcije narodnooslobodilačkih odbora na oslobođenoj, neoslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji proizilaze sledeće

njihove karakteristike kao političkog oblika sistema narodne vlasti u stvaranju jugoslovenske države:

— Socijalistička revolucija u našoj zemlji izvedena je u okviru NO rata, na širokoj patriotskoj osnovi u kojoj je učestvovao ceo radni narod i to kao prvo na zadatku oslobođenja zemlje od okupatora. Širina fronta NO rata, a samim tim i socijalističke revolucije nije obuhvatila samo radničku klasu, već i ostale radne i patriotske slojeve. U tom procesu oslobodilačke borbe KPJ kao rukovodeća politička partija, stvarajući NO odbore kao organe vlasti i revolucije, obezbeđivala je u njima jednovremeno i sadržinu jedne revolucionarne diktature. Tako su se od samog početka revolucije i njihovog nastanka, narodnooslobodilački odbori javljali kao jedan kvalitativno nov politički oblik sistema vlasti, u kome je radnička klasa na čelu sa KPJ imala rukovodeću ulogu.

Jugoslovenska revolucija je time izvršila kvalitativne promene najpre u lokalnim organima vlasti, jer su se tu našli predstavnici revolucije, radni narod koji je uzimao vlast.

— Za kvalitativnu promenu nosilaca vlasti, za rešavanje osnovnog pitanja revolucije, za osvajanje vlasti narodnooslobodilački odbori nužno su došli kao jedan normalan, za naše prilike početni proces u izgradnji jedne socijalističke demokratije. Neposredna, lokalna samouprava za jedno buduće socijalističko društvo, morala je da bude *embrion*, neophodni proces za promenu društveno-političkog sistema.

— Politički oblik sistema narodne vlasti, preko narodnooslobodilačkih odbora, kao posebnog oblika revolucionarne diktature nije bio slučajno izražen kroz lokalne organe vlasti, kroz mesne i opštinske NO odbore, kao organe jedne neposredne demokratije u ratnim uslovima.

Sama objektivna stvarnost i karakter revolucije zahtevali su neposrednu, lokalnu samoupravu — narodnooslobodilačke odbore, preko kojih je najbolje mogao da se izrazi i ostvari cilj revolucionarne vlasti.

Sama pobeda nad okupatorom i rušenje stare buržoaske vlasti nije bila dovoljna za pobjedu revolucije. Neophodno je bilo u revolucionarnim uslovima NO borbe stvoriti mogućnosti narodu da svoju volju izrazi i ostvari. Preko NO odbora je mogla da se ostvari jedna neposredna narodna solidarnost, za jedinstveno, kolektivno dejstvo naroda preko NO odbora kao organa narodne vlasti i revolucije. Na taj način, NO odbori su kao organi vlasti ne samo omogućavali nego i garantovali političku emancipaciju naroda, ostvarivanje njegovih prava i njegove volje. Oni su omogućavali da narod učestvuje u narodnoj vlasti, da glasa u pogledu predloga za odluke NO odbora, da kritikuje, da bira i smenjuje narodne odbornike.

— Neposredna lokalna samouprava u revolucionarnim uslovima, kao sistem narodne vlasti, od samog početka revolucije morala je da bude suprotstavljena birokratskom i centralističkom obliku vladavine biv. Jugoslavije. Nužno je bilo za opšti proces i tok revolucije, za stvaranje nove jugoslovenske države, odmah sa promenom nosilaca vlasti (a ta revolucionarna, kvalitativna promena polazila je odozdo, od masa) da u okviru sistema narodne vlasti nađu svoje mesto osnovne mase naroda, koje su uzimale vlast u kojoj je trebalo aktivno da učestvuju i bez kojih se revolucija uspešno nije mogla završiti.

— Obezbeđenje materijalne baze revolucije, njene društveno-ekonomske osnove moglo je biti ostvareno zahvaljujući lokalnim organima vlasti, koji su organizovali odgovarajuće selo, mesto, kao jednu ekonomsku celinu, kao dru-

štveno ekonomsku zajednicu, koja je organizovano trebalo da obezbeđuje, odnosno da zadovoljava materijalne potrebe revolucije.

Tako se NO odbori pojavljuju i kao organizatori i nosioci novih društvenih odnosa, u politici razvoja društvene svojine, koja se izražavala najpre u obliku *narodnooslobodilačkog fonda kao početnog svojinskog oblika socijalističke svojine u toku NO rata i revolucije.*

Takve društvene ćelije, narodnooslobodilački odbori, kao osnovne, niže i manje organizacije vlasti bile su pogodne za celokupan revolucionarni poredak a naročito za oružani sastav revolucije (partizanske odrede i NOV), da se efikasno, praktično i brzim akcijama izvršavaju zadaci koje je revolucija tražila od narodnooslobodilačkog odbora.

— Specifični put stvaranja narodne vlasti u Jugoslaviji i jedna od bitnih karakteristika u nastanku i stvaranju NOO i jugoslovenske države sastoji se u tome, što su NO odbori u Jugoslaviji nastajali *odozdo naviše*, što su najpre stvarani najniži organi vlasti, mesni (seoski) NO odbori, a tek posle osnivanja ovih stvarani su viši — opštinski, sreski i okružni NO odbori. Tako je u tom procesu zbor zemaljskih veća i AVNOJ-a kao vrhovnog predstavničkog tela i kao vrhovnog organa vlasti, vršen na principu delegiranja predstavnika lokalnih organa vlasti — odbornika NO odbora. Na taj način zemaljska veća se pojavljuju kao viši a AVNOJ kao najviši narodnooslobodilački odbor. Viši organi vlasti proizilazili su i nastajali iz nižih organa vlasti — narodnooslobodilačkih odbora.

— Osnivanje narodnooslobodilačkih odbora kao organa narodne vlasti i revolucije nije vršeno samo u cilju proste zamene bivših organa vlasti, opštinskih uprava i sreskih načelstava, kao teritorijalnih organa civilne vlasti.

Narodnooslobodilački odbori, bez obzira da li su osnivani na oslobođenoj, neoslobođenoj ili poluoslobođenoj teritoriji, ostvarujući funkciju vlasti jednovremeno na svom području bili su *aktivni organi revolucionarnog poretka*, ostvarujući one zadatke koje su NO rat i revolucija postavljali pred njih.

Revolucionarni proces stvaranja narodnooslobodilačkih odbora, kao političkog oblika sistema narodne vlasti trajao je neprekidno u toku revolucije. On se stvarao sopstvenim snagama jugoslovenskog revolucionarnog poretka i upravo taj revolucionarni proces u okviru NO rata i revolucije menjao je društvene odnose i postavljao temelje novoj jugoslovenskoj državi i socijalističkim odnosima, koj su se vremenom sve više razvijali.

Dr Dimitrije KULIĆ
prof. Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

R é s u m é

La révolution socialiste yougoslave a eu son caractère spécifique. La prise du pouvoir, en tant que but fondamental de toute et pourtant aussi de la révolution yougoslave, a démontré que ce but pouvait être réalisé même dans les conditions d'une lutte national contemporaine pour la libération du pays de l'occupateur.

La lutte pour la prise du pouvoir n'y est pas venue à l'imprévu, par hasard et spontanément. Le procédé révolutionnaire pour le renversement de l'ancien pouvoir de la bourgeoisie y est venu en conséquence avant tout de conditions objective, et, ensuite aussi d'un facteur subjectif, en premier lieu par le rôle dirigeant du Parti

communiste de la Yougoslavie, qui a procédé d'une manière prédisposée et organisée à la solution de la question fondamentale de la révolution, à la prise du pouvoir et la création d'un nouvel Etat yougoslave.

A la suite du renversement de l'ancien régime, au cours de la révolution, l'on y inaugurerait le nouveau pouvoir populaire. Ce nouveau pouvoir populaire y étaient les Comités de libération nationale, en tant qu'organes tout-à-fait nouveaux d'un pouvoir populaire, avec des nouveaux porteurs du pouvoir. Ainsi le procédé de la lutte de libération était en même temps aussi un procédé de la révolution socialiste qui en différenciait les forces par classé. La bourgeoisie presque dans sa totalité s'y est mise en service de l'occupateur pour la protection de ses intérêts de classe. Par la prise de la position de l'occupateur en se mettant en son service, la bourgeoisie s'y isolait de plus en plus au cours de la guerre du peuple et de la lutte de libération nationale et elle y menait de plus en plus ouvertement une *lutte de classe* contre la lutte de libération nationale et la révolution. C'est pourquoi les éléments bourgeois n'y pouvaient être dans les Comités de libération nationale.

Conformément aux conditions sous lesquelles l'on y fondait les Comités de libération nationale et sous lesquelles ils y réalisaient leur fonction nous y distinguons les comités de libération nationale sur le territoire libéré, non libéré et semi-libéré, soit, en tant que 'légaux', 'illégaux', et 'semilégaux'.

Le processus de formation du pouvoir populaire et du nouvel Etat yougoslave dans le cadre de la guerre de libération des peuples de Yougoslavie, bien qu'il s'y agissait de conditions de guerre, ne pouvait s'y réaliser sans l'application du démocratisme. La démocratie dans la révolution yougoslave n'excluait pas la révolution, mais au contraire elle y était un moyen de son plein contenu socialiste et une des caractéristiques de la révolution yougoslave. Le démocratisme en condition de guerre en remplissait exactement le contenu révolutionnaire spécifique de la révolution yougoslave.

La réalité objective elle-même en Yougoslavie et le caractère de la révolution exigeaient une autonomie locale directe — les comités de libération nationale, au moyen desquels s'y pouvait exprimer le mieux le but du pouvoir révolutionnaire. Ainsi les comités de libération nationale y sont nécessairement venus, pour le changement qualitatif du porteur du pouvoir, en un *processus initial* normal, dans la formation de la démocratie socialiste. L'autonomie locale pour une société socialiste à venir, en devait être un *embryon*, un processus indispensable pour la modification du système politico-social.

Sur la base des comités de libération nationale inférieurs fondamentaux, s'y formaient et s'y créaient les comités de libération nationale supérieurs, ainsi que l'AVNOJ en tant que le Comité de libération nationale suprême en Yougoslavie.

Après la deuxième session de l'AVNOJ, les comités de libération nationale y étaient liés en un unique système de pouvoir politique. C'était déjà une période dans laquelle le nouveau Etat yougoslave était édifié sur des principes fédératifs.

L'édification du nouveau Etat yougoslave socialiste en était *conditionnée*, dès le commencement même de la guerre et de la révolution, par une telle forme politique du système du pouvoir populaire qui s'y basait sur une démocratie directe et sur l'autonomie, dont les fondements étaient les comités de libération nationale.

MEĐUNARODNE KONVENCIJE O ODGOVORNOSTI ZA ATOMSKE ŠTETE

1. KONVENCIJA O ODGOVORNOSTI PREMA TREĆIM LICIMA NA POLJU ATOMSKE ENERGIJE (OEEC) OD 29. VII 1960.

Sve veća primena atomske energije u mirnodopske svrhe u raznim zemljama, u industriji, poljoprivredi, medicini i u drugim oblastima stvara mogućnost nastanka atomskih šteta koje prelaze granice pojedinih država. Primena kopnenih atomskih uređaja i prevoz fisionih materija na međunarodnom planu još više su povećale mogućnost nastanka šteta koje nose internacionalni karakter. To uslovljava i potrebu da se pored pravila koja regulišu odgovornost za atomske štete, na unutrašnjem planu u raznim atomskim zakonima, stvore pravila u međunarodnim odnosima za ove probleme. Uniformnost već postojećih pravila o odgovornosti za atomske štete u pojedinim državama još više su olakšala rešenje ovih pitanja na međunarodnom planu. Konvencija koju su donele države članice Organizacije za evropsku ekonomsku saradnju (OEEC) u Parizu 29. VII 1960. godine o pitanju odgovornosti za atomske štete rezultat je već postignute uniformnosti nacionalnih atomskih zakonodavstava država potpisnica.¹

Konvencija obrađuje pitanje građanskopravne odgovornosti prema trećim licima samo za izuzetne atomske rizike, i to štete koje su se dogodile na određenoj teritoriji tj. na teritoriji strana ugovornica ove Konvencije. Ona ne obuhvata odgovornost za sve atomske uređaje. Konvencija se ne odnosi na atomske uređaje koji svojim postojanjem ne izazivaju veliki rizik, kao što je to slučaj sa dobijanjem, lagerovanjem i transportom prirodnog urana, na laboratorije koje su namenjene naučnim istraživanjima i na akceleratore. Široka primena radio-izotopa u poljoprivredi, industriji, medicini, takođe, nije obuhvaćena odredbama Konvencije, kao ni atomski uređaji koji služe kao pogon prevoznim sredstvima (brodovi, vazduhoplovi). Ona se ne odnosi na atomske štete koje nastaju usled procesa atomske fuzije, dakle, domen njene primene su samo štete koje su posledica fisije atomskih jezgara.

Konvencija je prihvatila načelo pooštrene objektivne odgovornosti korisnika atomskog uređaja. Korisnik se može ekskulpirati od odgovornosti u slučajevima kada je atomska šteta prouzrokovana atomskim udesom koji je nastao usled oružanog sukoba, invazije, građanskog rata, pobunom ili teškom prirodnom katastrofom izuzetnog karaktera (čl. 9 Konvencije). Odgovara se

¹ U izradi Konvencije OEEC država učestvovala su: Austrija, Belgija, Danska, Francuska, Grčka, Holandija, Island, Italija, Luksemburg, Norveška, Savezna Republika Nemačka, Portugalija, Švedska, Švajcarska, Španija, Turska i Velika Britanija.

i za višu silu, s obzirom da ona nije izričito navedena kao razlog za egzoneraciju, izuzev navedenog slučaja prirodne katastrofe izuzetnog karaktera, koja se može smatrati kao poseban slučaj više sile.

Konvencija OEEC država je prihvatila načelo „kanalisanja“ odgovornosti isključivo na korisnika atomskog uređaja. Pod korisnikom se podrazumeva „lice koje je odredila ili priznala za korisnika nadležna vlast (čl. 1. Konvencije)“, dakle, korisnik je lice koje je beneficijar dozvole ili licence koju je izdao nadležni državni organ. Praktično, uvek mora postojati identitet između faktičkog korisnika atomskog uređaja i korisnika dozvole. Teško je pretpostaviti da prema sadašnjem stanju stvari, može postojati jedan atomski uređaj na teritoriji neke države, za koji ona ne bi znala i koji ne bi kontrolisala.

Svaka druga osoba osim korisnika u načelu ne može da bude odgovorna za atomski udes. To važi za isporučioce atomske opreme, građevinare, arhitekte, a pod izvesnim uslovima i za prevoziocce. Ne može se korisnik atomskih uređaja za štete koje je isplatio trećim licima u postupku regresirati prema navedenim licima. Ovakvo rešenje, po kome je isključivo odgovoran korisnik, odgovara interesima oštećenih lica. Oštećena lica tačno znaju ko je odgovorna osoba s jedne strane, a s druge umesto da sva eventualno moguća odgovorna lica (konstruktori, isporučiooci, građevinari itd.) sklapaju ugovore o osiguranju, taj ugovor-sklapa korisnik (čime se izbegava piramida individualnih osiguranja). Sve te druge osobe, osim korisnika uređaja, pokrivene su za štetu finansijskom garantijom korisnika, najčešće obezbeđenom preko osiguranja. Međutim, od principa kanalisanja odgovornosti na korisnika odstupa se u tri slučaja: kada se radi o namerno prouzrokovanoj šteti, korisnik može da se okrene prema izazivaču te štete, ali ne ako je tu štetu prouzrokovao njegov službenik i radnik (čl. 6 f i Konvencije); ako je to ugovorom određeno (čl. 6 f i i) i u slučaju neovlašćenog tranzita atomskih materijala, ukoliko vozar bez znanja korisnika prevozi materijal u zemlji u kojoj je odgovornost viša nego u zemlji korisnika, pa nastane šteta. Tada korisnik ima pravo regresa prema takvom vozaru u visini razlike između tih granica odgovornosti. To pravo mu ne pripada ako je tranzit učinjen da bi se spasli životi i imovina, ili ako je preduzet bez mogućnosti kontrole vozara.

Kada je šteta izazvana od strane više korisnika atomskih uređaja, Konvencija je uspostavila režim solidarne i kumulativne odgovornosti svih korisnika. Svaki od korisnika koji je učestvovao u izazivanju štete odgovara do maksimalne svote koja je predviđena za njegovu odgovornost (sve sume predviđene za odgovornost svakog korisnika se kumuliraju pri naknadi štete). To jedino ne važi u slučaju ako se udes desi u toku prevoza. Solidarnost ostaje i tu kao pravilo „ali se ne vrši kumulisanje garancija svih korisnika već je ukupna maksimalna suma odgovornosti korisnika jednaka najvišoj sumi za jednog korisnika prema čl. 7 Konvencije (čl. 5 b)“.

Konvencija pokriva sve telesne štete izazvane atomskim udesom, materijalne štete izuzev šteta na dobrima koja pripadaju samom korisniku i šteta na prevoznim sredstvima prilikom udesa (čl. 3).

U vezi pitanja regulisanja odgovornosti koja nastaje pri prevozu fisionih materijala, Konvencija je kao pravilo postavila odgovornost korisnika atomskog uređaja, a izuzetno može odgovarati i vozač. To zato što vozar nije u mogućnosti da kontroliše sadržaj i način pakovanja. Ukoliko bi on trebalo da odgo-

... bi sklopiti posebno osiguranje koje bi mnogo povećalo troškove

Korisnik atomskog uređaja (pošiljalac) je odgovoran pod uslovima:

1. Ako primalac koristi uređaje na teritoriji države ugovornice, pošiljalac je odgovoran do momenta preuzimanja atomskih materijala od strane primaoca.

2. Ako se uređaj primaoca nalazi na teritoriji države neugovornice, pošiljalac je odgovoran sve dok se transportovane materije ne istovare iz vozila kojim su dopremljene na područje države neugovornice.

3. Ako se pošiljalac nalazi na teritoriji države neugovornice, a primalac na teritoriji države ugovornice, pošiljalac je odgovoran od momenta kada su fisione materije utovarene na prevozno sredstvo kojim će biti prevezene do teritorije države ugovornice.

Ova pravila o odgovornosti fisionog materijala polaze od sledećih momenta:

a) Konvencija nije mogla da reguliše odgovornost lica van njenog prava jurisdikcije tj. za osobe koje obavljaju svoju atomsku delatnost u zemlji koja nije strana ugovornica:

b) interes oštećenih je nalagao da se u svakom slučaju odredi odgovorno lice na teritoriji zemalja ugovornica da bi mehanizam zaštite uspostavljen Konvencijom mogao da funkcioniše.³

Odgovornost vožara fisionih materija je izuzetno predviđena Konvencijom. Da bi vozar bio odgovorno lice neophodno je da to bude izričito predviđeno nacionalnim zakonima država ugovornica, da finansijsku garantiju predviđenu po Konvenciji za korisnika obezbedi vozar i da u svakom takvom slučaju kada odgovara vozar to bude određeno od strane javne vlasti. Ona može biti određena i na traženje samog vožara i sa pristankom korisnika čiji vozar na sebe preuzima odgovornost.

Konvencija je usvožila kao pravilo ograničenje odgovornosti korisnika atomskog uređaja na jednu određenu svotu. Korisnik atomskog uređaja nije odgovoran preko sume od 15 miliona novčanih jedinica računajući prema evropskom monetarnom sporazumu (oko 15 miliona dolara), po svakom atomskom udesu. Stranama ugovornicama je ostavljeno na volju da u svojim nacionalnim atomskim zakonima povećaju ili smanje predviđenu sumu koja predstavlja plafon odgovornosti, ali smanjenje ne sme da bude manje od 5 miliona dolara.

Zamera se Konvenciji i njenom čl. 7 da je odredila vrlo malu svotu za koju odgovara korisnik (5—15 miliona dolara). Najniža granica odgovornosti od miliona dolara ne može pokriti ni štete koje nastaju pri jednom srednjem atomskom udesu. Međutim, treba istaći da države ugovornice u svojim nacionalnim zakonima nisu prihvatile ovu najnižu granicu od 5 miliona kao plafon odgovornosti korisnika, i da su znatno prevazišle tu svotu. Tako da je prvobitno bojazan koju je izazvao čl. 7 Konvencije OEEC bila neopravdana.

Konvencija je ne samo kvantitativno ograničila odgovornost korisnika već i vremenski, regulišući pitanje zastarelosti zahteva za naknadu štete p

² Velimir Filipović, Nuklearna konvencija OEEC zemalja, Naša zakonodavstva, 1961, str. 346.

³ Jean-Paul Piérand, Responsabilité civile énergie atomique et droit comparé, Bruxelles, 1963, str. 359.

korisniku atomskog uređaja. U Konvenciji je zadržan opšti rok usvojen u većini atomskih zakona od 10 godina računajući od momenta skog udesa (čl. 8). Ako je udes izazvan ukradenim, izgubljenim ili napuštanim radioaktivnim materijama isti rok teče počev od krađe, gubitka ili napuštanja. Države ugovornice mogu odrediti i kraće rokove zastarelosti, ali ne ispod dve godine od momenta kada je žrtva saznala za štetu i odgovorno lice (čl. 8a). Moguće je predvideti i duže rokove zastarelosti od 10 godina. U tom slučaju, shodno Konvenciji, država mora preuzeti na sebe odgovornost za zahtevе koji se podignu protiv korisnika po isteku desetogodišnjeg roka.⁴

Neprihvatanje dužeg roka zastarelosti od 10 godina (u nemačkom i austrijskom zakonu taj rok iznosi 30 godina), motivisano je interesima osigurara. Oni ne žele da preuzmu osiguranje za štete nastale posle dugih rokova (što je inače vrlo često kod atomskih šteta); jer je u takvim slučajevima otežano i dokazivanje kauzaliteta. O tome će kasnije biti više reči u posebnoj glavi.

Ograničenje odgovornosti korisnika atomskog uređaja do minimalnog iznosa od 5 miliona dolara ima za posledicu uspostavljanje obavezne finansijske garancije do tog iznosa. Po čl. 10 Konvencije korisnik atomskog uređaja dužan je da sklopi osiguranje ili da pribavi drugo finansijsko jemstvo za pokrivanje tog iznosa. Pokriće kao i ograničenje odgovornosti je vezano za pojam atomskog udesa. U nekim atomskim zakonima (Engleski, Švajcarski) prihvaćen je princip ograničenja odgovornosti po atomskom uređaju. U svakoj državi će se kontrolisati realnost finansijskog pokrića od strane korisnika i paziti da polise osiguranja ne sadrže klauzule egzoneracije, koje bi učinile neefikasnim finansijsko pokriće, ostavljajući žrtve bez naknade. Čl. 10 b Konvencije predviđa mogućnost za osigurara da obustave svoje pokriće, ali su u tom slučaju dužni da o tome prethodno (najmanje dva meseca ranije) obaveste nadležne organe. Međutim, ukoliko se to finansijsko pokriće odnosi na transport radioaktivnih materija, ono ne može biti obustavljeno ili ukinuto za vreme voza.

U slučaju pitanja jurisdikcije nadležne da odlučuje o naknadi štete, član 13 odredila da to bude sud one zemlje potpisnice na čijoj teritoriji atomski uređaj koji je izazvao štetu. Odluke donete od takvog suda postaju izvršne na svim teritorijama država potpisnica.

U skladu sa Konvencijom svaka država predstavlja jedan minimum reglementacije na teritoriji koju pokriva. Države članice mogu svojim nacionalnim zakonima povećati odgovornosti. Konvencija je uspela da reguliše pet vrlo važnih pitanja budu jednoglasno prihvaćena od svih država potpisnica. Objektivna odgovornost korisnika atomskih uređaja, ograničenje odgovornosti korisnika u vremenu (10 godina računajući od momenta nastanka udesa), ograničenje maksimalnog iznosa odgovornosti korisnika, obaveza korisnika atomskih uređaja da pokriju odgovornost za štete i obaveza korisnika atomskih uređaja da osiguraju štete udesa ili nekom drugom finansijskom garancijom; odgovorna država je nadležan za sve tužbe koje potiču od

Država potpisnica predviđeno je: „Unutrašnjim zakonodavstvom država članica mora biti osigurano da se štete nastale od uređaja za tužbe za naknadu štete, koje se

5
nr
m
go-
tina
nika,
vremena
mnost,
t com-

jednog istog udesa, a donete presude su automatski izvršne u svim državama potpisnicama Konvencije.

I pored neospornog značaja same Konvencije, kao i pitanja koje je ona regulisala, njoj se stavljaju mnoge opravdane primedbe. Najpre, Konvencija vrlo često upućuje kod regulisanja nekih pitanja na nacionalno zakonodavstvo država potpisnica (u čl. 6 kod direktne tužbe protiv osigurača, u čl. 7 kod najviše sume osiguranja, u čl. 8 kod rokova za vremensko ograničenje odgovornosti — zastarelosti, u čl. 9 egzoneracione klauzule, u čl. 10 kod vrste i uslova obaveznog finansijskog pokrivača, u čl. 11 o prirodi, obliku i veličini naknade štete, u čl. 15 o supsidijernoj odgovornosti države). Sve ovo onemogućava unifikaciju pravila o odgovornosti.

Ima prigovora i na dužinu roka zastarelosti (čl. 8), koji iznosi 10 godina računajući od udesa. Smatra se da je taj rok vrlo kratak, s obzirom na činjenicu da atomske štete mogu nastati sa velikim zadocnjenjem. I sama suma na koju je ograničena odgovornost korisnika atomskih uređaja (15 miliona dolara), s mogućnošću smanjenja u nacionalnim zakonima potpisnice Konvencije na 5 miliona dolara, je teško prihvatljiva kao dovoljna za pokriće šteta koje može izazvati jedan atomski udes srednjeg obima. Ova suma pored toga što je nedovoljna mogla bi se prihvatiti, kad bi Konvencija OEEC predviđala intervenciju države preko tog minimalnog ograničenja. Međutim, Konvencija ni u jednoj odredbi ne predviđa takvu mogućnost, niti je izrazila želju da takvu obavezu preuzmu na sebe države potpisnice u svojim nacionalnim zakonima.

Predviđajući klauzulu egzoneracije u čl. 9 Konvencija je dala mogućnosti za ekskulpaciju od odgovornosti korisnika u vrlo brojnim situacijama — građanski rat, pobuna, oružani sukob, invazija. A i sami slučajevi ekskulpacije su vrlo neprecizni, tako da može da dovede do vrlo različite intervencije ovih izraza.

I pored svih mana koje ima Konvencija OEEC država ne može joj se poreći njen pionirski značaj, i pokušaj da se na međunarodnom planu stvori minimum reglamentacije odgovornosti za atomske štete nanete trećim licima. Dalji pokušaji na tom planu, bili su usmereni na poboljšanje regulisanja i razvijanja prava odgovornosti za atomske štete.

2. KONVENCIJA EVROATOMA — KOMPLEMENTARNA KONVENCIJA PARLANSKOJ KONVENCIJI OEEC DRŽAVA O GRAĐANSKOJ ODGOVORNOSTI U OBLASTI ATOMSKE ENERGIJE

U Brislu je 1963. god. potpisana komplementarna Konvencija Konvenciji OEEC država o građanskoj odgovornosti u oblasti atomske energije. Zvanični naziv ove Konvencije je Konvencija Evroatoma.⁵ U preambuli ove Konvencije istaknuto je da ona predstavlja dodatnu Konvenciju Konvenciji OEEC država od 29. VII 1960. god., sa ciljem da se poveća naknada štete koja može da proizađe iz mimodopske primene atomske energije. Ono što nije postignuto i ostvareno Konvencijom OEEC država, pokušava svojim odredbama da reguliše Konvencija Evroatoma, kompletirajući i usavršavajući Konvenciju OEEC. Odredbe Konvencije Evroatoma primenjuju se na sve uređaje definisane Konvencijom OEEC. Sve definicije iz Konvencije OEEC ostaju punovažne i za ovu Konvenciju.

⁵ Potpisnice ove Konvencije su Belgija, Danska, Engleska, Italija, Luksemburg, Norveška, Francuska i Holandija.

S obzirom na komplementarni karakter Konvencije Evroatoma ona se primenjuje kada budu ispunjeni svi predviđeni uslovi u Konvenciji OEEC država. To znači da je i ova Konvencija zadržala isključivu odgovornost korisnika atomskih uređaja. Pored ispunjenja opštih uslova iz Konvencije OEEC, Konvencija Evroatoma predviđa i specijalne uslove za svoju punovažnost. Ti posebni uslovi određeni su u čl. 2. Oni se odnose na uređaje, udes i štetu.

Uređaj treba da se nalazi na teritoriji jedne od strana potpisnica Konvencije i da se isključivo koristi za mirnodopske svrhe. Da bi definisali koji se uređaj koristi u mirnodopske svrhe autori Konvencije Evroatoma su pribegli pravljenju lista koja će sadržati nove uređaje za mirnodopsku upotrebu koji se nalaze na teritoriji zemalja potpisnica, a odgovaraju definicijama iz čl. 1 Konvencije OEEC država. Međutim, nisu predviđeni nikakvi organi za kontrolu da li se uređaji koriste isključivo za mirnodopske svrhe.

Konvencija se primenjuje samo ukoliko se udes dogodi na teritoriji države potpisnice ili na otvorenom moru. Šteta treba da se dogodi na teritoriji države potpisnice. Ako se šteta desila na otvorenom moru (podrazumevajući tu i vazdušni prostor) žrtve koje nisu državljanji jedne zemlje ugovornice imaju pravo na odštetu samo ako je brod ili vazduhoplov upisan u registar neke od država potpisnica.

Konvencija Evroatoma je otklonila dva najveća nedostatka Konvencije OEEC država — ograničenje odgovornosti na vrlo malu sumu od 5 miliona dolara (donja granica odgovornosti po Konvenciji OEEC) i nepostojanje ustaneve obavezne intervencije države kada šteta poprimi katastrofalan oblik. Prema odredbama čl. 3 Konvencije Evroatoma ta suma do koje se odgovara za štetu je 120 miliona dolara.⁶ Odgovornost do tog maksimalnog plafona od 120 miliona regulisana je na jedan vrlo originalan i interesantan način. Za slučaj udesa oštećeni se najpre obraća za naknadu korisniku atomskog uređaja, koji je isplaćuje iz obaveznog pokrića. Visinu finansijskog pokrića određuju države ugovornice svojim nacionalnim zakonima, ali ono ne može da bude manje od 5 miliona dolara. Kada se iscrpi finansijsko pokriće korisnika dolazi do obavezne intervencije države i to tako da ona mora nadoknaditi štetu do visine od 70 miliona, računajući tu i sumu iz finansijskog pokrića (npr., ako je finansijsko pokriće korisnika bilo određeno na 5 miliona dolara, država će u ovoj drugoj fazi naknade štete biti dužna da isplati na ime naknade korisnicima još 65 miliona dolara). Ako obim štete prelazi i sumu od 70 miliona, koja je kao što smo videli bila pokrivena finansijskim pokrićem korisnika atomskih uređaja i supsidijernom obaveznom intervencijom države preostalih 50 miliona do 120 miliona (krajnje granice odgovornosti) pokriće kolektivnom intervencijom sve države koje su ratifikovale Konvenciju, prema ključu podela tereta za ovih 50 miliona predviđenom u čl. 12.⁷

U Konvenciji Evroatoma susrećemo se sa institutom kolektivne intervencije država, koga ne poznaju ni dokadašnji nacionalni zakoni o atomskoj energiji, ni postojeće međunarodne Konvencije. Ovo rešenje kolektivne inter-

⁶ Ako se suma po kojoj se odgovara po Konvenciji Evroatoma (120 miliona) poredi sa sumom određenom u Zakonu o atomskoj energiji SAD od 500 miliona, plus 50 miliona koje obezbeđuje osiguranje korisnik atomskih uređaja, ona je ta-kođe vrlo skromna.

⁷ Ovaj ključ podela zasniva se na dvostrukom kriterijumu: kriterijumu nacionalnog dohotka i kriterijumu termičke moći razvijene na osnovu izgrađenih atomskih reaktora u zemlji. Rizik se povećava prema broju reaktora i udeo u naknadi štete je proporcionalan ovom riziku.

vincije je vrlo efikasno pošto je rizik za katastrofalne štete prebačen na zajednicu država. Šteta se može vrlo brzo realizovati, i ono po svojoj koncepciji podseća na ustanovu reosiguranja.

Pravilo o solidarnoj i kumulativnoj odgovornosti više korisnika atomskih uređaja koji su zajednički prouzrokovali štetu, sadržano u Konvenciji OEEC država, moralo je da bude nešto modifikovano u Konvenciji Evroatoma, zbog specifičnog režima naknade šteta u tri faze. (finansijsko pokriće, obavezna intervencija država, zajednička intervencija država). U prvoj fazi naknade koja se isplaćuje iz obaveznog finansijskog pokrića korisnika uređaja, kumulacija je zadržana, tako da sume pokrića za sve uređaje koji su učestvovali u šteti sabiraju. U drugoj fazi, kada interveniše država, nema više kumulacije. Država odgovara dok se ne dostigne suma od 70 miliona dolara. Takođe, i u trećoj etapi, naknada štete do 120 miliona dolara (kolektivne intervencije država) isključena je kumulacija. To znači, da kumulacija postoji samo u prvoj fazi naknade iz suma finansijskog pokrića uređaja koji su prouzrokovali štetu. Ako sve sabrane sume pokrića dostignu iznos od 120 miliona dolara, otpada intervencija države i kolektivna intervencija država. S obzirom na činjenicu da je i suma od 120 miliona skromna za naknadu šteta koja imaju katastrofalne razmere, Konvenciji Evroatoma se može staviti opravdan prigovor što nije dopustila mogućnost da ta svota bude pređena, za slučaj kada više uređaja izazovu atomski udes, predviđajući mogućnost kumulacije u drugoj i trećoj fazi naknade.

U pogledu rokova zastarelosti zahteva za naknadu atomskih šteta, Konvencija Evroatoma ostaje pri desetogodišnjem roku (čl. 6 i 7) računajući od dana udesa ili dana krađe ili gubitka radioaktivnih otpadaka. Iz nerazumljivih razloga, Konvencija je produžila dvogodišnji subjektivni rok zastarelosti na tri godine (isto rešenje predviđeno je po Austrijskom zakonu o naknadi nuklearnih šteta).

U pogledu naknade štete pravilo je da se šteta nadoknađuje integralno. Ali ako suma od 120 miliona dolara nije dovoljna da nadoknađi sve štete izazvane jednim većim atomskim udesom, predviđeno je da svaka strana ugovornica može da odredi odgovarajuće kriterijume za podelu raspoložive sume (čl. 8). Drugi atomski zakoni su već odredili te kriterijume.⁸ Pri naknadi atomskih šteta vodi se u nekim nacionalnim zakonima računa i o imovnom stanju oštećenog. Na pr. švajcarski Zakon o atomskoj energiji predviđa u čl. 35 st. 3 „kod neobično visokih prihoda usmrćenog ili povređenog lica, sudija može smanjiti odštetu uz ocenu svih okolnosti“.

Konvencija Evroatoma u čl. 9–13 reguliše pravila procedure po kojoj se ostvaruju zahtevi za naknadu štete, vodeći računa kao i Konvencija OEEC da uvek odredi samo jedan nadležni sud (kako bi i na taj način jedinstvenom jurisdikcijom olakšala položaj oštećenom licu. Konvencija Evroatoma je izbegla slabost Konvencije OEEC država koje su se sastojale u upućivanju na nacionalne atomske zakone. Ona pribegava upućivanju samo onda kada je to neizbežno i neophodno, čime je doprinela većoj unifikaciji prava o atomskoj odgovornosti. Osim toga, njena velika zasluga je i u popunjavanju praznine Konvencije OEEC koja nije predvidela obaveznu intervenciju države. Uvođenjem obavezne intervencije države za slučaj kada štete pređu iznos finansijskog

⁸ Čl. 37 nemačkog Zakona o atomskoj energiji, čl. 14 švedskog i čl. 27 st. 2 švajcarskog Zakona.

pokrića korisnika atomskih uređaja, kao i kolektivne intervencije država potpisnica, ona je stvorila jedan efikasan sistem zaštite žrtava atomskog udesa. Ne treba prenebregnuti ni činjenicu da je suma na koju je ograničena odgovornost po Konvenciji Evroatoma znatno viša od sume predviđene Konvencijom OEEC država, mada iznos od 120 miliona dolara može biti još uvek nedovoljan za pokriće šteta atomskog udesa katastrofalnih razmera.

3. BEČKA KONVENCIJA O GRAĐANSKOJ ODGOVORNOSTI ZA ATOMSKE ŠTETE

Međunarodna agencija za atomsku energiju sa sedištem u Beču donela je 19. V 1963. god. Konvenciju o građanskoj odgovornosti za atomske štete, sa ciljem da uspostavi minimalne norme u oblasti odgovornosti za atomske štete. Ona je okvirnog karaktera tako da njeni principi treba da budu zajednički imenitelj za rešenje mnogobrojnih problema u oblasti pravnog regulisanja mirnodopskog iskorišćavanja atomske energije. Značajno je istaći, što naglašava preambula Konvencije, da je ona nastala kao rezultat zajedničke saradnje nacija „nezavisno od njihovih različitih ustavnih i socijalnih sistema“.

Konvencija sadrži u čl. 1 veliki broj definicija, kako bi se izbegli nesporazumi pri tumačenju upotrebljenih reči u tekstu. Navešćemo neke najvažnije definicije:

1. Atomske materije

To su atomska goriva, osim prirodnog ili osiromašenog urana, sposobna da mogu sama ili u kombinaciji sa drugim materijama da podnesu lančanu reakciju atomske fisije van atomskog reaktora, kao i svi atomski proizvodi, uključujući radioaktivne otpatke, izuzev radioaktivnih izotopa van atomskih uređaja koji su namenjeni za naučne, medicinske, poljoprivredne, komercijalne ili industrijske svrhe.

2. Radioaktivni proizvodi ili otpaci

To su radioaktivni materijali stvoreni u procesu proizvodnje ili u procesu korišćenja atomskog goriva, ili bilo koji materijali koji su postali radioaktivni pod dejstvom zračenja kao rezultat proizvodnje ili korišćenja atomskog goriva, izuzev radioaktivnih izotopa, koji su dostigli konačni stadijum proizvodnje, i koji su kao takvi pogodni za korišćenje, za naučne, medicinske, poljoprivredne, komercijalne ili industrijske svrhe.

3. Atomsko gorivo

Atomsko gorivo predstavlja svaki materijal koji je sposoban da proizvodi energiju putem lančane reakcije atomske fisije.

4. Atomski uređaji

Atomski uređaji obuhvataju sve atomske reaktore, izuzev reaktora koji se koriste kao pogonsko sredstvo za morski i vazdušni transport (brodovi i vazduhoplovi na atomski pogon). Zatim, svaku fabriku koja koristi atomsko gorivo za proizvodnju atomskog materijala, kao i one fabrike koje se bave preradom ozračenog atomskog goriva. Ne smatraju se kao atomski uređaji mesta na kojima je uskladišten atomski materijal za vreme transporta (ali takva

mesta za stalno skladištenje su atomski uređaji). To zato da se ne bi morao modifikovati jedinstveni režim odgovornosti predviđen za transport fisionih materija. Pod pojmom atomskog uređaja nisu obuhvaćeni ciklotroni i akceleratori u kojima se mogu proizvoditi atomski materijali u vrlo malim količinama. Dakle atomski uređaji obuhvataju sve stacionirane izvore jonizujućeg zračenja koji su u stanju da izazovu velike atomske štete. Pojam atomskog uređaja pomaže da se odredi lice koje je odgovorno za atomsku štetu.

5. Korisnik atomskog uređaja

Bečka konvencija pri određivanju pojma korisnika polazi od istog kriterijuma kao i Konvencija OEEC država od 1960. god. Korisnikom se smatra lice određeno ili priznato od države na čijoj se teritoriji nalazi uređaj. To je dakle lice koje ima dozvolu za korišćenje atomskog uređaja. Država na čijoj se teritoriji nalazi uređaj određuje po svom kriterijumu koga će smatrati korisnikom atomskog uređaja. Ako to lice nije određeno od strane države na čijoj se teritoriji nalazi uređaj, određiće se shodno opštim normama koje lice ima svojstvo korisnika atomskog uređaja. To lice najpre može biti držalac atomskog uređaja u čijoj se vlasti nalazi uređaj ili lice koje nad njim ostvaruje faktičku kontrolu. Sigurno je jedno da prema sadašnjem stanju stvari, gotovo uvek postoji identitet između faktičkog korisnika uređaja i lica koje je od strane države određeno za korisnika.

6. Država u kojoj se nalazi uređaj

Termin države u kojoj se nalazi uređaj je neophodan za određivanje države koja ima isključivu kompetenciju u pogledu prava i jurisdikcije nadležne za slučaj atomske štete. Pretpostavlja se da se reaktori i drugi atomski uređaji mogu iskorišćavati i van teritorije bilo koje države. Na pr., na otvorenom moru ili u oblasti Arktika i Antarktika. Stoga je neophodno da svaka država koja eksploatiše atomski uređaj ili koja je dala dozvolu za takvo korišćenje, bude smatrana kao država u kojoj se nalazi uređaj, odnosno odgovorna za uređaj. Znači, to je država potpisnica Konvencije, na čijoj se teritoriji nalazi atomski uređaj, ili ako se uređaj ne nalazi na teritoriji bilo koje strane ugovornice, država koja eksploatiše ili po čijoj se dozvoli koristi atomski uređaj.

7. Atomska šteta i atomski udes

Vrlo je važno odrediti šta se podrazumeva pod terminom atomska šteta, jer od preciznog određivanja ovog pojma zavisi i sama naknada štete. Atomska šteta obuhvata štetu izazvanu jonizujućim zračenjem. Pravila ove Konvencije primeniće se samo na one štete koje u poređenju sa štetama nastalim oko posledica obične industrijske delatnosti, imaju izuzetan karakter i ne mogu se otkloniti običnim zaštitnim merama. Ta šteta izuzetnog karaktera je šteta koja nastaje pod dejstvom jonizujućeg zračenja. Izuzetni karakter te štete ne sastoji se samo u njenom obimu, već i u tome što jonizujuće zračenje ima distanciono, zakasnelo ili posredno dejstvo.

Vrlo je teško u mnogim slučajevima odrediti da li je, i u kom stepenu, konkretna šteta nastala pod dejstvom jonizujućeg zračenja, ili usled toksičnih svojstava atomskog goriva (npr. plutonija) od radioaktivnih proizvoda, ili od kombinacije ovih dejstava sa eksplozivnim, toplotnim i drugim opasnim svojstvima ovih materija. Stoga je neophodno rešiti pitanje da li će se šteta

izazvana toksičnim, toplotnim ili eksplozivnim dejstvom smatrati kao atomska šteta, ako je ona ponikla u kombinaciji s radioaktivnim svojstvom određenog materijala. Konvencija priznaje sve štete koje su izazvane radioaktivnim svojstvima atomskih materija u kombinaciji sa toksičnim, toplotnim ili eksplozivnim svojstvima — kao atomske štete. Stoga oštećenom licu nije potrebno da dokazuje, pri ostvarivanju, zahteva za naknadu štete, da je šteta nastala isključivo pod dejstvom jonizujućeg zračenja. Međutim, šteta koja je izazvana na atomskim uređajima (npr. eksplozijom parnog kotla koji se tu nalazio), ali koja nije posledica radioaktivnih svojstava ili kombinacije takvih svojstava s drugim opasnim svojstvima, nije obuhvaćena ovom Konvencijom, i zahtevi za naknadu takvih šteta raspravljaće se u skladu sa tradicionalnim pravilima građanske odgovornosti. Atomska šteta obuhvata kako štete nanete licima (smrt, telesna povreda) tako i šteta naneta stvarima (imovinska šteta): Svaki drugi gubitak ili šteta koji nastaje atomskim udesom ili se pojavljuje kao njegov rezultat, nadoknađuje se ako je to predviđeno po zakonu države čiji je sud nadležan za atomske štete i u granicama tog prava. To znači da pitanje naknade atomske štete, koja nije imala za posledicu smrt, povredu lica, gubitak ili nanošenje štete imovini rešava se po nacionalnom pravu države čiji je sud nadležan. To se odnosi na moralnu i posrednu štetu i izgublenu dobit. U odnosu na ova pitanja neceleshodno je i nemoguće postavljati jedinstvena međunarodna pravila, zato ih je Konvencija prepuštala nacionalnim zakonima strana ugovornica.

Termin atomski udes označava svaku činjenicu ili niz činjenica istog porijekla koje prouzrokuju atomsku štetu.

Konvencija kanališe odgovornost za štetu na jedno lice — korisnika atomskog uređaja (čl. 2). Potrebno je dokazati da šteta potiče od njegovih uređaja. Smatra se da je korisnik odgovoran za atomski udes koji se dogodio:

- I a) na njegovom atomskom uređaju;
- b) u slučaju da se radi o transportu atomskih materija od jednog uređaja do drugog, kada odgovornost nije putem ugovora preuzeo na sebe jedan drugi korisnik i dogod atomske materije date na prevoz nije preuzeo primalac;
- c) ako se radi o prevozu atomskih materija bilo kom licu koje se ne nalazi na teritoriji države potpisnice Konvencije, do istovara materijala sa prevoznog sredstva u zemlji koja nije potpisnica Konvencije;
- d) kada je atomski tovar, namenjen za uređaje koji se nalaze na teritoriji države potpisnice Konvencije, poslat iz države koja nije potpisnica, odgovornost za prevoz pogađa korisnika atomskog uređaja — naručioca, od momenta kada su atomske materije utovarene na prevozno sredstvo. Uslovi ugovora koji se tiču pakovanja, izbora sredstava prevoza itd. daju korisniku mogućnost da obezbedi bezopasan prevoz.

II Država na čijoj se teritoriji nalazi uređaj može predvideti u svom nacionalnom zakonu, da će za atomsku štetu odgovarati prevoznik radioaktivnih materija ili lice koje je u vezi sa radioaktivnim otpacima, na njegovu molbu i u saglasnosti sa zainteresovanim korisnikom. U tom slučaju takva lica se tretiraju kao korisnici atomskih uređaja, za sve ciljeve ove Konvencije.

III Konvencija predviđa, u slučaju kada je za atomsku štetu odgovorno više korisnika atomskih uređaja, a ne može se odrediti udeo svakog od njih u toj šteti, njihovu solidarnu odgovornost. Ovakva odredba je u opštem interesu, da bi se izbeglo nepotrebno podizanje posebnih tužbi za naknadu protiv

svakog od odgovornih korisnika. S druge strane, ako na jednog korisnika bude prebačena odgovornost u razmeri, koja prevazilazi deo u ukupnoj šteti izazvanoj njegovim uređajima, on može zahtevati srazmernu naknadu od korisnika svakog uređaja, koji su učestvovali u prouzrokovanju štete.

Konvencija u čl. 4 predviđa apsolutnu odgovornost za atomsku štetu. „Odgovornost korisnika za atomske štete, saglasno ovoj Konvenciji, je apsolutna“. Prihvatanje apsolutne odgovornosti u ovoj Konvenciji je od ogromnog značaja za izgradnju budućeg zakonodavstva, pošto će Konvencija nesumnjivo uticati da države, koje još nisu donele atomske zakone pri reglamentaciji atomske odgovornosti, usvoje načelo objektivne odgovornosti korisnika. Sve delatnosti koje obuhvata Konvencija po svom karakteru su opasne, tako da se usvajanje načela odgovornosti bez krivice opravdava kako sa moralne, tako i praktične tačke gledišta. Zahtev po kome bi oštećeni i kod atomskih šteta morao da dokaže krivicu, predstavljao bi za njega težak teret i vrlo često bi bio u nemogućnosti da dobije naknadu. Dokazivanje krivice ili njenog odsustva dovelo bi do komplikovanih sporova i do mnogih tehničkih problema koje sudovi ne bi bili u stanju da reše. U mnogim pravnim sistemima princip objektivne odgovornosti je usvojen za odnose koji nastaju radom određenih industrijskih uređaja. U drugim sistemima teret dokazivanja prenosi se na suprotnu stranu. Praktični rezultati tih različitih sistema, po pravilu su jedni te isti. U interesu pravne određenosti u Konvenciji je prihvaćena jednostavna i jedinstvena norma o objektivnoj odgovornosti korisnika.

U st. 2 čl. 4 Konvencije predviđa se mogućnost da u slučaju kad korisnik dokaže da je šteta u celini ili delimično rezultat krivice ili grube nepažnje oštećenog, nadležni sud može, shodno odredbama svog sopstvenog prava da oslobodi potpuno ili delimično odgovornosti korisnika atomskog uređaja. Opasni karakter atomskih delatnosti obuhvaćenih u Konvenciji nalaže da se odgovara i kada je atomski udes izazvan slučajem više sile. Najidealnije rešenje bi bilo, usvajanje objektivne odgovornosti bez izuzetka. To uostalom odgovara načelu odgovornosti bez krivice. Međutim, Konvencija je u st. 3 čl. 4 predvidela egzoneracionu klauzulu kada je atomski udes izazvan usled oružanog sukoba, vojnih operacija, građanskog rata ili ustanka.

Ukoliko država na čijoj se teritoriji nalazi uređaj ne predvidi suprotno, korisnik atomskog uređaja ne odgovara i za atomsku štetu prouzrokovanu atomskim udesom, nastalim neposredno kao posledica teške prirodne katastrofe izuzetnog karaktera. Dakle, po Konvenciji viša sila nije razlog za ekskulpaciju od odgovornosti, ali jedan njen vrlo precizan slučaj „teške prirodne katastrofe izuzetnog karaktera“, je ustvari varijanta više sile.

Kada je atomska šteta delimično prouzrokovana atomskim udesom, a delimično drugim događajima, tako da je nemoguće ustanoviti deo štete koji otpada na taj događaj i na atomski udes, sva šteta potpada pod odredbe ove Konvencije, i korisnik odgovara za svu štetu (čl. 4 Konvencije). Ako je dokazano, da je atomska šteta bila prouzrokovana zajedno ili kumulativno od strane atomskih uređaja koji potpadaju pod dejstvo ove Konvencije, i izvora jonizujućeg zračenja, Konvencija ne dira u pitanje odgovornosti lica — korisnika takvog izvora. Mogućnost prouzrokovanja takve štete je potpuno realna, izvor jonizujućeg zračenja na koji se ne odnosi ova Konvencija, može biti prirodni (kosmičko-zračenje), uređaj koji se ne nalazi na teritoriji države potpisnice, atomsko oruđe ili uređaj za fluorografisanje ili terapijske svrhe. Ti uređaji mogu da ozrače povređenog u atomskom udesu takvom dozom radijacije, koja

zajedno sa zračenjem izazvanim atomskim udesom, prouzrokuje atomsku štetu. Ako bi svu štetu trebalo da nadoknadi korisnik atomskog uređaja, takvo bi rešenje bilo nepravično ne samo za korisnika atomskog uređaja nego i za oštećeno lice. Stoga je Konvencija priznala pravo oštećenom da se za štetu obrati licu koje je izazvalo jonizujuće zračenje.

Kada je šteta pričinjena atomskim uređajima i stvarima koje se koriste u vezi sa njim, kao i transportnim sredstvima za prevoz atomskog materijala, korisnik ne može da traži za sebe udeo u naknadi iz ograničenog fonda predviđenog za atomske štete. On sebe može da obezbedi protiv ovakvog rizika na odgovarajući način (npr. osiguranjem uređaja), ako nema drugih odgovornih lica kojima bi mogao da se obrati za naknadu štete pričinjene atomskim uređajima (isporučiocima, konstruktorima, građevinarima itd.).

Bečka Konvencija usvaja načelo ograničene odgovornosti korisnika uređaja po atomskom udesu. „Odgovornost korisnika može biti ograničena zakonom države na čijoj se teritoriji uređaj nalazi najmanje na sumu od 5 miliona dolara SAD po svakom atomskom udesu (čl. 5 st. 1 Konvencije).

Konvencija usvaja desetogodišnji rok zastarelosti, za naknadu atomske štete računajući od dana atomskog udesa (čl. 6). Po proteku ovog roka nemoguće je ostvariti zahtev za naknadu štete prema korisniku atomskog uređaja. Konvencija dopušta mogućnost prihvatanja i dužeg roka zastarelosti ako je po pravu države na čijoj se teritoriji nalazi uređaj, odgovornost korisnika pokrivena osiguranjem ili bilo kojom finansijskom garancijom ili iz javnih fondova po isteku roka od 10 godina. Nadležni sud može da predvidi da se gasi pravo na naknadu od korisnika samo po isteku perioda za koje vreme je odgovornost korisnika pokrivena shodno pravu države na čijoj se teritoriji uređaj nalazi. Takvo produženje perioda gubitka prava na tužbu ni u kom slučaju ne dira u pravo na naknadu štete, saglasno ovoj Konvenciji, koju može da zahteva svako lice od korisnika za smrt ili telesnu povredu, po isteku roka od 10 godina. Ako je atomska šteta prouzrokovana atomskim udesom izazvanim gubitkom, krađom, bacanjem ili napuštanjem atomskih materija, desetogodišnji rok se računa od dana udesa. Taj rok zastarelosti ne može ni u kom slučaju da bude duži od 20 godina računajući od dana gubitka, krađe, bacanja ili napuštanja. Zakon nadležnog suda može da odredi rok gubitka prava ili rok zastarelosti koji neće biti manji od tri godine, računajući od dana kada je oštećeni saznao ili bio dužan da sazna o šteti i o korisniku odgovornom za tu štetu, pod uslovom da taj rok ne bude duži od opšteg desetogodišnjeg roka zastarelosti.

Čl. 7 Konvencije stvara obavezu za korisnika atomskog uređaja da putem osiguranja ili na drugi način obezbedi finansijsko pokriće za slučaj atomske štete u razmeri, na način i pod uslovima koje određuje država na čijoj se teritoriji nalazi uređaj. Ta država obezbeđuje plaćanje zahteva za naknadu atomske štete protiv korisnika atomskih uređaja. Ona obezbeđuje neophodne sume u onoj meri, u kojoj je suma osiguranja ili drugog finansijskog pokrića korisnika nedovoljna za naknadu svih zahteva oštećenih, držeći se pri tome sume od 5 miliona dolara određene u čl. 5. Konvencije.

Bečka Konvencija je, kao što je to inače i slučaj sa nacionalnim atomskim zakonima, postavila institut ograničenja odgovornosti korisnika i obavezne finansijske garancije kao paralelne institucije. To je u ostalom i sasvim logično i pravedno rešenje. Kod šteta koje se nadoknađuju bez ičije krivice, koje se pojavljuju kao udes, nesreća koja pogađa celo društvo, neophodno je ograničiti odgovornost korisnika na određenu sumu. Štete zasnovane na krivici, kao

logičnu konsekvencu, imaju pravilo o neograničenoj naknadi deliktno odgovornog lica (po pravilu svakome po zaslugi). Osigurač, ili bilo koje drugo lice koje obezbeđuje finansijsko pokriće za korisnika ne može otkazati osiguranje ili drugo finansijsko pokriće, pre nego što o tome, dva meseca ranije, ne obavesti pismeno nadležni državni organ. To finansijsko pokriće ne može prestati za vreme dok se atomske materije nalaze u prevozu.

U državama gde postoji socijalno osiguranje, po kome se pruža naknada licima koja su pretrpela povrede usled nesrećnih slučajeva za vreme rada ili naknada za slučaj profesionalnih oboljenja, uključujući naknadu za atomsku štetu, prepušta se nacionalnom pravu da reši pitanje o tome, da li će se ograničiti ili ukinuti pravo takvih lica da se neposredno obraćaju sa zahtevom za naknadu korisniku atomskog uređaja. Isto tako da li mogu da zahtevaju višak štete preko dela koji su dobili na ime naknade od socijalnog osiguranja. Odgovarajuće ustanove socijalnog osiguranja, shodno čl. 9 Konvencije, imaju pravo na regresnu tužbu protiv korisnika na ime naknade isplaćenih suma postradalim licima.

Usvajeno je pravilo o objektivnoj odgovornosti korisnika (čl. 4). Korisnik ili druga lica mogu biti prinuđeni da isplate naknadu za štetu koja je nastala kao posledica atomskog udesa prouzrokovanog, u potpunosti ili delimično, krivicom drugog lica. Postavlja se pitanje da li korisnik može da se sa tužbom za naknadu okrene protiv ovih lica. Prema čl. 10 Konvencije korisnik ima pravo regresa samo:

a) ako je to pravo jasno predviđeno pismenim ugovorom; ili

b) ako je atomski udes nastao kao rezultat delovanja ili nedelovanja s namerom prouzrokovanja štete protiv fizičkog lica koje je delovalo s takvom namerom.

Nepoželjno je dopustiti neograničeni broj takvih regresnih zahteva, koji se obično opravdavaju u tradicionalnoj teoriji odgovornosti na osnovu teorije o „povredi prava“, kao i na osnovu uslova u ugovoru koji se podrazumevaju. Realno posmatrano, ako bi isporučio, konstruktori, građevinari reaktora, prevozioci radioaktivnih materija bili podvrgnuti riziku, uvlačenjem u regresni postupak, princip kanalsanja odgovornosti korisnika izgubio bi svaki značaj, i ova lica bi prirodno pokušala da se zaštite od odgovornosti osiguranjem ili drugim finansijskim obezbeđenjem. To bi dovelo do nagomilavanja osiguravajućih pokrića (do „piramidiziranja“ osiguranja) i do povećanja rashoda u vezi sa svakim atomskim uređajem ili sa svakim atomskim tovarom. Zato je Konvencija i prihvatila regresnu tužbu korisnika samo u dva konkretna slučaja: kada je regresna odgovornost izričito zasnovana na ugovoru ili kada je lice izazvalo štetu namerno. Rešenje Konvencije po ovom pitanju regresnih službi korisnika je identično sa rešenjima u nacionalnim atomskim zakonima i u Konvenciji OEEC država od 1960. god.⁹

⁹ Švajcarski Zakon o atomskoj energiji predviđa osim tužbe korisnika prema licu koje je štetu namerno prouzrokovalo, tužbu „protiv onih koji su izričito prihvatili da tužba bude podneta protiv njih“. Švedski Zakon predviđa slično rešenje. Nemački Zakon određuje da država ima pravo tužbe protiv onoga ko je prouzrokovao štetu namerno. Prihvatanje odgovornosti ugovorom od strane isporučioaca nije predviđeno engleskim i američkim Zakonom o atomskoj energiji. Konvencija OEEC država od 1960. prihvata regresnu tužbu korisnika u dva slučaja: namerno prouzrokovanje štete i preuzimanje odgovornosti putem ugovora.

Jedan te isti atomski udes može da posluži kao osnova za niz građansko-pravnih procesa za naknadu atomske štete pred sudovima različitih država. Da bi rešila to vrlo važno pitanje, Konvencija je u čl. 11 posebnu pažnju posvetila određivanju nadležnog suda. Pri tome je pošla od osnovnog kriterijuma po kome je pravilo da je za slučaj atomske štete nadležan sud strane ugovornice na čijoj se teritoriji dogodio atomski udes. Od tog opšteg pravila, Konvencija dopušta i izuzetke ako se atomski udes dogodio van teritorije strana ugovornica ili se to mesto ne može tačno odrediti. U tom slučaju nadležan je sud zemlje u kojoj se atomski uređaj nalazi. Ako po navedenim kriterijumima mogu biti nadležni sudovi više zemalja potpisnica Konvencije, onda će biti nadležan:

1. u slučaju da se atomski udes dogodio delimično van teritorije bilo koje države ugovornice, a delimično na teritoriji jedne od njih, sud države na kojoj se delimično udes dogodio;

2. u svakom drugom slučaju, sud one države ugovornice koja je određena saglasnošću ugovornih strana, čiji sudovi dolaze u obzir da budu nadležni za atomski udes.

Ova Konvencija stupa na snagu tri meseca po polaganju pete ratifikacione isprave, a u odnosu na svaku drugu državu koja je ratifikuje posle tog momenta, tri meseca po polaganju ratifikacione isprave te države kod generalnog direktora Međunarodne agencije za atomsku energiju. Konvencija važi 10 godina po svom stupanju na snagu. Za svaku stranu ugovornicu koja ne otkaže važnost Konvencije najmanje dvanaest meseci pre isteka njenog desetogodišnjeg roka, ona se produžuje za sledećih 5 godina (čl. 15 Konvencije).

Mirnodopska primena atomske energije nameće mnogobrojne probleme. Među tim problemima naknada štete prouzrokovana žrtvama atomskog udesa, tj. problem odgovornosti za atomske štete dobija poseban značaj. Dosadašnja nacionalna zakonodavstva o građanskoj odgovornosti ne mogu se prilagoditi ovoj novoj vrsti rizika neuporedivog sa normalnim rizicima. Za tu vrstu novog „atomskog rizika“ neophodno je predvideti nova pravila. Međunarodne konvencije o odgovornosti za atomske štete upravo regulišu taj rizik.

Potreba za drukčijim regulisanjem atomskog rizika proizašla je iz nemogućnosti primene pravila o odgovornosti za krivicu, koja predstavlja glavni oblik odgovornosti u mnogim državama. Opasnost od atomske energije po svom potencijalu je neuporedivo veća od svih do sada stvorenih rizika. Stanovništvo je u mogućnosti da se brani od ove opasnosti kojoj je izloženo. Ona se pojavljuje za ljudska čula neprimetno, i svako može da bude oštećen a da o tome uopšte ne sluti.

Dokazivanje krivice je nemoguće i isključeno u slučajevima kad atomske štete nastanu sa velikim zadocnjenjem posle niza godina od štetnog događaja.

Paralelno sa subjektivnom odgovornošću za krivicu u zakonodavstvima različitih država primenjuje se i princip kauzalne ili objektivne odgovornosti, koji odgovara razvoju tehnike i povećanim opasnostima od nje. Objektivno odgovara onaj, ko stvori povećanu opasnost u svom interesu, stoga i snosi štete koje su prouzrokovane trećim licima od takve opasne delatnosti. Iako ga ne pogađa krivica u klasičnom smislu reči, iako nije postupao protivpravno, sama činjenica da je preduzetnik iz opasne delatnosti za sebe izvukao koristi, nameće mu obavezu da tako prouzrokovanu štetu nadoknadi trećim licima. Ovo važi utoliko pre za delatnosti sa atomskim uređajima. Na ovom području prihvaćeno je načelo pooštrene objektivne odgovornosti u međunarodnim konvencijama. Po tom načelu apsolutne odgovornosti, od žrtava atomskog udesa

se zahteva samo da dokažu postojanje uzročne veze između štete ili štetnog događaja. Egzomerciona klauzula je svedena na slučajeve oružanog sukoba, invazije, građanskog rata, pobune, prirodne katastrofe izuzetnog karaktera, krivice oštećenog. Nedostatak dosadašnjeg konvencijskog prava o odgovornosti za atomsku štetu odgovoran korisnik atomskih uređaja — odgovornost je bi trebalo svesti samo na jedan — oslobođenje od odgovornosti korisnika atomskog uređaja zbog krivice oštećenog, kako se ne bi razvodnila pravila o pooštreno, apsolutnoj odgovornosti.

Pored prihvaćenog načela o pooštreno, objektivnoj odgovornosti korisnika, u međunarodnim konvencijama prihvaćeno je pravilo da je u načelu isključivo za atomsku štetu odgovoran korisnik atomskih uređaja — odgovornost je usmerena, „kanalisaná“ na korisnika. Na taj način je postalo nemoguće vršenje regresnog prava korisnika prema isporučiocima i drugim licima, koja su učestvovala u izgradnji atomskog reaktora, za prouzrokovanu atomsku štetu. Kada ne bi bilo ovog pravila o isključivoj odgovornosti korisnika, isporučio i druga lica (konstruktori, inženjeri, arhitekta) ili bi se uzdržali od isporuke i činidbi, ili bi morali da zaključe osiguranje, što bi znatno poskupelo troškove isporuke. Kanalisanjem odgovornosti na korisnika pojednostavljena su pravila o odgovornosti i čitava procedura za naknadu štete, pošto oštećeni zna tačno odgovornu osobu kojoj treba da se obrati. Najzad, određene isporuke materijala vrše se od lica koja ne znaju da se njihovi proizvodi koriste pri gradnji atomskih uređaja.

Da bi se izbegle sve te posledice, korisnik atomskog reaktora mora da preuzme ceo rizik na sebe i da se odrekne prava regresa prema trećim licima. Ovo sažimanje drugih lica na što uži broj vrši se danas u svetu po sistemu „ekonomskog kanalisanja odgovornosti“ i „pravnog kanalisanja“. Prihvatanje jednog ili drugog sistema, praktično dovodi uvek do istog rezultata, pošto je obaveznim osiguranjem korisnika atomskog uređaja pokrivena (i u sistemu ekonomskog kanalisanja i u sistemu pravnog kanalisanja) odgovornost svih drugih lica za atomske štete koja rade kod atomskih uređaja. Na taj način oštećeno lice se ne može neposredno obratiti isporučiocu atomskog uređaja i kad je njegova krivica dokazana. Oštećeni svoj zahtev za naknadu štete može ostvariti samo prema korisniku atomskog uređaja.

Nametnuta pooštrena objektivna odgovornost za korisnika atomskog uređaja predstavlja težak teret. Potpuna naknada štete za slučaj atomskog udesa, s obzirom na ogromni potencijal opasnosti, za korisnika atomskog uređaja može predstavljati takvo finansijsko opterećenje da ga on ne može podneti. Da bi mu se pomoglo, pošto se bavi jednom delatnošću koja je nesumnjivo i za društvo korisna, pružena mu je odgovarajuća zaštita kroz usvojeno pravilo u konvencijama, o ograničenju odgovornosti. Usvajanje takvog načela bilo je imperativ za dalji razvoj mirnodopskog korišćenja atomske energije.

Kvantitativno ograničenje odgovornosti izraženo je različitim sumama, u različitim konvencijama. Može se konstatovati da su te sume u međunarodnim konvencijama o odgovornosti nisko limitirane, pa im je to najveći nedostatak. Taj limit je određen mogućnošću naknade štete koje pruža tržište osiguranja.

Korisnik atomskog uređaja je obavezan da sumu do koje odgovara prema trećim licima obezbedi putem finansijske garancije. Ta njegova obaveza istovremeno predstavlja neophodan uslov za dobijanje dozvole od strane države za korišćenje atomskih uređaja.

Kako su najčešće sume za koje odgovara korisnik atomskog uređaja za štete nanete trećim licima, ograničene mogućnostima samog korisnika i mogućnostima tržišta osiguranja, u atomskom pravu postalo je *conditio sine qua non* potreba da se atomski rizik pokrije obavezom države da na sebe preuzme supsidijerno štetu koja prevazilazi sumu finansijskog pokrića do koje odgovara korisnik atomskog uređaja. Načelo obavezne intervencije države postalo je pravilo u atomskom pravu. Ideja o podeli atomskog rizika između korisnika atomskih uređaja, na osigurani rizik koji snosi sam korisnik, i rizik koji prevazilazi osiguranje kod katastrofalnih atomskih šteta, koga preuzima država, postaje dominirajuća i opšte prihvaćena, kako na internom planu, tako i na međunarodnom. Jedna velika zajednica kao što je država preuzima na sebe rizik kod nesreće pojedinaca.

Intervencija države kod katastrofalnih atomskih šteta rezultat je njene želje da potpomogne razvoj atomske privrede. Bez ove subvencije države atomska privreda ne bi mogla uopšte da se razvija, pošto bi bila ruinirana za slučaj većeg atomskog udesa, usled velikih zahteva za naknadu. Nije slučajno što je država u atomskom pravu preuzela na sebe jedan deo odgovornosti. Ona je i do sada uvek pritala u pomoć žrtvama kod velikih prirodnih katastrofa, kao što su poplave, zemljotresi koji pogađaju veći deo stanovništva. Država u takvim situacijama nastupa iz osećaja solidarnosti sa žrtvama. Atomske štete, koje prelaze finansijske mogućnosti odgovornog lica, imaju karakter jedne prirodne katastrofe. Najčešće je ova odgovornost države ograničena na određenu svotu. Čini nam se neopravdanim ovakvo ograničenje i paralelnost državne intervencije sa pojmom njenog ograničenja. Neophodno je potrebno da žrtvama atomskog udesa država nadoknadi svu štetu, i da za sebe stipuliše obavezu neograničene intervencije.

Pored individualne intervencije država za slučaj katastrofalnih atomskih šteta na svojoj teritoriji, u međunarodnom pravu se već pojavljuje tendencija kolektivne intervencije više država, (rešenje koje predviđa Konvencija Evro-ATOMA). Jedna takva intervencija dela ili cele međunarodne zajednice, jedino može efikasno pružiti pomoć žrtvama atomskog udesa i osloboditi svaku državu od straha da će njena sredstva biti nedovoljna za slučaj katastrofalnih atomskih šteta.

Pored kvantitativnog limitiranja odgovornosti, u atomskom pravu postavljena su pravila o vremenskom ograničenju odgovornosti korisnika. Korisnik atomskog uređaja mora da bude tačno obavešten o vremenu do koga odgovara prema žrtvama udesa, kako bi mogao izračunati svoj rizik. S druge strane, ta potreba nailazi na interese žrtve da joj šteta bude nadoknađena, bez obzira kad je nastupila, a poznato je da atomske štete mogu nastati sa velikim zadržanjem računajući od šetnog događaja. Da bi se zaštitili svi protivrečni interesi u međunarodnim konvencijama usvojena su dva roka za zastarelost zahteva za štetu. Jedan je subjektivni — kraći i iznosi dve godine od momenta kada je žrtva saznala za atomski udes i odgovorno lice. Drugi objektivni, duži iznosi 10 godina računajući od dana atomskog udesa. Desetogodišnji rok zastarelosti predstavlja krajnju granicu, preko koje privreda ne može ići u kalkulisanju svojih obaveza rizika. Međutim, sigurno je jedno da ako korisnik atomskog uređaja ne treba da odgovara prema trećem licu posle desetogodišnjeg roka računajući od udesa, takvo rešenje ne treba da pogodi žrtve udesa kod kojih se šteta pojavi posle tog vremena, a ima atomsko poreklo. Nemoгуće je žrtve deliti na dve kategorije: na one koje su svoju štetu ostvarile

samo zahvaljujući slučaju što se ona manifestovala u desetogodišnjem roku, i na one koje je ne mogu ostvariti jer je nastala sa zadocnjenjem od više desetina godina. Naknada štete koja nastaje sa zadocnjenjem u roku dužem od deset godina mora biti preuzeta od države. To isto važi za štete koje su atomskog porekla, ali se ne može konstatovati ko je odgovorno lice, takozvane anonimne štete. To što ne reguliše na zadovoljavajući način problem zakasnelih i anonimnih šteta, predstavlja danas jedan od najvećih nedostataka pravila o odgovornosti u okviru postojećih atomskih konvencija.

Oblast atomskog prava je idealna grana prava u kojoj je moguće ostvariti pravno izjednačenje u pogledu regulisanja. Zajedničko rešenje svih najvažnijih problema koji se ovde postavljaju stvara jednu međunarodnu solidarnost, koja ima svoje poreklo isključivo u racionalnom području. Kod atomskog prava izgubio je značaj etnički i ideološki momenat koji dolazi uvek u obzir pri nacionalnom regulisanju, i koji u mnogim oblastima prava stvara nepremostive teškoće za kodifikaciju i izjednačenje na međunarodnom planu. To je mlada grana prava koja još u pojedinim zemljama nije uspela da se afirmiše. Norme atomskog prava stvorene u pojedinim zakonima na nacionalnom planu se još uvek nalaze u procesu uobličavanja, tako da ne postoje nikakve smetnje koje potiču iz različitih pravno-etničkih shvatanja koja bi kočila njihovo izjednačenje.

Dr Dragoljub STOJANOVIC

docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

Summary

The peace-time application of atomic energy imposes many problems, among which compensation for damages caused to the victims of atomic accidents, i.e. the problem of the liability for atomic damages receives a special importance. The past national legislations on civil liability cannot be adapted to such a new kind of risk, uncomparable with the normal risks. For such a kind of, atomic risk it is indispensable to foresee new rules, too. International conventions on liability for atomic damages just regulate that risk.

The author analyses the Convention on liability toward third persons in the field of atomic energy (OEEC) of July 29th, 1960, the Convention on Euroatom of 1963 and the Vienna Convention on civil liability for atomic damages of May 19th, 1963. In all these conventions prevails a common solution. There is accepted the principle of a stricter objective liability of the beneficiary of atomic plants. The principle of a stricter objective liability is accompanied by a canalization of the liability exclusively to the beneficiary of the atomic plant. The beneficiary of the plant cannot avail himself of the right of recourse toward the suppliers and other persons participating in the construction of atomic plants.

The beneficiary of the atomic plant is not liable for all the atomic damage. His liability is limited to a definite sum. Thus he is afforded a special protection, in consideration of his dealing with an activity who is useful also for the society. The beneficiary of the atomic plant is bound to provide for the sum up to which he is liable toward third persons by means of a financial guarantee. Such an obligation constitutes at the same time an indispensable condition for the getting of a licence from the Government for working of an atomic plant. If the damage in an atomic accident exceeds the sum financial security, the atomic risk is covered

by obligation of the state, which assumes subsidiarily the damages that exceed the sum of financial security up to which is liable the beneficiary of the atomic plant. The idea of dividing of the atomic risk between the beneficiary of the atomic plant and the state, whenever the damages assume catastrophic proportions, is generally accepted in the international conventions.

Besides a quantitative limitation of the liability of the beneficiary of an atomic plant, accepted is also its time-limitation. The longest term up to which the beneficiary is liable toward the victims of an atomic accident is ten years reckoning from the accident.

At the end, the author records that the province of the atomic law is an ideal branch of law wherein it is possible to realize a juristic equalization as far as the regulation is concerned.

ISTORIJA NASTANKA DRŽAVNE SOCIJALISTIČKE SVOJINE U SSSR

Državna socijalistička svojina u SSSR predstavlja jednu od tekovina ruske proleterske revolucije. Ona je stvarana još u prvim danima te revolucije, na osnovu dekreta nove sovjetske vlasti, koji su bili upereni protiv ranijih eksploatatorskih klasa i eksploatatorskih oblika svojine. To su bili dekreti o nacionalizaciji svojine na sredstvima za proizvodnju spahija i kapitalista, kao i svojine ranije carske države. Prema tome, nacionalizacija je bila najstariji način nastanka državne socijalističke svojine u SSSR.

Međutim, treba reći da je nacionalizacija u Sovjetskom Savezu vršena postepeno i da je ona obuhvatila jednu po jednu privrednu granu. Pri tome je još karakteristično i što je njoj u nekim privrednim oblastima prethodilo zavodjenje izvesnih kontrolnih državnih mera, koje su značile ograničavanje privatne svojine, kao i to da je nacionalizacija često sprovedena sa predahom i da je kasnije dolazilo čak i do denacionalizacije nekih kategorija privatnih preduzeća.

I NACIONALIZACIJA ZEMLJE

1. Prvi udar po eksploatatorskoj svojini nova sovjetska vlast izvršila je u poljoprivredi. Tako je još drugog dana revolucije (26. oktobra (8. novembra) 1917), na II Sveruskom kongresu sovjeta radničkih i vojničkih deputata bio donet dekret „O zemlji“, s prilogom Seljačke naredbe o zemlji. Njime je praktično bila izvršena nacionalizacija celokupne zemlje, njene utrobe, voda i šuma, mada termin „nacionalizacija“ nije uopšte upotrebljen. Pored zemlje, spahijama je još nacionalizovan i celokupan poljoprivredni inventar. Nacionalizacijom je bilo obuhvaćeno ne samo poljoprivredno, već i gradsko zemljište, kao i zemljište pod zgradama i gradilištima. U tom pogledu dekret nije činio nikakav izuzetak, niti za pojedine vidove zemlje, niti za pojedine kategorije bivših zemljišnih vlasnika.

Dekretom „O zemlji“ ukinuto je pravo privatne svojine na zemljištu, za uvek i bez ikakve naknade ranijim vlasnicima. Sva zemlja, nezavisno od toga u čijoj se svojini ili korišćenju dotle nalazila, prešla je u državnu svojinu i data je na raspolaganje organima državne vlasti. Osim toga, bila je zabranjena kupovina i prodaja zemlje, davanje pod zakup ili u zalogu, kao i otuđivanje na ma koji drugi način.

Dok je u pogledu ukidanja privatne svojine na zemlji i konstituisanja državne svojine na istoj dekret izvršio totalnu nacionalizaciju, ne preveći pri

tom nikakvu razliku ni između pojedinih vidova zemljišta, ni između pojedinih kategorija ranijih vlasnika, dotle je u pogledu faktičkog oduzimanja nacionalizovane zemlje on propisivao različit tretman za pojedine kategorije vlasnika. Tako su, na primer, bili različito tretirani spahije i drugi krupni zemljoposednici koji zemlju nisu obrađivali sopstvenom radnom snagom, s jedne strane, i radni seljaci, s druge strane. Zemlja spahija i drugih krupnih zemljoposednika bila je oduzeta (bez naknade) i data na korišćenje radnim seljacima; dok zemlja radnih seljaka, (tj. seljaka koji su zemlju obrađivali sopstvenom radnom snagom) nije uopšte oduzimana, nego im je ostavljena i dalje na korišćenje. Na taj način, što se tiče zemlje radnih seljaka promenio se samo njen nominalni vlasnik, tj. titular prava svojine na zemlji postala je država, dok je raniji vlasnik ostao i dalje korisnik iste.

Ovakav različit stav dekreta prema različitim kategorijama zemljišnih vlasnika imao je svoju političku pozadinu i predstavljao je jedan od osnovnih principa Lenjinove agrarne politike. Ističući program nacionalizacije celokupne zemlje, Lenjin je govorio da nasilna eskproprijacija treba da bude primenjena samo prema krupnim zemljoposednicima, koji žive od tuđeg rada (tj. od rente), a ne i prema seljaštvu.

Većina nacionalizovane i oduzete zemlje data je na besplatno korišćenje seljacima koji su hteli da je obrađuju, sami ili udruženo. Nije se delilo samo ono zemljište koje se nalazilo pod poljoprivrednim kulturama, kao što su: voćnjaci, plantažne biljke, rasadnici i sl., nego je ono davano isključivo na korišćenje državnim organima ili seljačkim zadrugama. Ova neraspodeljena zemlja bila je u ono vreme osnovna baza za stvaranje sovhoza, seoskih komuna, poljoprivrednih artelja i drugih formi poljoprivrednih gazdinstava sa kolektivnom obradom zemlje.

2. Osnovni principi dekreta „O zemlji“ bili su kasnije razrađeni i u drugim pravnim propisima. Prvi među njima bio je dekret Sveruskog centralnog izvršnog komiteta sovjeta radničkih, vojničkih i seljačkih deputata (VCIK) „O socijalizaciji zemlje“, od 19. februara 1918. godine. On ponovo proklamuje ukidanje svih ranijih oblika svojine na zemlji, njenoj utrobi, šumama i vodama, i propisuje podelu zemlje seljacima po principu jednakog trudbeničkog korišćenja zemlje. Bez obzira na činjenicu što se u ovom dekretu ističe princip jednakog trudbeničkog korišćenja zemlje, on ipak čvrsto stoji na liniji nacionalizacije zemlje. O tome principu Lenjin je pisao: „... ta ideja nije naša, mi sa takvom parolom nismo saglasni, mi smatramo svojom dužnošću da je sprovodimo zato što je to zahtev većine seljaka. A ideje i zahtevi većine trudbenika treba da se *izžive kod njih samih*: takve zahteve ne treba ni „*ukinuti*“, ni „*preskočiti*“ preko njih. Mi, boljševici, *pomoći ćemo seljaštvu da izživi sitnoburžoaske parole, da pređe* (podvukao, autor) od njih, što skorije i što lakše, ka socijalističkim“¹

-Na taj način, nacionalizacija zemlje u SSSR predstavlja, s jedne strane, meru buržoasko-demokratske revolucije, a s druge strane, otvaranje vrata ka socijalističkom preobražaju sela. Otuda nju treba posmatrati samo kao jednu od karika u ogromnom lancu onih mera koje su preduzimane u cilju stvaranja socijalističke privrede, a pre svega nacionalizacije industrijskih i bankar-

¹ V. I. Lenjin: Sočinenija, tom XXIII, str. 398.

skih preduzeća. Takav zaključak nužno proističe i iz Deklaracije radnog i eksploataisanog naroda (koja je ušla u Ustav RSFSR od 1918), gde se kaže: „Privatna svojina na zemlji ukida se i ceo zemljišni fond proglašava se opštenarodnim dobrom“.

3. Posle okončanja inostrane vojne intervencije i građanskog rata, tj. u periodu mirne izgradnje zemlje, trebalo je obezbediti takve uslove korišćenja zemljišta koji bi omogućili i ubrzali podizanje seoskih gazdinstava na bazi nove ekonomske politike, materijalno stimulirali seljaka, povećali produktivnost njegovog rada i stvorili više poljoprivrednih proizvoda. Pred tim zadatkom našlo se i zakonodavstvo o zemlji toga perioda.

Najvažniji zakonodavni akt iz tog vremena je Zemljišni kodeks RSFSR, od 1922, po čijem su uzoru bili doneti i zemljišni kodeksi ostalih saveznih republika. On se nadovezuje na raniji dekret „O zemlji“. Zemljišni kodeks RSFSR propisuje pravo svih građana da dobiju zemlju na tzv. „trudbeničko“ i besplatno korišćenje, na neodređeni rok, i to bez obzira na pol, veroispovest i nacionalnu pripadnost. Određujući pravo na zemlju „trudbeničkih“ korisnika zemlje, on je u čl. 25. propisao da korisnicima pripadaju sve građevine, naprave, usevi, zasadi i sve ono što se nalazi na zemljištu koga koriste. U cilju podizanja trudbeničkih domaćinstava, zakon je ponovo dopustio davanje pod zakup i korišćenje najamnog rada. Međutim, on je istovremeno predviđao i mere za ograničavanje kulaka. Davanje zemlje pod zakup dozvoljavano je samo seljačkim gazdinstvima koja su privremeno bila oslabljena usled elementarnih nepogoda, nedostatka radne snage ili inventara, i to samo na kraći rok (tri do šest godina). Niko nije mogao uzeti u zakup više zemlje nego što je mogao obraditi sa svojom porodicom, pored svog dela zemlje koji je koristio. Najamni rad bio je takođe ograničen.

Pored individualnog, zakonom je bilo predviđeno i kolektivno korišćenje zemljišta, tj. korišćenje od strane kolhoza, koji su u to vreme tretirani više kao zemljoradničke zadruge s društvenim načinom obrade zemljišta. U cilju stimuliranja kooperacije, zakon je priznao niz olakšica zadružnim korisnicima zemlje.

4. Sve do 30-tih godina, zemljišnopравни odnosi u SSSR ostali su, uglavnom, ovakvi kao što smo ih napred prikazali. Ono što je bitno za te odnose to je da su njegovi glavni učesnici bili na jednoj strani država, kao isključivi vlasnik zemljišta, a na drugoj strani inokosni seljaci (tzv. edinoličniki); kao korisnici zemljišta. Međutim, 30-tih godina počelo je masovno stvaranje kolektivnih poljoprivrednih gazdinstava-kolhoza. Ta kolektivizacija na selu uslovlila je unošenje bitnih izmena i u način iskorišćavanja zemljišta i u zemljišnopravne odnose uopšte. Zemljišno zakonodavstvo trebalo je sa svoje strane da doprinese likvidaciji eksploatacije na selu i učvršćivanju kolhoznoг sektora.

Jedan od najvažnijih pravnih propisa iz tog perioda je odluka VCIK i Saveta narodnih komesara SSSR (SNK) „O merama za učvršćenje socijalističkog preobražaja poljoprivrede u rejonima masovne kolektivizacije i o borbi protiv kulaka“. Njome je bilo ukinuto ranije priznato pravo izdavanja zemlje pod zakup i pravo korišćenja najamnog rada. Lokalnim organima vlasti dato je pravo da preseljavaju kulake, a zemlju koju su oni koristili da daju na korišćenje kolhozima. Od toga vremena kolhozi su postali glavni korisnici državnog zemljišta.

II UVOĐENJE RADNIČKE KONTROLE KAO PRVI KORAK NA PUTU PRELASKA INDUSTRIJSKIH I TRANSPORTNIH PREDUZEĆA U DRŽAVNU SVOJINU

1. Dok je ukidanje privatne i konstituisanje državne svojine na zemljištu nova sovjetska vlast sprovodila veoma smelo i još u prvim danima revolucije, dotle je ona nacionalizaciji industrije pristupala vrlo oprezno. Postavljajući u prvi plan nacionalizaciju krupne industrije, ona je istovremeno smatrala za potrebno da pre nego što pristupi nacionalizaciji, preduzme izvesne pripreme mere — zavede radničku kontrolu nad proizvodnjom. Još u svojim „Aprilskim tezama“ Lenjin je istakao princip da se socijalizam ne može „uvesti“, tako reći, potezom pera, da podružtvljavanje sredstava za proizvodnju treba pripremiti i da treba otpočeti sa uspostavljanjem kontrole od strane sovjeta nad društvenom proizvodnjom i raspodelom proizvoda. Tako su već u toku pripremanja Oktobarske revolucije radnici počeli da sprovode kontrolu po preduzećima, u cilju zaštite industrije od zlonamernog njenog rušenja i upropašćavanja od strane kapitalista. Uvođenje radničke kontrole bilo je prihvaćeno i u ekonomskom planu boljševičke partije, donetom na njenom VI kongresu, uoči Oktobarske revolucije.²

Zakonski osnov za uvođenje radničke kontrole predstavljala je Uredba VCIK o radničkoj kontroli, od 14. novembra 1917. Ona je priznala organima radničke kontrole u svim industrijskim i transportnim preduzećima puno pravo kontrole nad proizvodnjom, snabdevanjem, prodajom i finansijskim poslovanjem preduzeća. Kontrolu su vršili svi radnici i službenici preduzeća, i to u manjim preduzećima neposredno, a u većim preko svojih izabраниh predstavničkih organa (fabričkih komiteta, saveta starešina itd.). Organi radničke kontrole obrazovani su ne samo u svakom preduzeću, već i pri gradskim i gubernijskim sovjetima radničkih, vojničkih i seljačkih deputata. Proklamujući kao osnovni zadatak radničke kontrole „plansko regulisanje narodne privrede“ u preduzećima svih grana (čl. 11), Uredba je objedinila sve organe radničke kontrole u jedinstveni sistem, pod rukovodstvom Sveruskog saveta za radničku kontrolu.

Uredba o radničkoj kontroli ukinula je poslovnu i trgovačku tajnu i organima radničke kontrole otvorila sve knjige i izveštaje preduzeća, pod pretnjom sudske odgovornosti vlasnika za njihovo skrivanje. Dajući organima radničke kontrole pravo nadzora nad proizvodnjom, Uredba im je priznala i pravo da utvrđuju norme volumena proizvodnje i izračunavaju cenu koštanja. Odluke organa radničke kontrole proglašene su obaveznim za vlasnike preduzeća, s tim što im je priznato pravo žalbe, u roku od tri dana, višem organu radničke kontrole.

Vlasnici preduzeća i organi radničke kontrole bili su, prema uredbi, odgovorni državi za strogi red, disciplinu i čuvanje imovine. Za skrivanje materijala, proizvoda ili porudžbina, za nepravilno i neuredno vođenje računa i slične zloupotrebe, Uredba je propisivala krivičnu odgovornost.

2. Vršenje radničke kontrole u praksi bilo je veoma aktivno i graničilo se sa mešanjem u vlasnikova prava raspolaganja. Međutim, ta kontrola nije još značila ukidanje privatne svojine. Sveruski savet za radničku kontrolu u svojim instrukcijama stajao je na stanovištu da neposredna socijalizacija sredstava za proizvodnju i prometa ne stoji „na dnevnom redu ruske revolucije“,

² Vidi o tome Novickij I. B.: „Istorija sovjetskog građanskog prava“, Moskva, 1957, str. 36.

da „radnička kontrola još ne dira u osnove kapitalističkog uređenja“, da kontrola „ostavlja neprikosnovenu privatnu svojinu na sredstvima proizvodnje i ceo privatno-trgovinski kapital“, da radnička kontrola, dakle, predstavlja samo „regulisanje“ proizvodnje, a ne i njenu „organizaciju“.³ Prema tome, stav Sveruskog saveta za radničku kontrolu bio je da radnička kontrola ima čisto kontrolni karakter, tako da se nije dozvoljavalo mešanje kontrolnih komisija u operativno raspolaganje od strane uprava preduzeća ili njihovih vlasnika.

Međutim, u Projektu instrukcije Centralnog saveta fabričko-zavodskih komiteta Petrovgrada predlagano je da se „radnička kontrola nad industrijom shvati kao sastavni deo kontrole nad celokupnim ekonomskim životom zemlje . . . ne u uskom smislu proste revizije, već u širem smislu mešanja u raspolaganja (podvukao J. R.), kapitalom, inventarom, sirovinama i fabrikatima u preduzeću, od strane vlasnika.“⁴ Zato je kontrolnim organima dato pravo da se „u svako vreme mešaju u raspolaganja i poslove vlasnika ili administracije, u slučaju kad ta raspolaganja idu protiv životnih interesa celog preduzeća“. Projekt priznaje organima radničke kontrole pravo da u takvim slučajevima izdaju sopstvena naređenja, koja bi bila obavezna ne samo za radnike i službenike, već i za upravu preduzeća.

Treba reći da su se organi radničke kontrole u Petrovgradu često pridržavali baš Projekta ove instrukcije, a ne instrukcija Sveruskog saveta za radničku kontrolu. S druge strane, u uslovima žestoke sabotaže vlasnika preduzeća, uprave i inženjersko-tehničkih vrhova, fabrički komiteti i njihove kontrolne komisije bili su često silom prilika prinuđeni da se više mešaju u operativne poslove vlasnika odnosno uprave preduzeća, i to kako po pitanju organizacije procesa proizvodnje, tako i po pitanju snabdevanja i prodaje proizvoda preduzeća. Ovo izlaženje iz okvira vršenja kontrolnih funkcija u pravom smislu te reči, koje je u stvari značilo nastupanje revolucije protiv kontrarevolucije, bilo je različito u različitim rejonima zemlje i granama industrije. „Kapitalist, ikaže Lenjin, nije bio još „isteran napolje“, ali je on bio „obuzdan“ postojećom radničkom kontrolom. Potpuno lišavanje vlasnika njegovog prava upravljanja preduzećem protivrećilo bi u tadašnjim uslovima zadatku iskorišćavanja organizacionog iskustva i tehničkog znanja buržoazije od strane proletarijata.“⁵ Zbog toga, tamo gde vlasnik i uprava preduzeća nisu stali na put javne ili skrivene sabotaže, fabričko-zavodski komiteti i njihove kontrolne komisije ostali su u okvirima kontrole, ne zamenjujući upravu preduzeća i ne negirajući privatnu svojinu kapitalista.

Međutim, radnička kontrola predstavljala je jedan snažan udarac po privatnoj svojini, jedan dubok zahvat u privatnu sferu kapitalista, koji se graniči sa nacionalizacijom. U Deklaraciji o pravima radnog i eksploatisanog naroda, koja je doneta na III Sveruskom kongresu sovjeta (januara 1918.), radnička kontrola okarakterisana je kao „prvi korak ka potpunom prelasku (podvukao J. R.) fabrička, zavoda, rudnika, železničkih pruga i ostalih sredstava proizvodnje u svojину Sovjetske radničke-seljačke republike“. Za ostvarenje potpunog prelaska tih sredstava u svojinu države bilo je potrebno učiniti dalji, sledeći korak, tj. izvršiti njihovu nacionalizaciju.

³ Venediktov A. V.: „Organizacija gosudarstvennoj promišlenosti v SSSR“, Lenjingrad, 1957, str. 93—94.

⁴ Venediktov A. V.: „Organizacija gosudarstvennoj promišlenosti v SSSR“, Lenjingrad, 1957, str. 93—93.

⁵ Lenjin V. I.: Sočinenia, Tom XXVI, str. 368 i 85—86.

III. NACIONALIZACIJA INDUSTRIJE I TRANSPORTA

a) *Početak nacionalizacije.* Kapitalisti su ubrzo shvatili smisao i značaj Uredbe o radničkoj kontroli i zato su se žestoko suprotstavljali njenom sprovođenju u život. Vlasnici preduzeća pri tome su delovali organizovano, kroz svoje saveze, kao i kroz saveze inženjera i slično. U mnogim slučajevima oni su se opirali uvođenju radničke kontrole, obustavljali su proizvodnju i pokušali su čak da zatvore fabrike i da ih rasprodaju. Takav nepomirljiv stav kapitalista prinudio je sovjetsku vlast da ubrzo pristupi nacionalizaciji osnovnih sredstava proizvodnje.

Tako je nacionalizacija krupne industrije započeta još u novembru 1917. Ona je vršena na taj način što su pojedina krupna preduzeća, čiji su vlasnici odbijali da se potčine Uredbi o radničkoj kontroli, skrivali ili upropašćivali svoja preduzeća, proglašavana državnom svojinom. Pojedinačnim odlukama te vrste bile su nacionalizovane stotine krupnih preduzeća. Međutim, treba reći da neposredni povod za nacionalizaciju pojedinih industrijskih preduzeća, u prvo vreme, nije bila samo sabotaza njihovih vlasnika. Već u decembru 1917. najkrupnija industrijska preduzeća bila su nacionalizovana zbog njihove preza-duženosti prema državi ili da bi se izbegao finansijski krah preduzeća koja su dugi niz godina dobijala vladine subvencije.⁶

Dalji korak u oblasti nacionalizacije industrije predstavljaju dekreti SNK opštijeg karaktera, kojima su bile nacionalizovane neke grane industrije: šećerna (dekret od 2. maja 1918), i industrija nafte (dekret od 20. juna 1918).

b) *Dekret o nacionalizaciji krupne industrije od 28. juna 1918.* — 1. Na I Sveruskom kongresu Saveta za narodnu privredu istaknuta je potreba „završavanja nacionalizacije osnovnih grana industrije, prelaza od nacionalizacije pojedinih preduzeća ka doslednoj nacionalizaciji svih grana industrije“ (J. R.). Od tada se prelazi na plansko sprovođenje nacionalizacije industrije, i to isključivo na osnovu odluka Višeg saveta za narodnu privredu RSFSR ili njegovih lokalnih organa. Posle ovog kongresa, donet je dekret o nacionalizaciji krupnih preduzeća, od 28. juna 1918, koji predstavlja najvažniji zakonodavni akt u oblasti nacionalizacije industrije.

Ovim dekretom bila su nacionalizovana sva krupnija preduzeća šumske, metalurgiske, metaloprerađivačke i tekstilne industrije, zatim električne i drvene industrije, industrije duvana, stakla i keramike, industrije kože i cementa, kao i još nekih drugih industrijskih grana, i na kraju parni mlinoi, komunalna preduzeća i preduzeća železničkog transporta (dok su trgovačka flota, pomorska i rečna bile nacionalizovane još ranije, dekretom od 26. I 1918).

Istorijski značaj dekreta od 28. juna 1918. nije samo u tome što je njime nacionalizovan veliki broj preduzeća, već, pre svega, u tome što je njime bila nacionalizovana sva krupnija a delimično i srednja industrija, i to gotovo u svim granama. Ekonomski i politički značaj opšte nacionalizacije krupne industrije bio je istaknut u samom dekretu — da se nacionalizacija sprovodi „u cilju odlučne borbe protiv privrednog rasula i poremećaja u snabdevanju životnim namirnicama, kao i učvršćenja diktature radničke klase i seoske sirotinje“. Mada je veliki broj preduzeća (pa čak i neke privredne grane u celini) bio nacionalizovan još i ranije, dekret od 28. juna 1918. predstavlja ipak onaj istorijski akt na osnovu koga je sovjetska država osvojila glavne komandne

⁶ Venediktov A. V.: „Organizacija gosudarstvennoj promišlenosti v SSSR“, Lenjingrad, 1957, str. 189.

pozicije u privredi. Ovaj dekret, zajedno sa dekretima o nacionalizaciji banaka i o anuliranju državnih zajmova, predstavlja najjači udarac i po domaćem i po stranom kapitalu. On je praktično i završio eksproprijaciju stranog kapitala.

Međutim, na osnovu dekreta od 28. juna 1918. država je u prvo vreme stekla samo „golo pravo svojine“ na nacionalizovanim preduzećima. Sva nacionalizovana preduzeća ostavljena su, naime, i dalje na besplatnom korišćenju njihovih ranijih vlasnika, sve do posebnog naređenja. Uprave i bivši vlasnici bili su dužni da ih i dalje finansiraju, ali su zato imali pravo da ubiraju prihode od njih, „na ranijim načelima“. Ovo je bilo učinjeno usled faktičke nemogućnosti i neceleshodnosti po sovjetsku državu da odmah uzme u svoje ruke neposredno upravljanje i privrednu eksploataciju tako veliki broj nacionalizovanih preduzeća. Za organizovanje državne uprave u tim preduzećima bio je potreban izvestan duži rok, a nije se htelo da preduzeća za to vreme ostanu zatvorena. Državni pak interesi bili su dovoljno zaštićeni radničkom kontrolom i novim sovjetskim zakonima koji su regulisali proizvodnju, snabdevanje, prodaju i finansiranje industrijskih preduzeća.

Kao i većina ranijih dekreta o nacionalizaciji pojedinih preduzeća i grana industrije, dekret od 28. juna 1918. obavezao je ceo službenički, tehnički i radnički personal preduzeća, kao i direktore i članove uprave, da ostanu i dalje na svojim radnim mestima i nastave posao. Za samovoljno napuštanje posla od strane tehničkog i administrativnog osoblja bila je predviđena sudska odgovornost „sa svom strogošću zakona“. U posebnom delu dekreta propisana je odgovornost članova uprave, direktora i ostalih odgovornih lica, kako za celovitost i čuvanje preduzeća, tako i za njihov pravilan rad. Za samovoljno napuštanje svojih radnih mesta ili neopravdane propuste u rukovođenju preduzećem, navedena lica ne samo što su odgovarala celom svojom imovinom, već su snosila i „strogu knjižičnu odgovornost pred sudovima Republike“.

2. Svojom dopunskom odlukom, od 19. avgusta 1918. Svet narodnih komesara ovlastio je Narodnu banku RSFSR da prema postojećim načelima produži i dalje da kreditira nacionalizovana preduzeća „u licu njihovih ranijih vlasnika ili uprava“, zabranjujući pritom samo-obezbeđenje kredita putem zalaganja zemlje, zgrada, postrojenja i ostalog inventara. Osim toga, odlukom o načinu obračuna između nacionalizovanih preduzeća i sovjetskih ustanova, od 20. avgusta 1918. Viši savet za narodnu privredu obavezao je svako nacionalizovano preduzeće (među njima i ona koja su nacionalizovana dekretom od 28. juna 1918) da svu svoju gotovinu drži na tekućem računu kod Narodne banke RSFSR, ostavljajući u kasi „najminimalniju sumu, kojom će moći da pokrije samo tekuće potrebe“. Sva nacionalizovana preduzeća bila su dužna da svoje proizvode daju na uvid odgovarajućim glavnim upravama i drugim organima Višeg saveta za narodnu privredu, od kojih su opet dobijali potrebne materijale i sirovine. Obračuni za proizvode i materijale koji su davani i primani na taj način morali su se vršiti putem specijalnog knjiženja, bez novčanih znakova. Samo obračuni za proizvode i materijale dobivene „usled nužde“, mimo centra koji je vršio raspodelu, mogli su se vršiti putem čekova, preko Narodne banke RSFSR. Na taj način, za nacionalizovana preduzeća koja su ostala na besplatnom korišćenju njihovih ranijih vlasnika, važio je takođe opšti sistem snabdevanja i prodaje.

Na faktičku predaju preduzeća nacionalizovanih dekretom od 28. juna 1918. nije se, međutim, mnogo čekalo. Prve odluke Višeg saveta za narodnu privredu o predaji tih preduzeća na upravljanje državnim organima pojavile

su se još u julu iste godine. U decembru je većina nacionalizovanih preduzeća već bila data u ruke državnih organa, dok su poslednje odluke o njihovom prenošenju na upravljanje državnim organima bile donete u martu 1919.

c) *Završetak nacionalizacije industrije.* Inostrana vojna intervencija i građanski rat ubrzali su tempo i proširili okvire nacionalizacije industrije. Ranije nacionalizovana preduzeća preneti su u neposredno upravljanje nadležnih državnih organa, a osim toga bila su podvrgnuta nacionalizaciji i preduzeća onih industrijskih grana koje nisu bile obuhvaćene dekretom od 28. juna 1918, kao i preduzeća manjeg obima. Okupacija pojedinih industrijskih rejona od strane intervenata i belogardejaca privremeno je obustavila sprovođenje nacionalizacije u njima. Posle, pak, oslobođenja tih rejona od strane Crvene armije, nacionalizacija je nastavljena i na osnovu ranijih odluka o nacionalizaciji centralnih i lokalnih organa sovjetske vlasti, i na osnovu novih odluka tih organa.

Drugi kongres saveta za narodnu privredu (koji je održan 19. do 27. decembra 1918) konstatovao je da je nacionalizacija industrije „uglavnom završena“. Međutim, ta konstatacija važila je samo za krupnu industriju, dok je proces nacionalizacije srednje industrije produžen 1919. do 1920. godine.

Sprovođeci planski nacionalizaciju krupne industrije već u prvim mesecima socijalističke revolucije, boljševička partija i sovjetska vlada su istovremeno smatrale da je još prerano pristupati nacionalizaciji ne samo sitne, već i srednje industrije. Za njihovu brzu nacionalizaciju još nije bilo potrebnih pretpostavki. U uslovima privrednih razaranja nastalih usled imperijalističkog rata, a kasnije i inostrane vojne intervencije i građanskog rata, sovjetska država nije raspolagala dovoljnim sirovinama i ostalim materijalnim zalihama za održavanje normalnog toka proizvodnje ogromnog broja srednjih i sitnih preduzeća, niti pak pripremljenim kadrovima za upravljanje istim. Osim toga, eksproprijacija sitnih proizvođača nije bila u skladu ni sa zadacima sprovođenja Lenjinovog kooperativnog plana za domaću kućnu radinost.

Međutim, žestoko protivljenje privatnih proizvođača radničkoj kontroli i svim ostalim direktivama sovjetske vlasti, kojima su regulisani proizvodnja i raspodela industrijskih proizvoda, kao i potreba da se u rukama države koncentriše raspolaganje gorivom, sirovinama i gotovim proizvodima, u cilju snabdevanja fronta i pozadine, zahtevali su nacionalizaciju i srednje industrije. Tako je dekretom Saveta narodnih komesara od 7. septembra 1920. i odlukom Višeg saveta za narodnu privredu RSFSR, od 29. novembra 1920, nacionalizacija bila proširena na srednja preduzeća, sa više od pet radnika, u slučaju da su raspolagala mehanizovanim pogonom, a više od deset radnika, u ostalim slučajevima. Time je bila završena nacionalizacija industrije.

Što se pak tiče još sitnijih preduzeća, ona nisu bila nacionalizovana, već su samo stavljena pod prisotru i kontrolu državnih organa. Sitna nenacionalizovana preduzeća i kućna zanatska radinost bili su potčinjeni Glavnoj upravi za kućno zanatstvo, sitnu industriju i zanatsko zadrugarstvo, kao i njenim lokalnim organima. Ta preduzeća bila su dužna da svoje proizvode daju prvenstveno državnim organima i zadrudnim organizacijama. Na taj način, na ova preduzeća primenjene su samo mere ograničavanja a ne i mere nacionalizacije koje bi dovele do ukidanja privatne i konstituisanja državne svojine.

IV. NACIONALIZACIJA BANAKA, SPOLJNE TRGOVINE I ZGRADA

a) *Nacionalizacija banaka.* Ruska boljševička partija nacionalizaciji banaka pridavala je veliki značaj. U svojim „Aprilskim tezama“ Lenjin je istakao potrebu „brzog spajanja svih banaka zemlje u jednu opštenacionalnu banku i uvođenje kontrole nad njom od strane S.R.D.“. Na potrebu i značaj nacionalizacije banaka on je isto tako ukazivao i u drugim svojim radovima. „Evidencija i kontrola, po rečima Lenjina, to je ono glavno što je potrebno za pravilno funkcionisanje prve faze komunističkog društva“. „Državno računovodstvo, opštedržavna kontrola proizvodnje i raspodela proizvoda — to je, takoreći, skelet socijalističkog društva“.⁷

Praktične mere za nacionalizaciju privatnih trgovačkih banaka pripremane su još u prvim danima revolucije. Pre svega, poslovanje privatnih banaka bilo je stavljeno pod kontrolu Državne banke. Međutim, sabotaza od strane bankara uslovlila je ubrzanje nacionalizacije banaka. Tako je odlukom VCIK „O nacionalizaciji banaka“, od 14. decembra 1917, bankarstvo proglašeno za državni monopol, u interesu pravilne organizacije narodne privrede, u interesu odlučnog iskorenjivanja bankarske špekulacije i svestranog oslobođenja radnika, seljaka i celokupnog stanovništva od eksploatacije bankarskog kapitala, i u cilju obrazovanja jedinstvene narodne banke Ruske Republike, koja će doista služiti interesima naroda i siromašnih klasa“. Pošto je Državna banka još i pre revolucije pripadala državi, u pogledu nje nije ni bio upotrebljen termin „nacionalizacija“. Ona je prosto prešla iz ruku buržoaske u ruke proleterске države. U dekretu od 14. decembra bilo je rečeno: „Sve sada postojeće privatne akcionarske banke i njihove filijale spajaju se sa Državnom bankom. „Aktiva i pasiva likvidiranih preduzeća prelazi na Državnu banku“. Nacionalizovane banke bile su pretvorene u filijale jedinstvene državne banke.

Akcije i obveznice banaka (kao i industrijskih preduzeća) anulirane su dekretom SNK „o konfiskaciji akcionarskih kapitala bivših privatnih banaka“, a svi poslovi i akti koji se tiču ustupanja akcija i obligacija zabranjeni su za vreme od tri godine, pod pretnjom zatvorskih kazni. Zlato i druge dragocenosti u bankama bili su konfiskovani. U dekretu o nacionalizaciji banaka bilo je, međutim, istovremeno istaknuto da će „interesi sitnih ulagača biti potpuno obezbeđeni“.

Pored toga, dekretom VCIK od 28. januara 1918. bili su anulirani svi državni zajmovi (unutrašnji i spoljašni) koje je zaključila kako carska, tako i Privremena vlada. Obveznice anuliranih zajmova izgubile su značaj hartija od vrednosti; jedino su sačuvale svoju vrednost one obveznice iz unutrašnjih zajmova koje su posedovali siromašniji građani i koje nisu prevazilazile sumu od 10.000 rubalja. Iznosi sa ovih obveznica bili su prosto prepisani na tekuće račune odnosnih građana u narodnoj banci RSFSR i u štednim kasama. Na tekuće račune kod Narodne banke bili su isto tako preneti i vrednosni iznosi anuliranih obveznica koje su pripadale potrošačkim zadrugama, kasama za uzajamnu pomoć, radničkim, osiguraničkim, štednim i drugim kasama.

b) *Nacionalizacija trgovine.* Otežano snabdevanje stanovništva životnim namirnicama prisililo je novu sovjetsku vlast da trgovinu njima uzme pod svoju kontrolu. Ta mera bila je najpre zavedena dekretom SNK „O proširenju prava građanskih samouprava u oblasti snabdevanja životnim namirnicama“, od 28.

⁷ Lenjin V. I.: „Sočinenija, tom. XXVI, str. 82 i tom. XXV, str. 444.

oktobra 1917. Zatim, u dekretu VCIK „O socijalizaciji zemlje“, od 19. februara 1918. trgovina hlebom (kako unutrašnja, tako i spoljašnja) proglašena je državnim monopolom. Državni organi za snabdevanje životnim namirnicama stekli su isključivo pravo da nabavljaju hleb za gradsko stanovništvo i tako se stalo na put raznim špekulacijama sa hlebom, koje su bile uzele široke razmere. U cilju da se obezbedi uspešno funkcionisanje državnog monopolskog sistema snabdevanja hlebom, organizovana je neposredna razmena robe; u selo se šalje obuća, odelo i drugi predmeti široke potrošnje, kao i ostala roba potrebna za poljoprivrednu proizvodnju, a u zamenu za njih dobiveni su hleb i drugi poljoprivredni proizvodi potrebni za gradsko stanovništvo.

Kasnije je zadatak nacionalizacije unutrašnjeg prometa bio rešen, u prvom redu, dekretom „O organizaciji snabdevanja stanovništva svim životnim namirnicama i predmetima za lične potrebe domaćinstva“, od 21. novembra 1918. Na osnovu ovog dekreta, bio je ostvaren prelaz od evidencije i kontrole grosističkih i sitnih trgovinskih preduzeća ka njihovoj potpunoj nacionalizaciji. Pored toga, zavodjenjem državnog monopola trgovine nekim proizvodima privatnici su bili potpuno isključeni iz sfere trgovine. Tome je takođe doprinela i stroga centralizacija trgovine i snabdevanja koja je zavedena u ratno vreme. Izvesno oživljavanje privatne trgovinske delatnosti, do kojeg je došlo u periodu NEP-a i koje je iščezlo zajedno sa tim periodom, obuhvatilo je, uglavnom, samo manja maloprodajna trgovinska preduzeća, dok je skoro potpuno mimoišlo grosistička preduzeća, koja su se, uglavnom, nalazila u rukama države ili potrošačkih zadruga.⁸

Nacionalizacija pak spoljne trgovine izvršena je dekretom SNK od 22. aprila 1918. Spoljna trgovina proglašena je za državni monopol i zabranjeno je svako spoljnotrgovinsko poslovanje (kako uvoz, tako i izvoz) od strane privatnih lica. Pored toga, bilo je propisano da sve spoljnotrgovinske poslove u ime Ruske Republike mogu obavljati samo oni državni organi koji su za to posebno ovlašćeni, i pod neposrednom kontrolom Narodnog komesarijata za trgovinu i industriju. Na taj način je potkopana najvažnija pozicija inostranog kapitala u unutrašnjoj privredi mlade sovjetske države, prekinute su njegove veze sa unutrašnjim kapitalom i izgrađen je spoljnotrgovinski pravni režim koji je postao jedan od čvrstih principa sovjetske privrede sve do danas.

c) *Nacionalizacija zgrada.* Dekretom VCIK „O ukidanju prava privatne svojine na nepokretnostima u gradovima“, od 20. avgusta 1918, izvršena je nacionalizacija i municipalizacija⁹ stambenih zgrada u gradovima (osim najmanjih). Sve nacionalizovane zgrade sačinjavale su državni stambeni fond. Međutim, još i pre toga, dekretom SNK-RSFSR od 14. decembra 1917, bio je zabranjen pravni promet nepokretnosti (gradskog zemljišta i zgrada).

Ubrzo posle toga, 6. septembra 1918, odlukom Narkomjista RSFSR zabranjena je kupovina i prodaja seoskih zgrada. Zabrana se odnosila samo na kupovinu i prodaju koja nije vezana sa premeštanjem zgrada. Nedopustivost

⁸ Ioffe O. S.: „40 godina sovjetskog prava“, sveska II — građansko pravo; izdanje Instituta za uporedno pravo, Beograd, 1960, str. 18.

⁹ U sovjetskom zakonodavstvu i pravnoj teoriji pod municipalizacijom se podrazumeva nacionalizacija privatne imovine koja dolazi u nadležnost (tj. na upravljanje) lokalnih sovjeta, dok se pod nacionalizovanom u užem smislu reči podrazumeva samo ona imovina koja dolazi u nadležnost centralnih državnih organa.

takvih pravnih poslova proisticala je iz činjenice što vlasnik zgrade nije više bio i vlasnik zemljišta na kome se zgrada nalazi, već samo njegov korisnik. To svoje pravo korišćenja on nije, međutim, mogao preneti na kupca zgrade.

V. DRUŠTVENA I PRAVNA PRIRODA NACIONALIZACIJE U SSSR

1. Sovjetski zakoni o nacionalizaciji predstavljaju, pre svega, revolucionarnu meru nove državne vlasti koja je bila uperena protiv eksploatorskih klasa (spahija i kapitalista). S druge strane, nacionalizacija je isto tako imala za cilj stvaranje ekonomske baze proleterske države, u vidu državne svojine na sredstvima za proizvodnju. Na taj način, ona, sa društveno-političkog stanovišta, predstavlja, ustvari, „eksproprijaciju eksproprijatora“, tj. prinudno lišavanje eksploatorskih klasa njihovih svojinskih prava, od strane eksploatisanih. U ime proletarijata i radnog seljaštva, koji su udruženim snagama pobedili u revoluciji, svojinu na sredstvima za proizvodnju preuzima iz ruku pobedjenih eksploatatora proleterska država, kao predstavnik radničko-seljačke vlasti. Tako je u vidu državne svojine nastala, ustvari, *posredna društvena svojina* na sredstvima za proizvodnju. Takav isti oblik društvene svojine pojavio se posle Drugog svetskog rata i u svim ostalim zemljama koje su izvele socijalističku revoluciju, pa i kod nas.

Međutim, eksproprijacija eksproprijatora koja je sprovedena u Sovjetskom Savezu i koja je predstavljala pravni osnov nastanka državne socijalističke svojine, ima neke svoje specifičnosti kojima se razlikuje od eksproprijacije u ostalim socijalističkim zemljama. Pre svega, nacionalizacija u SSSR-u vršena je bez naknade ranijim vlasnicima.¹⁰ Takav stav sovjetske vlasti prema eksploatorskim klasama koje su bile podvrgnute eksproprijaciji imao je svoje istorijske društveno-političke uzroke. Otuda smatramo da neće biti suvišno ako na njih ovde ukratko ukazemo.

2. Na prvom etapi socijalističke revolucije boljševička partija i vlada dopuštale su mogućnosti davanja naknade bivšim vlasnicima nacionalizovane imovine, pod određenim uslovima. Tako je, naprimer, dekret SNK (od 23. decembra 1917) o uskraćivanju isplata kupona i dividendi, predviđao donošenje „opšteg zakonodavstva o daljoj nacionalizaciji proizvodnje, kao i o načinu i iznosima plaćanja procenata na fondove, dividende, na akcije i uloge privatnih preduzeća“. Zatim dekret SNK o registraciji akcija, obveznica i ostalih hartija od vrednosti (od 18. aprila 1918), propisivao je da „Samo oni imaoći akcija i drugih hartija od vrednosti koji su ih pravilno i blagovremeno registrovali, dobijaju naknadu u slučaju nacionalizacije preduzeća, u onim iznosima i pod onim uslovima koji će biti određeni zakonom o nacionalizaciji“. Na isti način, navedena lica mogla bi imati pravo na dividenu, kad njihova isplata, koja je obustavljena decembarskim zakonom, „bude dozvoljena“.¹¹

U svome istorijskom radu „O“ levom „rebjačestve i o melkoburžoaznosti“, objavljenom početkom maja 1918. Lenjin je podsećao na Marksov stav o tome da je „pri izvesnim uslovima, za radničku klasu celishodnije da se „otkupi od te bande“ (naime, kapitalista, tj. da otkupi od buržoazije zemlju, fabrike, zavode

¹⁰ Reč je o nacionalizaciji koja je vršena u prvim godinama revolucije. Kasnije, međutim, pri nacionalizaciji u Litvaniji, Letoniji i Estoniji (1940) davana je u izvesnim slučajevima i naknada za nacionalizovanu imovnu. Vidi Novickij I. B.: Istorija sojetskoga gražd. prava, Moskva, 1957, str. 47.

¹¹ Citirano prema Venediktovu A. V.: „Organizacija gosudarstvennoj promišlenosti v SSSR“, Leningrad, 1957, str. 223-224.

i ostala sredstva proizvodnje").¹² Nužan uslov za takvo otkupljivanje predstavljalo je mirno potčinjavanje kapitalista proleterskoj državi. Lenjin je smatrao da je „to potčinjavanje u datom trenutku obezbeđeno izvesnim bitnim pretpostavkama (pobedom u oktobru i ugušenjem od oktobra do februara vojnog otpora i sabotaze kapitalista).¹³

Međutim, strana vojna intervencija i građanski rat, koji su otpočeli u leto 1918, potpuno su uništili one pretpostavke pod kojima su boljševička partija i vlada dozvoljavali mogućnost otkupa kapitalističkih preduzeća. Ruska buržoazija i sa njom tesno povezani inostrani finansijski i industrijski kapitalisti stupili su u otvorenu oružanu borbu protiv sovjetske vlasti. Kao odgovor na tu spregnutu oružanu akciju domaćih i stranih kapitalista, dolazi dekret SNK o nacionalizaciji krupne industrije (od 28. juna 1918), koji ne predviđa davanje ma kakve naknade bivšim vlasnicima nacionalizovanih preduzeća. Osim toga, naredbom Narodnog komesarijata za finansije (od 28. juna 1918) bila je prekraćena registracija akcija, obveznica i ostalih hartija od vrednosti, dok su sve neregistrovane hartije bile anulirane. I na kraju su dekretom SNK (od 4. maja 1919) o likvidaciji obaveza državnih preduzeća bile anulirane i akcije svih nacionalizovanih i sekvestiranih preduzeća.

3. Što se tiče pitanja pravne prirode nacionalizacije u SSSR, njegovo rešenje je znatno otežano već samim tim što je putem nacionalizacije vršeno prinudno uzimanje imovine iz privatnih u državne ruke a da se pritom nije davala nikakva naknada ranijim vlasnicima. Na taj način, nacionalizacija je sadržavala u sebi izvesne kaznene elemente, koji su inače tuđi njenoj prirodi. Pored toga, pojedini dekreti i odluke državnih organa iz prvog perioda socijalističke revolucije upotrebljavali su još izvesne pravne termine ruskog zakonodavstva iz doba pre revolucije, kao što su „konfiskacija“, „sekvestar“, „rekvizicija“ i sl. Korišćenje te stare pravne terminologije takođe otežava odgovor na pitanje o pravnoj prirodi nacionalizacije u SSSR. No da bismo mogli sagledati suštinu prinudnog oduzimanja imovine koju je sprovodila sovjetska vlast, koristeći staru pravnu terminologiju, pogledajmo ukratko prirodu istoimenih starih pravnih instituta.

Rusko zakonodavstvo iz vremena pre revolucije razlikovalo je tri načina prinudnog oduzimanja imovine od vlasnika: 1) konfiskaciju, kao oduzimanje imovine bez naknade i u vidu kazne; 2) eksproprijaciju, kao prinudno oduzimanje nepokretne imovine (zgrada i zemljišnih parcela) za državne i društvene potrebe, uz naknadu, ili rekviziciju, kao analogno oduzimanje pokretne imovine (poljoprivrednih proizvoda, stoke, transportnih sredstava i sl.) i 3) sekvestar, kao privremeno oduzimanje imovine (preduzeća) na upravljanje i korišćenje od strane države, pri čemu vlasnik nije bio lišavan svog prava svojine na istoj.

Već na osnovu izloženog možemo zaključiti da konfiskacija, rekvizicija i sekvestar privatnih preduzeća, koji su bili dekretirani od strane sovjetske vlasti, bitno se razlikuju od istoimenih pravnih instituta ruskog prava iz vremena pre revolucije, i to ne samo po svojoj socijalno-ekonomskoj i klasnoj suštini, već i po pravnoj formi. Za razliku od starog ruskog zakonodavstva i prakse, sovjetsko zakonodavstvo i administrativno-privredna praksa, u prvo vreme, ne prave razliku između konfiskacije kao prinudnog oduzimanja imovine u državnu svojinu, bez naknade i u vidu kazne, i rekvizicije kao prinudnog

¹² Lenin V. I.: „Sočinenija“, tom XXVII, str. 309—310.

¹³ Lenin V. I.: „Sočinenija“, tom XXVII, str. 311.

uzimanja imovine uz naknadu i u cilju zadovoljenja državnih i društvenih potreba. Terminologija koju su koristili pojedini sovjetski dekreti ne treba, međutim, da nas zbunjuje. Ona nije bitna za određivanje suštine revolucionarne eksproprijacije sredstava za proizvodnju koja su dotle bila u rukama privatnih vlasnika. Bitno je to da je na osnovu tih dekreta vršeno prenošenje sredstava proizvodnje u državnu svojinu, prinudnim putem i bez davanja naknade ranijim vlasnicima. Razlika u formulaciji, pa čak i u sadržini pojedinih dekreta i odluka o nacionalizaciji, konfiskaciji, rekviziciji i sekvestru preduzeća, nije imala nikakvog uticaja na njihov ekonomski i pravni status i na dalju sudbinu oduzete imovine. I u slučaju sekvestra uzeta imovina je odmah prelazila u svojinu države, na osnovu same odluke o sekvestraciji, a ne na osnovu nekog kasnijeg, dopunskog akta o nacionalizaciji.

Konfiskacija koja je vršena u prvim mesecima sovjetske vlasti od strane Višeg saveta za narodnu privredu, njegovih lokalnih organa i lokalnih sovjeta, kao odgovor na kapitalističko suprotstavljanje radničkoj kontroli, ne može se smatrati konfiskacijom u pravno-tehničkom smislu. Takvo njeno tretiranje bilo bi pogrešno, pre svega, zato što je ona sprovedena na liniji opšte politike eksproprijacije privatnog kapitala, politike opšte borbe protiv kontrarevolucije buržoazije, jer je sabotaža kapitalista daleko prevazilazila okvire pojedinačnih kršenja dekreta o radničkoj kontroli i drugih sovjetskih zakona. Ona je, dakle, bila izraz opšteg političkog i ekonomskog suprotstavljanja diktature proletarijata buržoaziji. S druge strane, to nije bila konfiskacija u pravno-tehničkom smislu ni zbog toga što ona nije sprovedena na osnovu presude suda ili posebne odluke administrativnog organa.

Prema tome, iza razlike u terminima, kao što su „konfiskacija“, „rekvizicija“ i „sekvestar“, ne treba tražiti ni razliku u socijalno-ekonomskoj suštini prinudnog prenošenja svojine na sredstvima proizvodnje u državne ruke, ni razliku u prirodi pravnih formi u kojima je to prenošenje vršeno. Kod svakog od pomenutih načina konstituisanja državne svojine nalazimo sve potrebne elemente nacionalizacije kao pravnog instituta: 1) da prinudno oduzimanje privatne imovine u državne ruke ima za predmet celo preduzeće (kao „universitas rei et facti“, a u većini slučajeva sva preduzeća određene privredne grane, i 2) da se ono vrši na osnovu posebnog zakona ili odluke o nacionalizaciji, koji ne podleže nikakvoj sudskoj oceni; država, dakle, postaje vlasnik na osnovu samog zakona, što predstavlja originarni način sticanja svojine.¹⁴

VI. UPRAVLJANJE DRŽAVNOM IMOVINOM U PRVIM GODINAMA SOVJETSKE VLASTI

i. Dok je prenošenje komandnih privrednih pozicija u ruke sovjetske države izvršeno relativno brzo (uglavnom, do jeseni 1918), dotle je razrađivanje organizacionih formi upravljanja državnim sistemom privrede i državnom imovinom zahtevalo daleko više vremena i predstavljalo je daleko složeniji istorijski proces. U prvim godinama sovjetske vlasti, tj. u periodu tzv. ratnog komunizma, zaveden je strogi centralistički način upravljanja državnom imovinom. Prvog decembra 1917. obrazovan je viši savet za narodnu privredu, sa zadatkom da „organizuje narodnu privredu i državne finansije, da izradi

¹⁴ Treba reći da u sovjetskoj pravnoj literaturi postoji, međutim, i mišljenje da nacionalizacija predstavlja derivativni način sticanja državne svojine. Vidi Novickij I. B.: „Istorija sovjetskoga građanskoga prava“, Moskva, 1957, str. 50.

opšte norme i plan regulisanja ekonomskog života zemlje, da usaglas i objedini delatnost centralnih i lokalnih regulativnih organa" koji rukovode privredom. Viši savet za narodnu privredu postao je kasnije centralni državni organ za upravljanje privredom. Njegove kompetencije bile su veoma velike i on je dobio pravo da vrši nacionalizaciju privatne imovine. Sa njegovim osnivanjem počinje era strogog centralističkog rukovođenja sovjetskom privredom.

U sastav Višeg saveta za narodnu privredu ulazili su: 1) Sveruski savet za radničku kontrolu koji je na taj način izgubio svoju samostalnost i 2) predstavnici svih narodnih komesarijata, kao i pojedini stručnjaci sa savetodavnim glasom. Članovi Višeg saveta za narodnu privredu sačinjavali su plenum, a njegova uža tela bila su biro i prezidijum. Kasnije je (polovinom 1918) biro bio ukinut, tako da su ostali samo plenum i prezidijum, koji je brojao devet članova. Viši savet za narodnu privredu imao je još u svome sastavu odeljenja, sekcije i komitete (glavne ili centralne komitete — tzv. „glavke" ili „centre") za pojedine privredne i industrijske grane. U užim političko-teritorijalnim jedinicama postojali su lokalni organi — saveti za narodnu privredu.¹⁵

Najvišu tačku centralizacije sovjetska privreda je dostigla već u vreme održavanja VII kongresa Ruske boljševičke partije (marta 1919), na kome je istaknut zahtev za maksimalnom koordinacijom celokupne privrede zemlje pomoću jednog sveobuhvatnog državnog plana. Prema direktivi koja je data na ovom kongresu, 21. februara 1920. osnovana je Državna komisija za elektrifikaciju, koja je izradila prvi jedinstveni privredni plan, tj. plan za elektrifikaciju Rusije, tzv. GOELRO-plan. To je bio početak totalnog planiranja koje će se kasnije sprovoditi.

Treba reći da je ovako stroga centralizacija upravljanja privredom u periodu ratnog komunizma bila uslovljena i objektivnim i subjektivnim faktorima. U uslovima inostrane vojne intervencije i građanskog rata, bilo je, naime, potrebno da se u svim oblastima privredne delatnosti ustanovi „...vojni režim, tj. režim stroge radne discipline",¹⁶ što je još više potenciralo metod centralizovanog upravljanja državnom imovinom. Pored toga, sistem maksimalne centralizacije upravljanja privredom bio je takođe inspirisan i idejom o neposrednom prelasku od kapitalističke (tržišne) privrede ka neposrednoj razmeni proizvoda. Kasnije, kada je ta ideja napuštena i kada se sa pobedom proletrske revolucije sovjetska vlast učvrstila, sistem upravljanja državnom imovinom bio je znatno izmenjen.

Pokušaćemo sada makar u najkraćim crtama da osvetlimo поближе taj rani period upravljanja sovjetskom državnom privredom.

2. Već smo istakli da je Viši savet za narodnu privredu imao u svome sastavu glavne ili centralne uprave za pojedine privredne grane (skraćeno, „glavke" ili „centre"), kojima su u nadležnost data pojedina privredna preduzeća. „Glavki" i „centri" preuzeli su rukovođenje poslovima pojedinih privrednih industrijskih grana, sprovođenje jedinstvenih proizvodnih planova i davanje radnih zadataka preduzećima. Viši pak savet za narodnu privredu zadržao je za sebe samo funkciju opšte kontrole privrede. Prema tome, „glavki" i „centri" predstavljali su one državne upravne organe koji su neposredno rukovodili državnim privrednim preduzećima i koji su davali glavni pečat celokupnom

¹⁵ Venediktov A. V.: „Organizacija gosudarstvenoj promišljenosti v SSSR", Leningrad, 1957, str. 262 i sled.

¹⁶ Vidi dekret „o obrazovanju saveta za radničku i seljačku odbranu", od 30. novembra 1918, Citirano prema Ioffe O. S.: „40 godina sovjetskog prava", sveska II — građansko pravo; izdanje Instituta za uporedno pravo, Beograd, 1960, str. 20.

privrednom sistemu. Otuda se ovaj razvojni period sovjetske privrede u literaturi naziva period „glavkizma“.

Za period „glavkizma“ posebno je karakteristično to što su pojedina preduzeća predstavljala samo tehnički samostalne jedinice državnog sektora privrede, lišene skoro potpuno svake pravne samostalnosti. Ona su radila prema uputstvima i naređenjima „glavkova“ i „centra“. Svoje proizvode morala su isporučivati državi, na osnovu administrativnih naredbi odgovarajućih državnih organa, i to bez ikakve naknade. Prodaja proizvoda od strane samih proizvođača bila je zabranjena. Snabdevanje preduzeća sirovinama i gorivom vršeno je takođe centralistički, preko određenih organa za snabdevanje, na čijem čelu je stajala Komisija za snabdevanje. Preduzeća su se, na osnovu predračuna, finansirala iz državnog budžeta i nisu raspolagala sopstvenim novčanim sredstvima. Obračun između njih vršen je bez gotovog novca.

Što se tiče državnih industrijskih preduzeća, ona su bila podeljena u tri grupe. Prvu grupu sačinjavala su preduzeća udružena u tzv. trustove,¹⁷ kao i samostalna preduzeća koja su bila od posebnog značaja za državu. Tim preduzećima upravljali su neposredno „glavki“ i „centri“. U drugu grupu spadala su preduzeća kojima su upravljali gubernijski saveti za narodnu privredu, uz neposredno rukovodstvo centralnih organa Višeg saveta za narodnu privredu. Ta preduzeća finansirana su od strane gubernijskih saveta za narodnu privredu, dok je njihovo snabdevanje potrebnim sirovinama vršeno prema planskim zadacima koji su dolazili iz centra. Proizvodima ovih preduzeća raspolagali su takođe centralni organi Višeg saveta za narodnu privredu, dok su gubernijski saveti za narodnu privredu imali pravo da raspolazu istima samo u granicama planskih normi koje daje centar.

Poslednju, treću grupu činila su preduzeća lokalnog značaja. Organizacija i upravljanje ovim preduzećima bili su u nadležnosti gubernijskih saveta za narodnu privredu. Za njihovo finansiranje stvoren je poseban fond, kojim je raspolagao Viši savet za narodnu privredu. Sredstvima proizvodnje koja su data tim preduzećima raspolagali su gubernijski saveti za narodnu privredu, u granicama određenim pravnim propisima.¹⁸

Ovakav sistem upravljanja privredom postojao je sve do odluke osmog Sveruskog kongresa sovjeta „O lokalnim organima ekonomskog upravljanja“, od 28. decembra 1926. Tom odlukom sistem „glavkizma“ bio je znatno izmenjen. „Glavki“ i „centri“ Višeg saveta za narodnu privredu bili su reorganizovani u rukovodeće organe, tj. organe koji samo daju zadatke, regulišu i kontrolišu rad gubernijskih saveta za narodnu privredu, na bazi jedinstvenog državnog privrednog plana. Neposredno pak upravljanje preduzećima bilo je preneto u nadležnost gubernijskih saveta za narodnu privredu. No kao izuzetak od tog opšteg pravila, u nadležnosti „glavkova“ i „centara“ ostala su još i dalje preduzeća — kako je to rečeno u odluci — „koja očigledno podleže trustiranju (kao što su: krupni metalurški zavodi, električne centrale, rudarstvo i sl.)“.

Pored društvenog, država je u isto vreme svojom regulativnom delatnošću obuhvatala i privatni sektor privrede. Tako na primer, zanatlije, koji su

¹⁷ Trust u sovjetskom pravu, ni onda a ni danas, nije identičan sa istoimenim privrednim udruženjima buržoaske privrede, jer on se pojavljuje kao administrativno-operativni rukovodilac prema preduzećima koja su mu potčinjena.

¹⁸ Vidi o tome Novickij, I. B.: „Istorija sovjetskoga građanskoga prava, Moskva, 1957, str. 70.

bili udruženi u zadruge, bili su dužni da izvršavaju sve državne porudžbine, dok su seljaci viškove svojih poljoprivrednih proizvoda morali davati državnim organima, kao porez u naturi.

3. Međutim, navedene mere stroge centralizacije upravljanja privredom nisu bile u mogućnosti da podignu rusku privredu, koja je, usled prvog svet-skog rata i građanskog rata, bila veoma razorena. Tako je celokupna poljo-privredna proizvodnja u 1920. godini iznosila svega oko polovinu predratne, dok je industrijska opala za nešto oko 1/7 predratne proizvodnje.¹⁹ Posle građanskog rata, metodi ratnog komunizma nisu više mogli da zadovolje po-trebe naroda. Lenjin je to oštroumno prozreo, pa je zato tražio ponovno uspostavljanje trgovine, otvaranje vrata i privatnom kapitalu u sovjetskoj pri-vredi, davanje u zakup manjih preduzeća privatnim preduzetnicima, kao i oslobođenje seljaka od njihove obaveze isporuke poljoprivrednih proizvoda državi, putem uvođenja ograničenog poreza u naturi. Time je on zahtevao, praktično, delimično oživljavanje privatnog privrednog prometa, umesto čisto državnog snabdevanja potrošača. Ovaj zahtev značio je potpuno napuštanje ranijih privrednih metoda ratnog komunizma.

Prelaz na novu ekonomsku politiku (NEP) počeo se ostvarivati na bazi odluke donete na X kongresu Ruske boljševičke partije, koji je održan 8. do 16. marta 1921. Osnovna koncepcija NEP-a bila je korišćenje privatne ini-cijative i robnonovčanih odnosa, u cilju obnove razorene sovjetske privrede. Trgovina je trebalo da oživi neminovnu razmenu roba između poljoprivrede i industrije i da tako doprinese ozdravljenju obe ove privredne grane. Tu ideju najbolje je izrazio profesor Asknazij, rekavši: „Godine ratnog komunizma pokazale su potpunu nemogućnost, u uslovima naše stvarnosti, zavesti pri-vredni sistem regulisan *isključivo* (podvukao J. R.) planskim načelom. Bilo je nužno dopustiti delovanje i drugog regulatora — *robnog* (podvukao autor), tj. zakona vrednosti, koji se realizuje na tržištu. Robni regulator, u tom vidu, počinje da funkcioniše naporedo sa planskim regulatorom, dobijajući u ne-kim oblastima ekonomike širu, a u nekim ograničeniju primenu”²⁰

Shodno ovim koncepcijama NEP-a, donet je niz propisa koji je trebalo da otvore put ka novoj privrednoj politici. Prvi takav propis predstavlja dekret o koncesijama, od 23. novembra 1920, koji je inostranim interesentima koji su želeli da svoj kapital investiraju u rusku privredu garantovao privi-legovan položaj u odnosu na sovjetske građane. Njihova imovina nije se, naime, mogla ni nacionalizovati, ni konfiskovati, ni rekvirirati. Ta izričito formulisana garancija trebalo je da bude podstrek stranom kapitalu za inve-sticije. Strani kapitalisti nisu, međutim, u početku pokazali mnogo volje za takve investicije, ali je kasnije ipak bilo zaključeno više ugovora o koncesi-jama sa stranim firmama.

Da bi se pružila pomoć stranoj privatnoj inicijativi za izgradnju indu-strije, u decembru 1921, bila je poništena odluka o nacionalizaciji sitne indu-strije, tj. izvršena je denacionalizacija. Denacionalizacija je obuhvatila manja preduzeća, u kojima broj najamnika nije bio veći od dvadeset odnosno deset, ako su ona raspolagala sa mehanizovanim pogonom. Ta preduzeća su jako opterećivala državni budžet neproizvodnim troškovima u vezi njihovog održa-

¹⁹ Goppold Nikolaus: Der Staatsbetrieb als juristische Person im sowjetischen Zivilrecht, Frankfurt am Main, 1960, str. 26.

²⁰ Asknezij S. I.: „Avtonomnoe i reguliruemoje pravootnošenje v hozjajstvennom prave SSSR”; Graždanskoje pravo i reguliruemoje hozjajstvo; Leningrad, 1927, str. 15.

vanja, pa je zato njihovo dalje zadržavanje u državnim rukama bilo potpuno nerentabilno.²¹ Zato su ona vraćena njihovim bivšim vlasnicima, koji su nastavili da ih vode po principu ranije tržišne privrede: slobodno su određivali cene svojih proizvoda i prodavali ih na tržištu.

Ostala pak nacionalizovana preduzeća sovjetska država nije htela da vrati u privatnu svojinu kapitalista. Ostajući i dalje vlasnik svih njih i ne upuštajući iz svojih ruku komandne privredne pozicije, ona je davala privatnom kapitalu niz drugih grana delatnosti samo na privremeno korišćenje, zadržavajući ipak za sebe i u pogledu njih opštu kontrolu poslovanja. Pored pomenutih koncesija stranom kapitalu, mnoga nacionalizovana preduzeća, koja nisu bila pogodna ili nužna za neposrednu eksploataciju u državnoj režiji, data su u zakup privatnim preduzetnicima. Preostali i najvažniji deo država je zadržala neposredno u svojim rukama.

Međutim, kasnije, u eri tzv. borbe „ko će koga“, država je preduzimala mere za postepeno potiskivanje privatno-kapitalističkih elemenata, što je postizano, uglavnom, posebnim sistemom poreza i politikom cena. Na kraju se od ograničavanja i potiskivanja prešlo na potpunu likvidaciju privatno-kapitalističke svojine. Za sprovođenje ovih mera na selu odlučujući značaj imala je pomenuta odluka VCIK, od 1. februara 1930. kojom je zabranjen zakup zemlje i korišćenje najamnog rada u rejonima potpune kolektivizacije. Tom odlukom dozvoljena je konfiskacija imovine kulaka i davanje iste u svojinu kolhoza, u vidu uloga za siromašna domaćinstva koja stupaju u kolhoze. Konačan, pak, udarac privatnom kapitalu u gradu nanesen je odlukom VCIK i CNK (od 20. maja 1932) koja se tiče kolhozne trgovine i kojom je privatnim trgovcima zabranjeno otvaranje magazina i radnji, i propisano preduzimanje mera za potpuno likvidiranje nakupaca i špekulanata. Tako je u stvari potpuno ukinuta privatna svojina na sredstvima za proizvodnju, izuzev svojine inokosnih seljaka i kućnih zanatlija, koja se odnosi na najsitniji inventar i čiji je udeo u sovjetskoj privredi veoma neznatan.

4. Što se tiče onih privrednih (pre svega industrijskih) preduzeća koja je država i u doba NEP-a nastavila da eksploatiše u svojoj režiji, treba reći da je sistem upravljanja njima bio podvrgnut značajnoj reorganizaciji. Gotovo sva pojedina preduzeća jedne industrijske grane bila su udružena u jedno administrativno-privredno udruženje — trust. Trust nije bio akcionarsko društvo, već privredni organ. Rukovođenje poslovima tog privrednog organa preuzela je uprava, čija su prava i obaveze bili fiksirani u pravilima trusta. Ovaj novi privredni organ bio je opet dalje potčinjen Višem savetu za narodnu privredu, tj. njegovoj odgovarajućoj glavnoj upravi. Za pravnu prirodu trusta karakterističan je njegov dvojaki karakter: on je istovremeno i državni organ, koji je pozvan da služi planskoj privredi, na javnopravnim načelima, i subjekt građanskog prava (pravno lice), koji je dužan da posluje po principu privrednog računa.

U prvim godinama NEP-a, ogromna većina državnih preduzeća bila je udružena u trustove, dok je samo vrlo mali broj tzv. „autonomnih preduzeća“ bio neposredno potčinjen Višem savetu za narodnu privredu. „U uslovima NEP-a, piše akademik Venediktov, bilo je neizbežno, pa čak i opasno, širiti krug „autonomnih preduzeća“ jer su ona dobila pravo da samostalno

²¹ Martynov B. S.: „Gosudarstvennoe tresty“; Moskva, 1924, str. 5.

istupaju na tržištu.²² Tek sa daljom izgradnjom socijalizma i izvršenjem prvog petogodišnjeg plana, „otklonjene su ranije prepreke“ za širenje dvo-stepenog sistema upravljanja industrijom. Tako je u 1934. godini došlo do širenja neposrednih veza centralnih organa (počev od komesarijata) sa najkrupnijim njima potčinjenim preduzećima. U toku drugog svetskog rata dvo-stepeni sistem upravljanja u industriji još više se proširio, ali se trostepeni sistem zadržao delimično još i do danas.

Što se tiče samih državnih preduzeća, važno je još da istaknemo da je sa prelaskom na NEP njihov ekonomski i pravni položaj bio znatno promenjen. Svi kasniji sovjetski privredni propisi dolaze na liniji želja i nastojanja da se preduzećima da što veća ekonomska samostalnost. U tom cilju ona se prevode na tzv. privredni račun, tj. na način poslovanja bez gubitaka (princip rentabilnosti). Tako je načelo individualističke privrede — da svako preduzeće mora da pokriva najmanje troškove svoga poslovanja i da vrši amortizaciju — preneseno i na teren državne privrede. Na bazi principa privrednog računa doći će kasnije i do imovinskog osamostaljenja preduzeća, čiji vrhunac predstavlja dobijanje sopstvenih obrtnih sredstava, do čega je došlo na bazi odluke Saveta za rad i odbranu (STO), od 23. juna 1931. Na taj način, državna preduzeća nisu više bila anonimne, depersonalizirane privredne jedinice, kao u doba ratnog komunizma, tj. u sistemu „glavkizma“. Ona postaju privredni i pravni subjekti odvojeni od državnog fiskusa, samostalno istupaju u imovinskopravnom prometu, stiču prava i preuzimaju na sebe obaveze, kratko rečeno, dobijaju svojstvo pravnog lica.

Prvim zakonodavnim aktom, Dekretom o trustovima, od 10. IV 1923, državni trust je konstruisan po obrascu privatnih preduzeća: on je pravno lice koje koristi imovinu koja mu je data i raspolaze njome po opštim načelima građanskih zakona (čl. 6). Trust kupuje i prodaje po cenama koje određuje slobodno, zajedno sa saugovoračem (čl. 48), oporezuje se „kao i privatna preduzeća“ (čl. 47) i kreditira se „po načelima koja važe za privatna preduzeća“.

Međutim, prema kasnijim zakonskim propisima, položaj trusta u mnogome je izmenjen. Tako na primer, za razliku od ovog dekreta, Uredba o trustovima, od 29. juna 1927. ne podvlači više posebno momente zajedničke i jednake za državne privredne organizacije i privatna preduzeća. Naprotiv, u Uredbi se naglašava „poseban način“, „osobiti režim“, koji važi za državne privredne organe, za razliku od ostalih učesnika privrednog prometa (po pitanju sredstava i fondova, oporezivanja, načina kreditiranja, podele dobiti itd.). Ovo je došlo kao posledica pojačane regulativne delatnosti države u privredi i jačanja planskog karaktera rada državnih privrednih organizacija. Usled toga stvara se sistem obaveznih porudžbina i isporuka i normiranja cena. Dakle, sistem koji je i danas na snazi.

Po uredbi o trustovima, trusa je kao i ranije, samostalna privredna organizacija, sa posebnom imovinom i posebnom imovinskom odgovornošću. Međutim, on je ipak u celokupnoj svojoj privrednoj delatnosti orijentisan na nov način. On deluje po načelima privrednog računa, ali ne „u cilju izvlačenja dobiti“, već „u skladu sa planskim zadacima“ države. To podvlačenje značaja „planskih zadataka“ ima veliki, principijelni značaj i njime je

²² Venediktov A. V.: „Gosudarstvennaja socialističeskaja sobstvennost; Izd. Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1948, str. 718.

prožeta sva privredna delatnost trasta, pa i današnjih državnih privrednih preduzeća u SSSR.

Međutim, treba istaći da je u Sovjetskom Savezu opet na pomolu proces osamostaljivanja preduzeća, tj. njihovog oslobađanja ispod starateljstva državnih upravnih organa. Njega podržavaju i ekonomisti i pravnici, a odobravaju ga i državni i partijski rukovodioci koji određuju privrednu politiku zemlje. Princip materijalne zainteresovanosti preduzeća, koji treba da doprinese povećanju produktivnosti rada i o kome se poslednjih godina u SSSR mnogo piše i diskutuje, moguće je ostvariti samo u uslovima dovoljno široke operativne samostalnosti preduzeća. Na toj liniji se sada priprema i novi zakon o državnim privrednim preduzećima. Tek posle njegovog donošenja, biće moguće sagledati suštinu najavljenih promena u državnoj privrednoj politici koja je na pomolu.

Dr Jakov RADIŠIĆ

docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

Summary

The author is expounding the history of the nationalization in the Soviet Union as an aspect of the beginning of the state socialist property. Thereat he is specially laying stress on the following questions: nationalization of the land; introduction of a workers control as the first step on the way of passing over of the industrial and transport enterprises in state property; nationalization of the banks, of the foreign trade and of the houses; social and juristic nature of the nationalization in the SSR; management of state property in the first years of soviet power.

Dealing with the question of the nationalization in the Soviet Union, the author points at some of its particular specificities and therefore underlines that they do not, however, exert any influence on the juristic nature of this compulsory dispossession of the capitalists executed by the young soviet state, and notwithstanding that in some ones of the decrees on nationalization there was not always used an adequate juristic term for such a juristic institution.

In reviewing the management of state property in the first years of the soviet power, the author lays stress on the fact that they started at first from a strictly centralized control and distribution of the products to the enterprises, and through a liberal, so-called new economic politics (NEP), to come finally again to the position of a stern administrative control and centralized planning. At the end, it is said that in the Soviet Union to-day are again in prospect new changes in state economic polity, in the direction of affording more independence to the state economic enterprises.

SPOSOBNOST ZA USVOJENJE

Usvojenje je porodičnopravni ugovor,¹ jedna pravna institucija kojom se između usvojioca i usvojenika zasniva odnos koji postoji između roditelja i dece. Razlika između roditeljskog odnosa i usvojenja je u tome što se roditeljski odnos zasniva prirodnim putem a usvojenje pravnim aktom.²

Da bi usvojenje nastalo potrebno je da budu ispunjeni određeni uslovi. Tako po našem Zakonu o usvojenju može se usvojiti samo tuđe maloletno dete. Između usvojioca i usvojenika mora postojati najmanje osamnaest godina razlike.³ Usvojenik ne može biti lice koje je izgubilo politička ili roditeljska prava (čl. 8 st. 1) ili za koje postoji osnovana sumnja da će položaj usvojioca upotrebiti na štetu usvojenika (čl. 8 st. 2).

Pored ostalih uslova koji se traže za usvojenje postavlja se pitanje da li je za usvojenje potrebno da usvojenik poseduje opštu poslovnu sposobnost, odnosno da li mogu usvojiti maloletna lica koja su ograničeno poslovno

¹ Ovaj izraz označava dvostrani pravni posao bez kauze.

U našoj pravnoj teoriji postoji mišljenje da je usvojenje ugovor ali ne porodičnopravnog već socijalnopravnog karaktera. Videti bliže: Dr Mihailo Stupar, Socijalna politika, Beograd 1960. god. str. 137.

Po shvatanju Dr Marka Mladenovića usvojenje, po svojoj pravnoj prirodi, predstavlja tripartitni akt-uslov-sporazum. Videti: Porodica i porodični odnosi, Beograd 1963. god., str. 371.

Međutim, u nekim pravima usvojenje se moglo ili može zasnovati i putem testamenta, dakle jednostranim pravnim aktom (rimsko, francusko, srpsko pravo).

² Aubry et Rau, Cours de droit civil français, Tom šesti, Paris 1873. god., str. 115; Marcel Planiol, Traité élémentaire de droit civil, Tom prvi, Paris 1925. god., str. 512; Henri, Leon et Jean Mazeaud, Leçon de droit civil, Tom prvi, Paris 1955. god., str. 1051; René Savatier, Cours de droit civil, Tom prvi, Paris 1947. god., str. 169; G. Marty et P. Raynaud, Droit civil, Tom prvi, Paris 1956. god., str. 987; Alberto Trabucchi, Istituzioni di diritto civile, Padova 1956. god., str. 68; Dr Lazar Marković, Porodično pravo, Beograd 1920. god., str. 177; Dr Mehmed Begović, Porodično pravo, Beograd 1957. god., str. 157; Dr Vojislav Bakić, Porodično pravo, Beograd 1962. god., str. 219; Dr Ana Prokop, Usvojenje po zakonodavstvu FNRJ, Zagreb 1948. god., str. 66-67.

³ Isti je slučaj u švajcarskom, italijanskom, nemačkom, austrijskom pravu.

U drugim pravima razlika u godinama kreće se od petnaeste (čileansko pravo) do dvadeset prve (englesko pravo).

Po sovjetskom pravu ne traži se razlika u godinama. Videti: G. M. Sverdlov, Sovetskoe semejnoe pravo, Moskva 1958. god., str. 138.

Za naše pravo, treba primetiti, da je Zakon o usvojenju u svojim završnim odredbama (čl. 25) dopuštao i privremeni izuzetak od ovog principa. Tako u ulozu usvojioca moglo se pojaviti i lice koje nije bilo starije od usvojenika za osamnaest godina. To se moglo dogoditi u slučaju da se usvojilac tokom narodnooslobodilačkog rata starao o usvojeniku kao roditelj.

Ovaj izuzetak u pogledu razlike u godinama između usvojioca i usvojenika primenjivao se samo godinu dana po stupanju na snagu Zakona o usvojenju.

spособna, zatim lica delimično lišena opšte poslovne sposobnosti i najzad lica koja su poslovno nesposobna.⁴

U našem pravu, možemo odmah istaći, ne postavlja se pitanje o posebnoj poslovnoj sposobnosti maloletnih lica i lica potpuno lišenih opšte poslovne sposobnosti da budu usvojioci.

Za maloletna lica to proizlazi iz čl. 4 st. 2 Zakona o usvojenju po kome između usvojioca i usvojenika mora postojati najmanje osamnaest godina razlike. Prema tome, ikao usvojilac ne može se pojaviti ni maloletno lice koje je steklo opštu poslovnu sposobnost zaključenjem braka (emancipacija).

Međutim, treba primetiti da po mišljenju dr Dimitra Pop-Georgijeva de lege ferenda u Zakon o usvojenju treba uneti, analogno odredbama iz bračnog prava, otklonjive smetnje za usvojenje. Jedna od takvih smetnji trebalo bi da bude i razlika u godinama između usvojioca i usvojenika. Iz ove postavke, po našem mišljenju, mogao bi se izvesti zaključak da bi po dr Pop-Georgijevu usvojilac de lege ferenda moglo biti i lice koje je mlađe od osamnaest godina.⁵

Što se tiče lica potpuno lišenih opšte poslovne sposobnosti u čl. 8 st. 4 Zakona o usvojenju ističe se da usvojilac ne može biti duševno bolesno lice, dakle lice koje zbog svoje bolesti može biti lišeno opšte poslovne sposobnosti. Ova koncepcija je u zakonodavstvima opšte prihvaćena. Međutim, treba napomenuti da je za Predosnovu građanskog zakona bivše Jugoslavije prof. Živojin Perić bio mišljenja da bi se od ovog principa mogao napraviti izuzetak "... ako bi se ticalo usvojenja nebračnog deteta od strane njegovog potpuno poslovno nesposobnog oca."⁶ Prof. Živojin Perić nije dao bliže objašnjenje ove svoje koncepcije, tako da je ona ostala nedovoljno osvetljena. U svakom slučaju usvojenje bi za ovo lice morao da sklopi njegov zakonski zastupnik koji bi imao da ceni da li treba pristupiti usvojenju. Međutim, mišljenja smo da jedno ovakvo široko ovlašćenje izlazi izvan okvira zakonskog zastupanja.

Ostaje dakle da se vidi, sa stanovišta našeg prava, da li sposobnost za usvojenje mogu imati lica koja su delimično lišena opšte poslovne sposobnosti. U krug ovih lica ulaze osobe koje su slaboumne, koje se odaju preteranom uživanju alkohola, koje iz navike upotrebljavaju živčane otrove i koje rasipaju svoju imovinu.

Treba odmah napomenuti da se iz grupe ovih lica mogu bez dvoumljenja izdvojiti osobe na koje zakon izričito ukazuje (slaboumna lica). Isto tako iz ove grupe mogu se odmah izdvojiti i lica koja preterano uživaju alkohol, odnosno koja iz navike upotrebljavaju živčane otrove. Odredba čl. 8 st. 3 Zakona o usvojenju koja propisuje da ne može usvojiti "lice koje ne pruža dovoljno jamstva da će usvojenika vaspitavati i odgajati tako da bude koristan član društvene zajednice", u svemu se odnosi na alkoholičare i narkomane. Strasti koje su ovim licima ovladale čine ih potpuno nepodobnim da vaspitavaju maloletna lica, jer je u vaspitnom procesu, pored ostalog, i lični primer jedan od odlučujućih činilaca.⁷

⁴ U izvesnim zakonodavstvima u kojima ustanova usvojenja ne postoji ovo pitanje se i ne postavlja. Takav je slučaj u holandskom pravu, portugalskom, kolumbijskom i argentinskom. Videti: Arminjon, Nold Wolf, *Traité de droit comparé*, Paris, 1950. god., Tom prvi, str. 269.

⁵ Dr Dimitar Pop-Georgijev, *Semejno pravo na FNJR*, Skopje 1959. god., str. 126.

⁶ Živojin Perić, *Obrazloženje predosnove građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju*, Beograd 1939. godine, str. 272.

⁷ Isto shvatanje zastupa i dr Bertold Ajzner. Videti: *Porodično pravo*, Zagreb 1950. god., str. 164—165.

Prema tome, ostalo je da se utvrdi da li iz kruga lica koja su delimično lišena opšte poslovne sposobnosti rasipnici mogu imati posebnu poslovnu sposobnost za usvojenje?

U uporednom pravu daje se različit odgovor na ovo pitanje.

Po jednom shvatanju za usvojenje je potrebno da usvojilac poseduje opštu poslovnu sposobnost. Rasipnik koji ne poseduje tu sposobnost ne bi mogao biti usvojilac. Na ovom stanovištu zasnovan je, pored drugih zakona, Grčki građanski zakonik (čl. 1568),⁸ novi Austrijski zakon o usvojenju od 17. februara 1960. godine⁹ kao i Zakon o usvojenju Nikaragve od 9. marta 1960. godine.¹⁰ Ovo stanovište prihvata i bugarsko pravo ali sa jednim posebnim modalitetom. Naime po čl. 92 st. 2 Zakona o licima i porodici delimično lišenje poslovne sposobnosti (pa i za slučaj rasipništva) povlači po pravilu gubitak i roditeljskog prava. Zbog toga je sposobnost za usvojenje u bugarskom pravu pre pitanje *podobnosti* određene ličnosti da bude usvojilac, pa ma koliko se insistiralo na poslovnoj sposobnosti (deesposobnost), nego opštih ili posebnih pretpostavki za sticanje *sposobnosti* za samostalno preduzimanje pravnih akata u porodičnom i građanskom pravu.¹¹

Po drugom shvatanju rasipnik može po odobrenju zakonskog zastupnika i suda, odnosno organa starateljstva da zaključi usvojenje. Na ovoj koncepciji zasnovan je Nemački građanski zakonik (čl. 1751) i Građanski zakonik Švajcarske (čl. 442).¹²

I najzad, po trećem shvatanju rasipnik može samostalno, dakle bez odobrenja zakonskog zastupnika da zaključi usvojenje. To se opravdava razlogom da je usvojenje strogo lični pravni akt te pri njegovom zaključenju nije dopušteno zastupanje. Ovo shvatanje prihvata francuska doktrina.¹³

U našem pravu, u vezi sa ovim pitanjem, mišljenja su isto tako podeljena.

Po shvatanju dr Mehmeda Begovića, dr Vojislava Bakića i dr Ane Prokop rasipnik ne može biti usvojilac. To se opravdava činjenicom da je rasipnik lice koje se ne može dovoljno brinuti za svoja prava i interese, da se nalazi pod starateljstvom i da može biti lišeno roditeljskog prava. Svi ti mo-

⁸ Po mišljenju prof. Živojina Perića i dr Dragoljuba Arandelovića na ovom stanovištu zasnovan je i Srpski građanski zakonik. Videti: Porodično pravo, Beograd 1923. god., str. 38; a za dugog autora: Ugovor o usvojenju dece po građanskom pravu, Arhiv za pravne i društvene nauke, knjiga XXXVII, str. 9.

⁹ Hans Hoyer, 'Le nouveau droit de l'adoption en Autriche', Revue internationale de droit civil comparé, Paris, br. 3 iz 1961. godine, str. 574.

¹⁰ Georges Hubrecht, 'La réglementation de l'adoption au Nicaragua', Revue internationale de droit comparé, Paris, br. 3 iz 1961. god., str. 600.

¹¹ Videti o ovome bliže i: dr Nisim Mevorah, 'Semejno pravo', Sofia 1956. god., str. 81.

¹² Po mišljenju prof. Živojina Perića na ovom shvatanju zasniva se i Predosnova građanskog zakonika. Videti: Obrazloženje predosnove građanskog zakonika, Beograd 1939. god., str. 272.

Za opšti građanski zakonik ovo mišljenje zastupa dr Ivan Maurović. Videti: Nacr. predavanja o općem privatnom pravu, Obiteljsko pravo, Zagreb 1934. god., str. 37.

¹³ Pierre Gasse, 'Les effets de l'alienation mentale sur l'acte juridique', Thèse, Strasbourg 1941. god., str. 86; Henri Leon et Jean Mazeaud, navedeno delo, tom prvi, Paris 1955. god., str. 1325; Georg Ripert et Jean Boulanger, 'Traité de droit civil', tom prvi, Paris 1956. god., str. 1025; G. Marty et P. Raynaud, navedeno delo, tom prvi, Paris 1956. god., str. 1137.

Međutim, treba primetiti da u francuskoj teoriji postoji i mišljenje da rasipnik ne može biti usvojilac, odnosno da mu je za usvojenje potrebna saglasnost zakonskog zastupnika.

menti čine rasipnika nesposobnim da bude usvojlac.¹⁴ Međutim, po mišljenju dr Bertolda Ajznera rasipnik poseduje sposobnost da bude usvojlac ali za sklapanje usvojenja mora imati odobrenje staratelja i organa starateljstva.¹⁵

Međutim, nama se čini da se ova shvatanja, koja su zastupljena u našoj doktrini ne mogu prihvatiti.

Prvom shvatanju protivreče same odredbe Zakona o usvojenju. Čl. 8 tog Zakona ne zabranjuje rasipniku da bude usvojlac. Rasipnik može biti rđav domaćin sa svojom imovinom, ali ne mora zbog toga biti i rđav roditelj. Ovo naročito u slučaju usvojenja gde usvojenik nije ničim doprineo da usvojlac bude delimično lišen opšte poslovne sposobnosti. Eventualni revolt koji zbog toga postoji kod usvojioca ne može biti izražen prema usvojeniku. Osim toga, rasipnik je sposoban da vrši roditeljsku dužnost kao usvojlac pošto prilikom delimičnog lišenja opšte poslovne sposobnosti ne mora biti ograničen ili lišen roditeljskog prava. Prema tome, posebna poslovna sposobnost za sklapanje usvojenja koja se rasipniku priznaje treba samo da omogući primenu njegovih roditeljskih prava i dužnosti, koja već poseduje, i na usvojenika.

Što se tiče drugog shvatanja mislimo da nije u skladu sa samom pravnom prirodom pravnog akta o usvojenju. Usvojenje je porodičnopравни ugovor strogo lične prirode te zakonsko zastupanje punoletnog lica pri njegovom zaključenju nije dopušteno. Zastupanje usvojenika kao maloletnog lica je neophodno s obzirom da usvojenik zbog svog uzrasta ne poseduje pretpostavke koje se traže za samostalno preduzimanje pravnih akata. Treba primetiti da se bez zastupanja usvojenika usvojenje ne bi moglo zaključiti, te bi u našem pravu cilj ustanove usvojenja bio negiran. Izlaz iz ove situacije svakako se ne može tražiti, kao što je to učinjeno u nekim pravima, u zahtevu da usvojenik mora biti poslovno sposobno lice kako bi, zbog prirode akta usvojenja, mogao samostalnom izjavom zaključiti ugovor o usvojenju. Ustanova usvojenja, s obzirom na svoj osnovni cilj koji ima u našem pravu da se zbrinu maloletna lica, mora svoj lični karakter približiti ustanovi zakonskog zastupništva. Međutim, kod lica koja su oglašena rasipnicima ovo pitanje, po našem mišljenju, se ne postavlja. Rasipnik je osoba koja je sposobna za rasuđivanje i koja u okviru te sposobnosti rasipa svoju imovinu. Zbog te svoje sklonosti rasipnik je i ograničen u svojoj imovinskoj aktivnosti ali u sferi ličnih prava njegova sposobnost za samostalno preduzimanje pravnih akata ostala je neizmenjena.

Prema tome, zakonsko zastupanje u ovoj oblasti rasipniku nije potrebno na isti način kao što mu zastupanje nije potrebno prilikom sklapanja braka¹⁶

¹⁴ dr Mehmed Begović, navedeno delo, Beograd 1957. god., str. 158; dr Vojislav Bakić, navedeno delo, Beograd 1962. god., str. 222; dr Ana Prokop, navedeno delo, Zagreb 1948. godine, str. 72-73.

U ovom pogledu dr Marko Mladenović ne zauzima određen stav. Njegovo instiranje na pretpostavci da usvojlac mora biti punoletno lice ne daje odgovor na pitanje da li to lice mora biti i poslovno sposobno ili je dovoljna i njegova ograničena poslovna sposobnost (Videti: navedeno delo, Beograd 1963. god., str. 375).

Ako je dr Marko Mladenović, pod izrazom „punoletno lice“ mislio na usvojioca koji poseduje poslovnu sposobnost, onda je njegova formulacija ne samo neprecizna već i netačna, jer su punoletstvo i poslovna sposobnost dve različite pravne kategorije.

¹⁵ dr Bertold Ajzner, navedeno delo, Zagreb 1950. godine, str. 165.

¹⁶ Treba primetiti da se po mišljenju dr Dragoljuba Arandelovića ovo shvatanje moglo prihvatiti i za Srpski građanski zakonik pri jednom tumačenju koje bi imalo u vidu same ciljeve ustanove usvojenja. Videti: Ugovor o usvojenju dece po građanskom pravu, Arhiv za pravne i društvene nauke, knjiga XVII, str. 9.

ili priznanja očinstva.¹⁷ Ovo zbog toga što je rasipnik osoba kojoj se, po našem mišljenju, priznaje posebna poslovna sposobnost za sklapanje ugovora o usvojenju.

Dr Mihailo MITIĆ
docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

S u m m a r y

In the comparative law as well as in our legislation there is controversy as to being necessary for adoption that the adopter has the capacity to act. I. e., the question is raised as to the capacity to adopt of the minors who are over fourteen years, old, then the persons who are partially deprived of the general capacity to act finally the persons who are incapable to act.

In our law the minors and the persons being totally deprived of the capacity to act cannot be adopters.

However, the question is raised if that may be the persons who are partially deprived of the general capacity to act. Within the circle of these persons get the individuals who are weak-minded, who addict themselves to the enjoyment of alcohol, who by habit make use of nerve poisons and who dissipate their property.

From this group are to be separated the persons who are expressly referred to by the Adoption Act (the weak-minded). Similarly, from this group are to be separated also the persons who are excessively enjoying alcohol, i. e., who by habit make use of nerve poisons. Pursuant to the Adoption Act, in the capacity of adopter cannot appear a person who does not offer a sufficient guarantee that the adopted child will be educated and brought up so to be a useful member of social community (sec. 8, para. 3). These legal presumptions refer fully to the drunkards and the narco-maniacs. The passions that got over those persons make them unfit to educate under aged persons, as in the educational process, beside other, a personal example is one of the decisive factors, too.

Therefore, it remains to ascertain if the persons who are declared prodigal can be adopters.

In the comparative law and in our juristic theory the opinions are divided. According to the conception we are sustaining, a prodigal can be adopter, as he is a person capable of reasoning and who within the limits of such a capacity dissipate his property. Because of such propensity a prodigal is limited in his patrimonial activity, but in the sphere of personal rights, his capacity for independent undertaking of legal acts remained unchanged. Therefore, a legal representation in this province for a prodigal is not required in the same way as he does not need a representation at the wedlock.

---

¹⁷ Sposobnost za priznanje očinstva deteta rođenog van braka, s obzirom na njenu posebnu složenost i podeljenost mišljenja u stranoj i našoj pravnoj literaturi, predstavlja pitanje od izuzetnog interesa, ali koje, zbog svoje kompleksnosti i posebnih racionalnih, psiholoških, socijalnih i humanitarnih ciljeva, mora biti zasebno obrađeno.

Na ovom mestu smatramo da je dovoljno istaći da zastupamo shvatanje, koje u našoj doktrini nije prihvaćeno, da za priznanje očinstva ne treba posedovati u njenom daleko širem obimu nego što je to slučaj sa ograničenom sposobnošću za opštu poslovnu sposobnost. Za punovažnost ovog jednostranog pravnog akta bez statusnih posledica dovoljno je prisustvo i ograničenje poslovne sposobnosti i to usvojenje.

OSNOV ODGOVORNOSTI ZA ŠTETU KOJU PRIČINI ŽIVOTINJA

1. OSNOVNI SISTEMI ODGOVORNOSTI ZA ŠTETU KOJU PRIČINI ŽIVOTINJA

U građanskom pravu postoje dva osnovna sistema odgovornosti za štetu koju pričinila životinja: odgovornost zasnovana na principu krivice i odgovornost zasnovana na principu rizika.¹ Iako oba sistema imaju isti cilj — naknadu štete koju pričinila životinja — oni se među sobom znatno razlikuju jer polaze od raznih stanovišta i zahtevaju posebne uslove za konstituisanje odgovornosti odgovornog lica.

Istorijski osvrt na problem osnova odgovornosti pokazuje da se najpre pojavila odgovornost bez krivice. Dovoljna je bila materijalna činjenica prouzrokovanja štete pa da se vlasnik životinje obveže na naknadu štete. Naknada štete je mogla imati izgled kazne ili reparacije štete, a po katkad izgled i jedne i druge mere. Pod određenim uslovima šteta se naknađivala davanjem same životinje koja je štetu pričinila. U ovom slučaju u prvom planu je osveta prema životinji koja je štetu pričinila dok naknada štete ima sekundarni karakter. Vremenom se učvrstilo shvatanje da za naknadu štete nije dovoljna sama činjenica prouzrokovanja štete od životinje već se zahtevalo i postojanje krivice na strani vlasnika životinje. Vlasnik je odgovarao samo ako je bio proglašen krivim za štetne postupke životinje. U suprotnom, nedostajao je *conditio sine qua non* njegove odgovornosti.

I objektivna i subjektivna odgovornost nastavši veoma rano evoluirane su ukladajući se sa potrebama i zahtevima vremena i sredine. Zapažena je činjenica da razvoj ova dva sistema nije bio ravnomeran ma da su najčešće oba sistema paralelno postojala.

Zahtevi vremena i društvene prilike primoravali su da se traže pravno-teoretska obrazloženja radi opravdanja primene ovih sistema. U tom cilju pojavile su se brojne varijante kako u odnosu na subjektivnu tako i u odnosu na objektivnu odgovornost.

Sistem subjektivne odgovornosti zasniva se na principu krivice. Krivica je osnov i uslov odgovornosti vlasnika životinje. Za razliku od krivice u krivičnom pravu, krivica se u građanskom pravu shvata objektivno. Ponašanje odgovornog lica poredi se sa ponašanjem vrlo pažljivog lica pa se is obzirom na to ustanovljava da li u ponašanju odgovornog lica ima odstupanja koja mu se mogu upisati u krivicu. Ipak, i u materiji građanskopravne odgovornosti krivica ima i subjektivan element. Ona označava naročito položaj štetnika

¹ Ova dva sistema odgovornosti ne odnose se samo na štetu koju pričinila životinja, već su to opšti sistemi o odgovornosti za prouzrokovanu štetu koji se primenjuju i na štetu koju pričinila životinja.

prema pričinjenoj šteti. Šteta je ne samo posledica njegove aktivnosti već je kvalifikovana voljom lica da je prouzrokuje. Prema tome, odgovornost odgovornog lica nije uslovljena samo postojanjem štete, već u prvom redu krivicom kojom je šteta pričinjena.

U suštini, krivica kao princip odgovornosti polazi od činjenice slobode čovekove ličnosti. Cena te slobode je uvođenje odgovornosti lica za sve svesne akcije koje prouzrokuju štetu. Na taj način, princip krivice u deliktном pravu odgovara načelu autonomije volje u ugovornom pravu.

Međutim, sloboda ličnosti u odnosu na društvene okolnosti nije apsolutna; naprotiv, ta sloboda je relativna. Samim tim ideja krivice počela je da bude sve manje ortodoksna. Razvoj društva i previranje u pravnim shvatanjima doveli su do znatnih odstupanja od principa krivice. Ta odstupanja su išla ili za tim da subjektivnu odgovornost zamene novim načelom, načelom rizika, ili da, zadržavajući okvir odgovornosti zasnovane na krivici prošire istu novim shvatanjima prilagođavajući je novostvorenim uslovima. Iako su u pomenutim slučajevima putevi bili različiti, oni su sve više vodili istom cilju sve većoj afirmaciji odgovornosti bez krivice naročito u oblasti odgovornosti za odgovornosti za štetu koju pričinje opasne stvari, a u prvom redu životinje.

2. OSNOV ODGOVORNOSTI ZA ŠTETU KOJU PRIČINI ŽIVOTINJA U UPOREDNOM PRAVU

A. Francusko pravo

Francusko pravo je odgovornost za štetu koju pričinje životinja zasnivalo sve do donošenja Code civil pretežno na ideji krivice. Takvo stanovište je inspirisano Akvilijanskim zakonom pošto je francusko pravo pre revolucije bilo pod znatnim uticajem rimskog prava. Shvatanje da u osnovi odgovornosti leži ideja krivice prihvatio je i Domat.²

Međutim, Code civil u svome čl. 1385³ propisuje odgovornost bez krivice za štetu koju pričinje životinja. Ima doduše i tumačenja prema kojima je to odgovornost zasnovana na krivici. Za Lucas u čl. 1385 konstituisana je klasična teorija krivice.⁴ Pored ostalog, on uzima kao argument za svoju tezu pripreme radove Code civil.⁵ Ideju krivice u ovom članu vide i H. i L. Mazeaud.⁶ Po njima, odgovornost za štetu koju pričinje životinja zasnovana je na krivici koja se sastoji u kršenju zakonske obaveze čuvanja stvari. U slučaju životinje prekršaj postoji i onda kad je vlasnik propustio da sačuva životinju od štetnog delovanja. Dakle, jedna negativna činjenica (neradnja) dovoljna je da konstituiše krivicu vlasnika. Međutim, da bi propuštanje čuvanja

² J. Domat: *Les Lois civiles dans leur ordre naturel*; knj. II, pogl. II, Paris, 1767; No. 5-8.

³ „Sopstvenik životinje ili onaj koji se njome služi, dokle mu stoji na upotrebi, odgovoran je za štetu koju je životinja prouzrokovala, bilo da je bila u njegovoj vlasti, bilo da je zalutala ili pobešla“.

⁴ Lucas M.: *De la responsabilité des dommages causés par les animaux*, Anvers, 1909, p. 5 et suiv.

⁵ U jednoj od redakcija nacrtu Code civil materija odgovornosti za štetu koju pričinje životinja bila je izložena u jednom članu zajedno sa drugim oblicima odgovornosti čiji je izvor prouzrokovana šteta.

⁶ Mazeaud Henri et Léon-Tunc André: *Traité de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*, II, Paris, 1958, p. 329-332.

životinje bilo pravno relevantno, tj. stvorilo odgovornost vlasnika potrebno je i postojanje štete. Šteta mora biti posledica propuštanja vlasnika da životinju sačuva od štetnog delovanja. Vlasnik je dužan da preduzme sve mere predostrožnosti da životinja ne izmakne njegovoj kontroli. Ako to nije uradio, a ta činjenica (propust) bude kvalifikovana štetnom posledicom, njegova odgovornost je stvorena.

U prvim periodima primene Code civil preovlađivalo je shvatanje da je odgovornost za štetu koju pričinu životinja subjektivne prirode. Za štetu je odgovarao vlasnik životinje, odn. lice „koje se njom služi dok je u njegovoj upotrebi”. Na tom stanovištu stajala je kako pravna doktrina⁷ tako i sudska praksa.⁸ Međutim, vremenom je došlo do transformacije shvatanja o osnovu odgovornosti za štetu koju pričinu životinja. Ova promena shvatanja bila je spora jer su pristalice odgovornosti zasnovane na principu krivice tražile načine (naročito putem prihvatanja pretpostavke krivice) da olakšaju položaj oštećenika pod uslovom da se krivica kao osnov odgovornosti zadrži.

Uprkos svih napora pristalice ideje krivice u ovoj materiji da se prilagode zahtevima vremena, može se reći da su danas i doktrina i sudska praksa Francuske uglavnom jednodušni u prihvatanju sistema objektivne odgovornosti za štetu koju pričinu životinja.⁹ To se može, međutim, reći za štetu koju pričinu životinja koja se nalazi u svojini odgovornog lica, odnosno lica koje ima kakvu vlast raspolaganja nad životinjom. Za životinje res nullius po pravilu niko ne odgovara.

U pogledu odgovornosti za štetu koju pričinu životinje koje su objekt lova ne postoji jedinstveno stanovište. Po jednim¹⁰ za ove životinje odgovara vlasnik: lovišta, odn. vlasnik šume, odn. zemljišta na kojima se životinje nalaze. Za zasnivanje odgovornosti neophodna je krivica lica u pitanju. Prema ovom shvatanju odgovornost odgovornog lica zasnovana je na članu 1382 Code civil,¹¹ a ne na članu 1385. Krivica odgovornog lica može se sastojati u aktivnosti (podsticanjem množenja životinja) ili u propuštanju (neuništavanje životinja) ali je uvek posledica prekomernog broja divljači na njihovoj teritoriji.¹² Dru-

⁷ Videti: Henri Fromageot: De la faute comme source de la responsabilité en droit privé; Paris, 1891, p. 159.

⁸ Presuda Kasacije od 3. XII. 1872., Dalloz P. 1873. I. 337., presuda Kasacije od 27. X. 1885, Pandectes français, 1886. I. 10.

⁹ Demogue: Traité des obligations en général, t. V. Paris, 1923, p. 197 et suiv.; L. Josserand. Cours de droit civil positif français, T. II, Paris, 1933, p. 283. Presude Kasacije: od 29. V. 1902. do 2. VII. 1902. u od 2. VI. 1911 (navedeno prema M. Bergognoux: De la responsabilité des propriétaires d'animaux, thèse, Toulouse, 1917, p. 8 et 9.

¹⁰ Henri Tual: De la responsabilité civile dans les relations de voisinage en matière de chasse, thèse; 1941, p. 25 et p. 34.

H. Capitant: Des obligations de voisinage, Revue critique de législation et de jurisprudence; 1900, t. 29, p. 179.

Michel Aillot: Contribution à l'étude de la responsabilité civile en matière de dégats causés par gibier, thèse, Paris, p. 73.

Presude Kasacije: od 7. III. 1923, D.P. 1926. I. 31, od 17. III 1934. S. 1935. I. 44; od 22. XI. 1950. ANN. J. d. p. 61.

¹¹ „Svaki je odgovoran za štetu koju je prouzrokovao ne samo svojom radnjom, nego još i svojom nemarnošću ili svojom nepažnjom”.

¹² Kad se smatra da je broj divljači prekoračio uobičajenu „normalnu” meru faktičko je pitanje koje se uvek procenjuje uzimajući u obzir vrstu divljači, sredinu kao i običajna pravila koja u toj sredini vladaju.

gi¹³ smatraju da i u odnosu na lovne životinje važe pravila o objektivnoj odgovornosti.

Pod potpunim uticajem francuskog zakonodavstva, pravne doktrine i sudske prakse regulisana je ova materija u Belgiji (čl. 1385 GZ), Holandiji (čl. 1404 GZ), Portugaliji (čl. 2304 GZ), Španiji (čl. 1904 GZ) i Italiji (čl. 1154 GZ). Član 81 Francusko-Italijanskog projekta Zakona o obligacijama i ugovorima¹⁴ uvodi na jedan precizniji način objektivnu odgovornost za štetu koju pričinii životinja za razliku od zakonske odredbe u čl. 1385 Code civil koja je svojim opštim formulacijama dovela do brojnih diskusija i kontroverzi koje su se održale sve do naših dana.

B. Englesko pravo

U engleskom pravu, u materiji odgovornosti za štetu koju pričinii životinja, nije usvojeno jedinstveno shvatanje u pogledu osnovna odgovornosti. Pored ideja rizika i ideja krivice ima svoje mesto u rešavanju sporova ove vrste.

U oblasti odgovornosti za štetu od divljih životinja koje se drže uvedena je objektivna odgovornost. Po svojoj prirodi to je odgovornost za stvoreni rizik inspinisana idejom ugrožavanja jer su u pitanju opasne životinje.

Posebno je interesantan problem divlje životinje koja je izmakla kontroli njenog držaoca i pobegla. U pravnoj stvari štete koju pričinii takva životinja engleska pravna doktrina i sudska praksa razlikuju dve situacije:

Prva situacija je ona u kojoj se divlja životinja koja je pobegla nalazi u trenutku štete u svojoj prirodnoj sredini (na pr. medved u šumi), odnosno u sredini u kojoj se takve životinje nalaze u slobodnom stanju. U tom slučaju vlasnik neće odgovarati.

Druga situacija označava postojanje štete koju je životinja učinila na mestu gde se takve životinje u prirodi ne nalaze (npr. šteta koju je medved pričinio u gradu pobegavši iz menažerije). Odgovornost vlasnika takve životinje postojaće sve dotle dok meko treće lice ne uspostavi državinu nad njom. U slučaju da se radi o običnoj (tj. neopasnoj) životinji, ali koja ima sklonosti da čini štetu, odgovornost leži na vlasniku sve dok držalac životinje nije upoznao njene loše osobine.¹⁵

Što se tiče domaćih životinja odgovornost se može zasnivati kako na načelu rizika tako i na načelu krivice.

Prekršaji koji su posledica štetnih postupaka domaćih životinja nazivaju se opštim imenom *cattle trespass*. Međutim, u teoriji i praksi postavilo se pitanje da li se štetni postupci svih domaćih životinja mogu označiti kao *cattle trespass*. Po jednom shvatanju, ovaj delikt obuhvata samo one prekršaje koje je pričinila

¹³ Forgeot: *Les lapins de garenne devant le loi et la jurisprudence*, thèse; Paris, p. 39.

Josserand: *Responsabilité du fait des choses*; 1897. p. 25.

¹⁴ Anty: *Les dommages causés par le gibier et la responsabilité civile*, thèse; Paris, 1900., p. 102.

Presude Kasacije: od 13. VII. 1903. i 18. IV. 1922 (navedeno prema M. Aillot: *Contribution à l'étude de la responsabilité civile en matière de dégât causé par le gibier*, thèse, Paris, 1952, p. 73.

¹⁵ „Vlasnik životinje ili onaj koji se njome služi za vreme dok je u njegovoj upotrebi odgovoran je za štetu koju je životinja prouzrokovala bilo da se o njoj starao, bilo da je zalutala ili pobegla, osim ako ne bude dokazano da je nesrećni slučaj bio izazvan krivicom oštećenog, ili od strane trećeg lica ili višom silom”.

¹⁶ Rahnema Monsen: *La responsabilité civile pour les dommages par les animaux*, thèse, Genève, 1940, p: 66-67.

stoka, dakle jedna vrsta domaćih životinja. Taj zaključak izvodi se iz etimološkog značenja reči *cattle*. Po drugom shvatanju naprotiv, smatra se da se on odnosi na sve domaće životinje. Naziv *cattle* ukazuje samo na poreklo ovih šteta, a ne i vrstu životinja koje mogu da ih pričine.¹⁶

Englesko pravo razlikuje tri slučaja odgovornosti za štetu koju pričinu domaća životinja.

Prvi slučaj tiče se onih postupaka domaće životinje kojima je šteta pričinjena nepokretnosti bez obzira na način, obim i značaj prekršaja, na svojstva životinje kao i na nameru držaoca iste. Ako životinja uđe u tuđe ograđeno imanje bez značaja je da li je njen vlasnik, odnosno držalac preduzeo mere da je u tome spreči ili nije. Engleski sudija J. William u jednoj presudi o tome kaže: „Opšte pravno pravilo izgleda mi potpuno jasno. Ako sam vlasnik životinje i to pravo priznaje dužan sam da se staram da životinja ne pobegne na susedovo imanje i odgovoran sam za svaku štetu koju ova počini pa i za obične posledice ovih prekršaja. Rasmatranje moje nepažnje je bez značaja”.¹⁷ Takođe je svejedno da li je životinja delala *contra naturam* ili *secundum naturam*.

Ova vrsta prekršaja poznata je kao *cattle trespass on the land*. Ona zasniva objektivnu odgovornost sopstvenika životinje.

Drugi slučaj odgovornosti za štetu koju pričinu domaća životinja predstavlja slučaj štete koju je pričinila životinja koja ima sklonost da čini štetu, a koje su poznate njenom vlasniku. Da bi uspeo u sporu na oštećenom leži obaveza da dokaže tri stvari i to sve tri u konkretnom slučaju; a) da životinja u pitanju ima određenu lošu osobinu, b) da je nastala štetna posledica te osobine i c) da vlasnik životinje zna za tu činjenicu. Potrebno je dakle, stvarno konkretno znanje vlasnika o štetnim osobinama njegove životinje, a ne samo pretpostavka o tome.

Doktrina poznavanja prirode životinje, izmenjena je *Dogs' act*, 1906, čl. 1 u pogledu pasa. Ovim zakonom predviđena je odgovornost vlasnika psa za štetu koju pas pričinu životinji drugog vlasnika bez potrebe da tužilac dokazuje da je vlasnik znao za štetne osobine psa, pošto se uzima da su štetne osobine pasa opšte poznate.

Poznavanje loših osobina životinje ne mora da se napiše lično vlasniku. Dovoljno je da to zna bilo koje lice koje se nalazi u njegovoj službi.¹⁸ Ali ako takvo lice nema kontrolu nad životinjom, njegovo poznavanje životinje nije dovoljno.¹⁹

I u ovom drugom slučaju odgovornost za štetu koju pričinu životinja reguliše se po pravilima o objektivnoj odgovornosti uz ispunjenje napred navedenih uslova.

Treći slučaj odgovornosti za štetu koju pričinu domaća životinja odnosi se na tzv. mirne životinje. U slučaju štete koju pričinu takva životinja odgovornost je zasnovana na načelu pretpostavljene krivice. U tom slučaju odgovara se kako za nameru tako i za nepažnju bez obzira na njen stepen. Prema tome

¹⁶ Stallybrass — *The laws of ferts*, 8. ed., London, 1934, s. 562.

¹⁷ *Lean v. Bray*, 1803, (navedeno prema M. Rahnama: citirano delo, str. 57).

¹⁸ Pod uslovom da je to znanje steklo upotrebljavajući dotičnu životinju. *Baldwin v. Caselle*, 1872, L. R. Ex., 7, 325 (ako sluga koji čuva životinju svoga gospodara zna za njene loše osobine odgovornost za to pašče na vlasnika); *Mullen v. Kingbray*, 1867, 16, L.T., 360 (slučaj udate žene koja je obavestena o rdavim osobinama životinje. Ovo obavestjenje je dovoljno da njenog muža učini odgovornim).

¹⁹ *Stiles v. Cardiff. Co.*, 1864, 33. L. J., Q. B., 310; *Calget v. Norzish*, 1886, 2. T.L.R., 471.

vlasnik se nalazi u obavezi da preduzme sve potrebne mere kako bi štetu sprečio. U suprotnom odgovaraće za štetne posledice.²⁰

Oštećeni se može koristiti pravilima o odgovornosti po osnovu krivice i u slučaju kada je štetu pričinila domaća životinja sklona da čini štetu, ako ne može da dokaže tu sklonost ili znanje njenog držaoca o toj činjenici ili i jedno i drugo.

Za životinje koje su res nullius niko ne odgovara u slučaju da pričine štetu.

Prema tome, u engleskom pravu u materiji odgovornosti za štetu koju pričini životinja prevladuje objektivna odgovornost. Stvoreni rizik je osnovno objašnjenje te odgovornosti. Polje primene krivice kao osnovna odgovornosti takođe je prostrano, ali je ono ograničeno samo na štete koje pričini obična (mirna, neopasna) životinja.

Pravo SAD je veoma blisko rešenjima koja daje englesko pravo u ovoj oblasti.²¹ Od posebnog je naučnog interesa konstatovati da se u članu 2321 G. Z. Luiziane sankcioniši i ideja noksaliteta koja je u svim savremenim zakonodavstvima napuštena pod uslovom da se radi o šteti koju je prouzrokovala izgubljena ili zalutala životinja.²² Ipak, ona je ograničena samo na štete koje pričini životinja koja nije ni opasna, a ni štetna. Životinja koja se kvalifikuje kao opasna, odnosno kao štetna ne može se ustupiti u cilju likvidacije nastalog obligacionog odnosa. U slučaju štete koju pričini takva životinja njen vlasnik je dužan da oštećenom da potpunu naknadu.

C. Nemačko pravo

Nemačko pravo u pogledu osnova odgovornosti za štetu koju pričini životinja prošlo je kroz dve faze razvika. U prvój fazi razvoja (koja se završava donošenjem Građanskog zakonika 1896. godine) odgovornost za štetu koju pričini životinja bila je po pravilu objektivna sa elementima noksalne odgovornosti. Donošenjem Građanskog zakonika nastaje nova faza u razvojnoj liniji odgovornosti za štetu koju pričini životinja. Pod uticajem tradicije NGZ je uveo u ovu materiju objektivnu odgovornost. Pitanje odgovornosti za štetu koju pričini životinja regulisano je članovima 833, 834. i 835.

Istorijat ovih članova, a naročito istorijat čl. 833 ukazuje na prilike koje su vladale u Nemačkoj u vreme donošenja Građanskog zakonika i u prvom periodu njegove primene. Prva redakcija čl. 833 (bila je na snazi do 1908.

²⁰ Pojam nepažnje u ovom smislu nije isto što i nepažnja kao subjektivan odnos učinioaca prema šteti koja je njegovom radnjom nastala. U engleskom pravu i sudskoj praksi nepažnja u ovim slučajevima označava poseban delikt. Taj delikt se sastoji u tome što je lice u pitanju prekršilo jednu zakonsku obavezu koja nastaje bilo ugovorom, bilo odredbom zakona ili na osnovu običajnog prava. U pogledu odredaba običajnog prava (Common law) koje su to dužnosti kojih odgovorno lice mora da se pridržava određuje sudija koji rešava odnosni slučaj. Znači u toj situaciji određivanje dužnosti (tačnije, preciziranje tih dužnosti) je diskreciono sudijsko pravo. Kao primer ovih dužnosti mogu se navesti obaveze veterinarara da preduzme određene mere predostrožnosti koje nameće njegova struka. Takve i slične obaveze pripadaju i svim licima koja su vlasnici, držaoci ili samostalni čuvari stoke.

²¹ Mazeaud Henri et Léon, Tunc André: *Traité de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*, T. II, Paris, 1958, p. 61.

²² „Vlasnik životinje odgovara za štetu koju je ona prouzrokovala; ali ako je životinja bila izgubljena ili zalutala više od jednog dana, on može da se oslobodi ove odgovornosti predajući ovu životinju licu koje je pretrpelo štetu; ova mogućnost ustupanja oduzeta je od onoga koji je dozvolio da umakne životinja opasna ili štetna; on mora potpuno da naknadi prouzrokovanu štetu”.

godine) utvrđivala je odgovornost držaoca životinje koja je pricinila štetu bilo ljudima bilo stvarima. Ova odgovornost bila je objektivne prirode.²³ Takvo pravilo naišlo je na ozbiljan otpor zemljoposjednika još u vreme debate oko donošenja zakona. Oni su tražili ograničenje odgovornosti držaoca životinje tako što će držaoci životinja odgovarati samo u slučaju da su krivi. Međutim, shvatanja buržoazije su prevladala. Ali već 1907. godine posednici su ponovo pokrenuli pitanje izmene čl. 833. u skladu sa njihovim interesima. Nove prilike u Nemačkoj, naročito ojačana uloga posednika kao i pripreme za prvi svetski rat omogućile su da dođe do izmene čl. 833 novelom od 30. V. 1908. godine. Novelirani čl. 833 GZ propisuje da osnov odgovornosti zavisi od vrste životinje koja je pricinila štetu. U tom smislu zakonska odredba ima dva rešenja. U slučaju šteta koje pricine korisne životinje, držalac takvih životinja odgovaraće samo ako je kriv. Prema značaju koji proizilazi iz čl. 833, odgovornost je zasnovana na principu pretpostavljene krivice. Ova pretpostavka je relativna, tj. držalac će moći da se oslobodi odgovornosti ako dokaže da je bio pažljiv i to u meri koju pravila saobraćaja među ljudima zahtevaju ili da bi šteta nastala i pri takvoj pažnji držaoca. Za štetu koju pricine ostale životinje držalac je odgovoran i kad nije kriv. Tu važe pravila objektivne odgovornosti.²⁴

U čl. 834 predviđa se odgovornost lica koja imaju nadzor nad životinjom. Međutim, njihova odgovornost je uvek subjektivne prirode. Osnov odgovornosti ovih lica je pretpostavljena krivica. Pored toga, čl. 834 ne pravi razliku u pogledu životinje koja je štetu prouzrokovala. To mogu biti kako tzv. korisne tako i ostale životinje.²⁵

U slučajevima šteta od divljači odgovornost je objektivna.²⁶

Pod uticajem nemačkog prava regulisano je pitanje odgovornosti za štetu koju pricini životinja u grčkom pravu. U čl. 94. Građanskog zakonika prihvaćen je sistem objektivne odgovornosti. Međutim, ako je štetu pricinila domaća životinja koja služi za vršenje zanimanja, odn. za čuvanje svoga gospodara, odn. za izdržavanje, onda se odgovornost njenog vlasnika prosuđuje prema pravilima o odgovornosti po principu relativno pretpostavljene krivice.

D. Švajcarsko pravo

Određbe za štetu koju pricini životinja u švajcarskom pravu sadržane su u Zakoniku o obligacijama.²⁷ U ovom pravu odgovornost za štetu koju pricini

²³ Gerner G. — Das zivilrecht der Deutschen demokratischen republik, Schuldrecht, Besonderer Teil, XIII izd. Berlin, 1956, s. 750.

²⁴ Čl. 833: „Ako životinja ubije nekog čoveka ili povredi zdravlje nekog čoveka ili ošteti neku stvar, ko životinju drži obavezan je, da povređenom naknadi štetu koja otuda proizilazi. Obaveza na naknadu ne nastupa, ako je štetu prouzrokovala domaća životinja koja je namenjena da služi pozivu, delatnosti za zaradu ili izdržavanje držaoca životinje, pa je ili držalac pri nadzoru životinje bio pažljiv, koliko se to u saobraćaju zahteva ili bi šteta bila proizašla i pri svojoj pažnji“.

²⁵ Član 834: „Ko za onoga ko drži životinju ugovorom preuzme nadzor nad životinjom, odgovoran je za štetu koju životinja trećem pricinila na način označen u čl. 833. Odgovornost ne nastupa ako pri nadzoru obrati pažnju koja se u saobraćaju traži ili kad bi šteta bila proizašla i pri toj pažnji“.

²⁶ Član 835: „Ako divlje svinje, jeleni, srne ili fazani oštete neko zemljište, na kome sopstvenik nema pravo lova, onaj kome pripada pravo lova obavezan je da oštećenom naknadi štetu. Obaveza na naknadu štete prostire se na štetu koju životinje učine na odvojenim ali još nesabranim proizvodima zemljišta...“

²⁷ Ovaj zakon donet je 21. VI. 1881 godine, a stupio je na snagu 1. I. 1883 godine. U međuvremenu izvršeno je četiri revizije njegove — 1911, 1936, 1939. i 1949. godine. O istorijatu ovog zakona bliže videti: Dr. Mihailo Konstantinović: Predgovor Švajcarskom zakoniku o obligacijama, izdanje Instituta za uporedno pravo, Beograd, 1962.

životinja zasnovana je na ideji pretpostavljene krivice.²⁸ Za štetu odgovara držalac životinje. On se može osloboditi odgovornosti pod uslovom da dokaže da je životinju čuvao upotrebljavajući svu moguću pažnju koju konkretne okolnosti iziskuju. On može da se oslobodi odgovornosti i kad dokaže da bi šteta nastupila i pri svojoj pažnji. Pitanje pažnje i mera predostrožnosti rešava se po opštim pravilima građanskog prava. U praksi sudovi shvataju ovu zakonsku odredbu tako da zahtevaju od držaoca naročitu pažnju s obzirom na mogućnosti šteta od životinja kao živih bića. Time su sudovi otišli dalje od doslovnog tumačenja zakonske odredbe nastojeći da ovu odredbu shvate kako to najbolje odgovara savremenom pravnom saobraćaju. Na taj način, oslobođenje držaoca životinje od odgovornosti je veoma teško. Stav sudske prakse prihvata i pravna doktrina. Iako u okvirima subjektivne odgovornosti, odgovornost za štetu koju pričinili životinja je u znatnoj meri i praktično na liniji koja se graniči sa odgovornošću bez krivice.

E. Austrijsko pravo

Austrijsko pravo prihvata u oblasti odgovornosti za štetu koju pričinili životinja sistem subjektivne odgovornosti. Građanski zakonik članom 1320 uveo je u ovu materiju ideju dokazane krivice.²⁹ Oštećeni je mogao da uspe u sporu samo ako je dokazao krivicu držaoca životinje. U suprotnom smatralo se da je šteta nastala slučajno, usled čega je vlasnik životinje bio oslobođen odgovornosti. Prema Zakoniku odgovara držalac životinje, ali i svako drugo lice koje je životinju na štetu navelo (natenivanjem ili nadraživanjem) ili je propustilo da je čuva, ako je na njemu ta dužnost ležala.

Međutim, ova zakonska odredba čl. 1320 izmenjena je novelom od 1916. godine u tom smislu što je uvedena pretpostavka krivice kao osnov odgovornosti za štetu koju pričinili životinja.³⁰ Nova redakcija člana 1320 izvršena je pod dejstvom društvenih shvatanja o deliktinim obligacijama, a i pod uticajem švajcarskog i nemačkog zakonodavstva. Krivica je i dalje osnov odgovornosti, ali se ona pretpostavlja. Ta pretpostavka je po svojoj prirodi oboriva. To znači da je teret dokazivanja pado na držaoca životinje. U suštini, u pitanju je bio negativan dokaz, jer je trebalo dokazati da je on kao držalac životinje upotrebio svu potrebnu pažnju da do štete ne dođe.

F. Sovjetsko pravo

U sovjetskom pravu shvatanja o osnovu odgovornosti za štetu koju pričinili životinja nisu jedinstvena. Ipak, prevladuje ona grupa shvatanja prema kojoj se odgovornost za rizik primenjuje samo u slučaju štete koje su pričinile divlje životinje. U slučaju da je štetu pričinila domaća životinja odgovaraće njen

²⁸ Član 56 SZoO: „Za štetu koju prouzrokuje životinja, odgovara lice koje je drži, ako ne dokaže da je životinju čuvao i nadzirao sa svom pažnjom koju su okolnosti nalagale ili da bi šteta nastupila i pored njegove pažnje.

„On zadržava pravo na naknadu onoga što je dao, ako je životinju nadražilo bilo treće lice, bilo životinja koja pripada nekom drugom.

„Kantonalni propisi regulišu odgovornost za štetu koju prouzrokuje divljač“.

²⁹ Stari član 1320: „Ako koga životinja kakva ošteti, onda je za to onaj odgovoran, ko je životinju u štetu naterao, nadražio ili čuvati prenebregao. Ako se ni za koga ne može dokazati krivica ovakve vrste, onda se oštećenje smatra da je slučajno“.

³⁰ Novelirani čl. 1320: „Koga neka životinja ošteti, onda je za to onaj odgovoran, ko je životinju u štetu naterao, nadražio ili čuvati prenebregao. Onaj koji drži životinju odgovoran je ako ne dokaže da se starao o potrebnom čuvanju ili nadzoru“.

vlasnik samo ako je kriv.³¹ Naročiti problem: sovjetska doktrina i praksa videli su u tumačenju čl. 404 Građanskog kodeksa,³² poglavito u određivanju pojma životinje kao izvora povećane opasnosti. Pitanje se svodilo na to da li se pod pojam „divlja životinja“ mogu podvesti i izvesne domaće životinje. Pitanje je od značaja kako za teoriju tako i za praksu jer od odgovora na to pitanje zavisi i osnov odgovornosti. Prema čl. 404 GK samo se divlje životinje tretiraju kao izvor povišene opasnosti. Većina teoretičara³³ ne prihvata ekstenzivno tumačenje čl. 404 GK u pogledu životinja, ali postoji skoro jednodušno uverenje da je potrebno da se pojam opasne životinje proširi na izvesne kategorije domaćih životinja (nepripitomljene životinje, razjarene životinje, naročito svirepe životinje). Na taj način bi se kriterijum opasne životinje toliko proširio da bi i sama podela na opasne i obične izgubila od svog značaja. Stanovište, po kome treba pojam opasne stvari toliko proširiti da on obuhvati i neke kategorije domaćih životinja ima za svrhu objektivizaciju odgovornosti u slučajevima štete koju pričinje životinje uopšte. Međutim, novi Građanski zakonik³⁴ nije doprineo razrešenju ovog spora. Može se, ipak zaključiti da je novi GZ, ne ubrajajući životinje u izvore povišene opasnosti — jer su ovi izvori pomenuti primera radi, a ne taksativno, — omogućio razvoj odgovornosti u oblasti šteta koje pričinje životinja u skladu sa novim privrednim i društvenim zahtevima. Takvo rezonovanje nije sasvim bez osnova ako se imaju u vidu objektivne okolnosti delovanja životinje i posledice koje iz tog delovanja nastaju. Ne samo u prirodi životinje već i u njenom postojanju treba videti mogućnost nastajanja štete. Samo isticanje vaspitnog momenta normi prava uopšte i posebno građanskog prava ima veliki značaj za smanjenje mogućnosti šteta, ali ono nije dovoljan, a ni osnovni razlog koji bi sasvim isključio postojanje šteta koje čine životinje. Uzrok tih šteta leži u jednoj objektivnoj realnosti postojanja i potrebe korišćenja životinje.

Ista rešenja kao sovjetsko pravo prihvata i mađarsko pravo. Građanski zakonik Mađarske Narodne Republike od 1961. godine, posvetio je čl. 353 problemu odgovornosti za štetu koju pričinje životinja.³⁵ On uvodi odgovornost zasnovanu na principu pretpostavljene krivice saglasno opštim pravilima o građanskopravnoj odgovornosti u tom poretku. Međutim, ako štetu prouzrokuje

³¹ U pitanju je relativno pretpostavljena krivica. Videti čl. 403 GK RSFSR iz 1922 godine kao i čl. 444 novog GK RSFSR iz 1964 godine.

³² „Lica i preduzeća, čija je delatnost povezana sa povećanom opasnošću za okolinu, kao što su: ... držaoci divljih zveri... odgovaraće za štetu, pričinjenu izvorom povećane opasnosti, ako ne dokažu da je šteta nastala usled više sile, ili namerom ili grubom nepažnjom oštećenog“.

³³ Antimonov B. S. — Građanskaja odgovornost za vred pričinjenij istočnikom povišenoj opasnosti, Moskva, 1952, s. 59—62.

³⁴ Čl. 90 Osnova građanskog zakonodavstva SSSR i saveznih republika koji je stupio na snagu 1. V. 1962. godine.

Identičan tekst kao ovaj član ima i čl. 454 Građanskog kodeksa RSFSR koji je donet 11. VI. 1964. godine a stupio je na snagu 1. X. 1964. godine (Sovjetskaja justicija, 13—14. VII. 1964): „Organizacije i građani čija je delatnost povezana sa povećanom opasnošću za okolinu (transportne organizacije, industrijske organizacije, gradilišta, imaoći automobila i sl.) obavezni su da naknade štetu, pričinjenu izvorom povećane opasnosti, ako ne dokažu da je šteta nastala usled više sile ili namere oštećenog“.

³⁵ Čl. 353: „Držalac životinje odgovara prema opštim pravilima za štetu koju životinja prouzrokuje nekom licu.

„Držalac divlje životinje odgovara isto kao lica koja obavljaju delatnost sa povećanom opasnošću“.

divlja životinja onda je odgovornost držaoca takve životinje po svojoj prirodi objektivna.

U čehoslovačkom pravu nalazimo slična rešenja kao u sovjetskom pravu u pogledu odgovornosti za štetu koju pričinii životinja. Građanski zakonik NR Čehoslovačke od 1950. godine prihvata pretpostavku krivice kao osnov odgovornosti. Ovakva odgovornost predviđena je za sve stvari, pa i za životinje.³⁶ Takvo rešenje prihvatilo je i novi Građanski zakonik Čehoslovačke koji je stupio na snagu 1. III. 1964. godine.

G. Poljsko pravo

Prema poljskom zakoniku o obligacijama iz 1934. godine odgovornost za štetu koju pričinii životinja zasnovana je takođe na pretpostavljenoj krivici.³⁷ Odgovornost vlasnika životinje ne prestaje ni u slučaju kad je izgubio pritežanje nad njom. Ipak, on se može osloboditi ove odgovornosti dokazujući da mu se štetno delovanje životinje ne može upisati u krivicu. Posebno je interesantan član 149 ovog Zakonika.³⁸ Prema njemu može vlasnik odnosno onaj koji se služi životinjom u svom interesu da odgovara i kad nema do njega krivice. To je pitanje koje prosuđuje sud koji rešava spor. Sud može obavezati tuženog na potpuno ili delimično obeštećenje vodeći računa o okolnostima. Doduše zakon se ne izjašnjava koje su sve to okolnosti, ali u njih ubraja kao veoma značajne imovno stanje stranaka u sporu. Pored porasta značaja suda u rešavanju ovih sporova, zakon uvodi u oštetno pravo jedan nov element, element koji je po svojoj prirodi prevashodno socijalni za značajnim ekonomskim reperkusijama. Time se on znatno približava ideji o srazmernom snošenju tereta u društvu u skladu sa ekonomskom moći svakog člana društvene zajednice.³⁹ Na taj način, zakon zadržava okvire klasične ideje o odgovornosti, ali dopušta sudovima mogućnost da je napuste kad god mađu da je to neophodno kako bi se sačuvala opšta imovinska ravnoteža u društvu. To je praktično značilo neutralisanje dejstva subjektivne odgovornosti pa i njeno napuštanje. Tom idejom rukovodili su se i redaktori nacрта novog zakona. Ona je došla do izražaja kako u čl. 742 nacрта iz 1953. godine tako i u čl. 737 nacрта iz 1955. godine. Novi zakon koji je stupio na snagu 1. I 1965. godine, u članu 431. podržao je i sankcionisao stav redaktora nacрта o osnovu odgovornosti za štetu koju pričinii životinja.

³⁶ Član 350: „Za štetu koju je prouzrokovala stvar (čl. 23) odgovara lice čija je stvar ili kome ona služi, osim ako se potrebnom pažnjom brinulo o njenom čuvanju ili nadzoru nad njom.

„Tako za štetu koju je prouzrokovala životinja odgovara njen odgajivač, a za štetu prouzrokovanu rušenjem, padom stvari ili oslobođenjem prirodne snage, korisnik zgrade ili vlasnik stana“.

³⁷ Član 148: „Vlasnik neke životinje ili onaj koji se njome služi odgovoran je za štetu koju je ona pričinila, bilo da se stara o životinji, bilo da je zalutala ili pobjegla, osim ako se dokaže da se ne može dapripiše nikakva krivica njemu a ni licu za koje odgovara“.

³⁸ Član 149: „Čak kada vlasnik životinje ili onaj koji se njome služi nije, na osnovu prethodnog člana, odgovoran za štetu koju je pričinila životinja sud može s obzirom na okolnosti, posebno na imovno stanje (prilike) oštećenog i vlasnika životinje ili onoga koji se njome služi, obavezati vlasnika životinje ili onoga koji se njome služi da naknadi u celosti ili delimično štetu ako to pravičnost zahteva.“

³⁹ Slične odredbe sadrži stari GK RSFSR u čl. 406 i novi GK RSFSR u čl. 458 st. 2.

3. TEORIJA KRIVICE I NJENA EVOLUCIJA

Kao što smo već napomenuli, krivica kao osnov odgovornosti u građanskom pravu pojavila se sa pojavom prava uopšte. Nju poznaju kako rimsko pravo tako i ostala arhaična prava.

Kao osnov odgovornosti krivica se zadržavala sve do naših dana i ima veliki značaj za pravno objašnjenje deliktne odgovornosti.

Shvatanje da vlasnik životinje treba da odgovara po osnovu krivice zasniva se na uverenju da svaki treba da odgovara za svoje postupke kao i za postupke životinje koja mu pripada. Ovo shvatanje došlo je do izražaja u svim društvenim sistemima.

Teorija krivice počiva na psihološkim i moralnim postulatima. „Odgovornost za krivicu zadovoljava naše osećanje pravičnosti i naša moralna osećanja“ (prof. M. Konstantinović). Opravdanje krivice kao osnova odgovornosti nalazi svoju podlogu u činjenici da su ljudi svesna bića i da mogu da kontrolišu svoje akte kao i da vrše nadzor nad životinjama koje imaju.

Krivica je pravni standard. Nju zakonodavstva po pravilu ne definišu. Ukoliko to čine nastoje da daju takvu definiciju koja će biti dovoljno elastična da se može prilagoditi svim prilikama i svakom vremenskom periodu.⁴⁰ Sadržina pojma krivice obuhvata dve komponente: psihološku i moralnu. U građanskom pravu moralna komponenta ispoljena u osećanju pravičnosti naročito dolazi do izražaja njenim stavljanjem u jedan konkretni društveno-socijalni okvir.

Za razliku od krivičnog prava, gde se krivica shvata subjektivno, u građanskom pravu nije neophodno subjektivno shvatanje postupaka za ustanovljenje krivice (to je od značaja za određivanje stepena krivice), već jedna objektivna situacija procenjivanja ponašanja lica upoređivanjem toga ponašanja sa ponašanjem vrlo pažljivog lica koje se prema redovnom toku stvari može očekivati i zahtevati. Prema tome, krivica konkretnog lica utvrđuje se in abstracto, tj. u odnosu na ponašanje jednog idealno zamišljenog pažljivog čoveka (homo juridicus). Na taj način, jedna izrazito individualistička teorija⁴¹ koja ima svoje filozofsko, psihološko i moralno objašnjenje dobila je i svoje sociološko opravdanje prelazeći sa subjektivnog na objektivni teren utvrđivanja krivice i time je bar u građanskom pravu postala realno dokaziva i merljiva.

Ostavljajući po strani psihološke, moralne i sociološke aspekte krivice krivica ima i pravni značaj. Pravno, krivica je uslov i osnov odgovornosti. U doktrini ne postoji jedinstveno shvatanje postojanja krivice. Po jednom, opšte prihvaćenom gledištu, krivica postoji kad god se neko nije ponašao onako kako je trebalo da se ponaša pa je usled toga došlo do građanski pravno štetne posledice. Po drugima,⁴² krivica se uvek sastoji u povredi neke ranije obligacije kojom zakon naređuje naknadu kad je šteta prouzročena. Prema jednoj varijanti ovog shvatanja postoji krivica uvek kad je povređena neka bilo ugovorna bilo zakonska obaveza. Prema Planiolu, postoji zakonska obaveza nadgledanja opasnih stvari koje imamo u državi. Prema tome držalac životinje odgovaraće za štetu koju ista prouzrokuje ukoliko je šteta proistekla usled prekršaja ove za-

⁴⁰ Konstantinović dr. Mihailo — Obligaciono pravo, opšti deo (prema beleškama sa predavanja sreo V. Kapor), Beograd, 1959, str. 76.

⁴¹ R. Saleilles: Les accidents du travail et la responsabilité civile, Paris, 1897, p. 73 et 74.

⁴² Planiol: Traité élémentaire de droit civil, X éd. T. II, Paris, 1962, p. 290, 291 et 292.

Ripert-Boulanger: Traité de droit civil d'après le traité de Planiol, T. II, Paris, 1957, p. 332.

konske obaveze čuvanja stvari. Druga varijanta shvatanja krivice kao povrede neke ranije obligacije sastoji se u shvatanju da se u krivici vidi radnja zabranjena zakonom. Ono krivicu precizira kao nedozvoljen postupak. Protivpravnost štetne radnje uopšte stoji u osnovi svake krivice. Međutim, suviše je usko i jednostrano gledanje na krivicu kao na postupak koji je zakonom izričito zabranjen. Naprotiv, svako ponašanje koje drugom šteti dovodi do odgovornosti sem slučajeva koji su zakonom izričito navedeni, a koji isključuju odgovornost odgovornog lica.

U svom prvom, klasičnom vidu, teorija krivice stavljala je oštećenom licu u dužnost da dokaže krivicu štetnika da bi ovaj bio proglašen odgovornim. U pogledu odgovornosti za štetu koju prouzrokuje životinja ovo shvatanje bilo je brzo napušteno, kao što je to bio slučaj i sa odgovornošću koja je posledica pričinjavanja štete faktom stvari.

Životinja predstavlja potencijalnu opasnost da pričini štetu. To su shvatile i pristalice teorije krivice pa su tražile način da se, ostajući na terenu krivice, prilagode novim prilikama. Tome je u mnogome doprineo elastičan pojam krivice kao i njen direktivan karakter. Tako se pojavila nova formula teorije krivice. Prema ovoj formuli krivica vlasnika životinje se pretpostavlja. Krivica je i dalje ostala osnov odgovornosti, ali je položaj oštećenika znatno poboljšán. Oštećenik je oslobođen obaveza dokazivanja krivice štetnika. Ta dužnost je ležala na vlasniku životinje koja je štetu pričinila. On mora da dokaže odsustvo svoje krivice da bi se oslobodio odgovornosti. U suprotnom bio je dužan da naknadi štetu koju je životinja pričinila pod uslovima koje propisuju opšta pravila građanskog prava o odgovornosti.

Teorija pretpostavljene krivice ima izgled relativne i apsolutne pretpostavljene krivice.

Teorija relativno pretpostavljene krivice je prvi prodor u domen klasične teorije krivice. Ova teorija ima dosta pristalica u uporednoj pravnoj literaturi i u sudskoj praksi.⁴³

Po ovom shvatanju, vlasnik životinje koja je štetu pričinila može se osloboditi odgovornosti dokazujući da on nije kriv za štetno delovanje životinje. Dokazivati odsustvo krivice znači dokazivati jednu negativnu činjenicu što je u većini slučajeva veoma teško, a po katkad i skoro nemoguće. Na taj način, u suštini teorija relativno pretpostavljene krivice znači korak bliže ka objektivizaciji odgovornosti. Ona dopušta mogućnost odgovornosti bez krivice, a to je uvek slučaj kada vlasnik životinje ne može da dokaže da nije kriv iako krivica stvarno ne postoji, jer mu se štetno delovanje životinje ne može upisati u propust.

Dalji razvoj pretpostavljene krivice logički je doveo do konačnog rezultata, do teorije apsolutno pretpostavljene krivice. Uvođenjem ove teorije krivica kao osnov odgovornosti izgubila je svaki praktičan značaj. Teorija apsolutno pretpostavljene krivice nije ništa drugo do prihvatanje ideje rizika uklapajući je u okvir teorije krivice. Prema ovom shvatanju vlasnik životinje ne može se osloboditi odgovornosti dokazivanjem da nije kriv. Oslobođenje od odgovornosti moguće je pod uslovom da vlasnik dokaže bilo slučaj više sile, bilo krivicu trećeg lica, bilo krivicu oštećenika.

Na taj način, apsolutno pretpostavljena krivica je završna etapa u razvoju ideje krivice kao osnova odgovornosti. Ona je zadržala tradicionalni okvir, ali se praktično u pogledu rezultata izjednačila sa objektivnom odgovornošću. Još

⁴³ Videti prethodno izlaganje o osnovu odgovornosti u uporednom pravu.

više nego teorija relativno pretpostavljene krivice ona se zasniva na krivici koja često ima izgled fikcije. Kako kaže Jossierand: „Jedna apsolutno pretpostavljena krivica nije realnost već čista fikcija koju niko ne bi trebalo da zloupotrebjava“⁴⁴

Kao varijanta teorije krivice pojavila se naročito u Francuskoj, teorija krivice u čuvanju stvari uopšte i posebno u čuvanju životinja. Ona je inspirisana pravnim formulacijama članova 1384 i 1385 Code civil. Prema čl. 1384 ustanovljena je odgovornost i za stvari „... koje se imaju na čuvanju“. To je dovelo do šavasnog rasmatranja tekstova pomenutih članova. Ustanovilo se kako kaže Capitant, da „sama stvar ne izaziva odgovornost, već čuvanje“⁴⁵. U razvijanju teorije čuvanja najdalje su otišli H. i L. Mazeaud. Za njih, moguće je naći zadovoljavajući odgovor u pogledu osnova odgovornosti koja će odgovarati kako zakonskom tekstu tako i potrebama života. Prema pristalicama ove teorije čuvar je odgovoran zato što je kriv. Njegova krivica je posledica nepoštovanja zakonske obaveze čuvanja životinje. Otuda svaki prekršaj ove obaveze predstavlja krivicu. Teorija čuvanja svodi se na čuvanje životinje kako bi se sprečila mogućnost da se životinja otrgne ispod materijalne kontrole čuvara. „Tako, kadgod stvar izmakne kontroli svoga čuvara, čuvar čini prekršaj svoje obaveze: on čini krivicu u čuvanju, a ako iz toga proizađe šteta, pošto je šteta posledica njegove krivice, on je dužan da je naknadi.“⁴⁶

Prema ovoj teoriji zadatak oštećenika da bi uspeo u sporu sastoji se u tome da dokaže da je životinja izmakla materijalnoj kontroli čuvara. Time je krivica čuvara utvrđena. Nije čuvaru dopušteno dokazivanje odsustva krivice. Oslobođenje od odgovornosti je moguće samo u slučaju krivice oštećenika ili više sile.

Po shvatanju pristalica teorije čuvanja stvari, čl. 1384 i 1385 Code civil ne ustanovljavaju pretpostavku krivice, već krivicu u čuvanju. Ukoliko oni prihvataju kakvu pretpostavku to je pretpostavka uzročnosti prema kojoj se pretpostavlja uzročna veza između krivice u čuvanju i štete. Čuvar neće odgovarati ako dokaže da je uzrok štete van stvari i obaveze čuvanja jer je time prekinuta uzročna veza između krivice i same štete. Ako životinja zbog svoje unutrašnje mane (sklonost da napada lica) izmakne kontroli čuvara, on se ne može osloboditi odgovornosti jer njegova vlast nad stvari sadrži u sebi i dužnost da poznaje i proveri stanje njegove životinje.

U pogledu prirode životinja teorija čuvanja ne pravi razliku na opasne i obične životinje. Prema ovoj teoriji podela stvari na opasne i obične sasvim je bez značaja za utvrđivanje odgovornosti čuvara.

Prema teoriji čuvanja odgovorno lice za štetu koju pričinu životinja je čuvar. Pod čuvarom razume se ono lice koje ima vlast naređivanja i upravljanja životinjom.

Pristalice teorije čuvanja razilaze se u pogledu obaveze koja naređuje čuvanje životinje. Za A. Besson⁴⁷ krivica u čuvanju je jedna posebna vrsta krivice, različita od krivice koju kategorišu čl. 1382 i 1383 Code civil. Nasuprot njemu, H. i L. Mazeaud smatraju da je krivica ustanovljena članovima 1384

⁴⁴ Jossierand L.: Cours de droit civil positif français, T. II, Paris, 1933, p. 283.

⁴⁵ Mazeaud Henri et Léon — Tunc André: Traité de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle, II, Paris, 1958, p. 329.

⁴⁶ Isto, str. 331.

⁴⁷ Besson André: La notion de garde dans la responsabilité du fait des choses, thèse, Dijon, 1927., p. 164. césuiv.

i 1385 Code civil identična po svojoj prirodi krivici koju utvrđuju ostali članovi koji tretiraju pitanje deliktne odgovornosti u građanskom pravu.⁴⁸

Teorija krivice u čuvanju pojavila se kao reakcija u vreme prodiranja ideje rizika u oblast građanskopravne odgovornosti. Ona je imala za cilj da premosti razlike između dva postojeća osnova odgovornosti. Teorijom čuvanja htelo se da spreči širenje ideje rizika stavljajući je u okvire ideje krivice. U svojoj osnovi, teorija čuvanja je u stvari teorija rizika zaogrnuta plaštom krivice. Time je ona postala hibrid koji je doveo do deformacije ideje krivice, a istovremeno i do sputavanja ideje rizika. Namesto realnosti, teorija čuvanja nudila je jednu pravnu konstrukciju koja nije u praksi bila u značajnijoj meri prihvaćena. Njena zasluga je međutim u tome što je svojim tretiranjem problema ukazala na nedovoljnost krivice kao osnova odgovornosti za štetu koju pričinji životinja. To je značilo dalje utiranje puta ka uvođenju objektivne odgovornosti u ovu oblast građanskog prava. Pored toga značaj teorije čuvanja je nesumnjiv i u utvrđivanju pojma čuvara. Kriterijum koji je postavila ova teorija sasvim je prihvatljiv i omogućuje naučnu podlogu za pravnu kvalifikaciju čuvara stvari uopšte i posebno čuvara životinje.

U red pretpostavki u materiji odgovornosti za štetu koju pričinji životinja dolazi i pretpostavka odgovornosti. Ona je postala predmet interesa doktrine njenim uvođenjem u sudsku praksu presudom francuske Kasacije od 13. II. 1930. godine.⁴⁹ Ona se nalazi i u drugim presudama.⁵⁰

U francuskoj pravnoj doktrini⁵¹ ova presuda je izazvala brojne diskusije. Za pristalice teorije rizika ona je bila „vesnik pobede“ ideje rizika u materiji odgovornosti za stvari. Prema Jossérand,⁵² Kasacioni sud je ovom presudom otišao korak dalje u objektivizaciji odgovornosti. On je tim doprineo zameni tradicionalne teorije krivice teorijom rizika.

Međutim, pristalice teorije čuvanja ne vide u ovoj presudi podržavanje ideje rizika. Za H. i L. Mazeaud⁵³ radi se samo o zameni termina, umesto reči „pretpostavka krivice,“ koje su figurirale u ranijim presudama pojavile su se reči „pretpostavka odgovornosti“. Pretpostavka odgovornosti i dalje ostaje izraz subjektivne odgovornosti.

No bez obzira na svu polemiku koja se vodila u vezi sa ovom presudom kao i na njen značaj za dalji razvoj odgovornosti ostaje činjenica da su kako sudska praksa tako i pravna doktrina tražili način da izađu iz začaranog kruga odgovornosti zasnovane na ideji krivice. Ta traženja praćena su snažnim otporom pristalica subjektivne odgovornosti koje su po cenu zadržanja principa krivice išle do granice koja se sučeljava sa idejom rizika.

U našoj sudskoj praksi i teoriji ideja krivice u materiji štete koju pričinji životinja još uvek ima čvrsto uporište. Malo je međutim presuda koje prihvataju ideju krivice u njenom tradicionalnom izgledu.⁵⁴

⁴⁸ Mazeaud Henri et Léon — Tunc André: *Traité de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*, II, Paris, 1958. p. 338.

⁴⁹ S. 1930, I, 121.

⁵⁰ Presude: od 16. VII. 1928. (D. 1929, I, 33) i od 2. XII. 1941. (S. 1941, I, 217).

⁵¹ Mazeaud Henri et Léon — Tunc André: *Traité de la responsabilité civile délictuelle et contractuelle*, II, Paris, 1958. p. 324—329.

⁵² Jossérand: *Vers l'objectivation de la responsabilité du fait des choses*; 1938, p. 65. et suiv.

⁵³ Mazeaud Henri et Léon, isto, p. 325.

⁵⁴ Na pr. presude Okružnog suda u Nišu Gž br. 163/62 od 25. I. 1962. godine, Gž br. 211/62 od 3. II. 1962. godine.

Presuda Saveznog Vrhovnog suda rev. 3732 od 6. III. 1963. Presuda Vrhovnog suda NR Srbije Gž br. 1505/56 od 8. VI. 1956. god.

Daleko je više pristalica teorije pretpostavljene krivice. U nekim sudskim presudama ona je došla do izražaja.⁵⁵ Ona je takođe zastupljena i u pravnoj doktrini.⁵⁶ Ima i presuda koje prihvataju teoriju krivice u čuvanju.⁵⁷

Kao što smo izložili teorija krivice u materiji štete koju pričinji životinja kako u istoriji tako i u savremenom pravu ima određeno mesto i značaj. Međutim, ova teorija trpi mnoge prigovore. Njen osnovni nedostatak sastoji se u tome što je ona odgovornost zasnovala na jednom psihološkom faktoru, na činjenici procene postupaka lica sa subjektivnog stanovišta, a ne na njegovom odnosu prema sredini u kojoj živi i u kojoj korišćenjem životinje stvara uslove za nastanak štete. Razne varijante teorije krivice (o kojima je bilo reči) imale su za svrhu da otklone ili ublaže taj nedostatak odgovarajućim korekcijama. To ih je realno približavalo teoriji objektivne odgovornosti protiv koje su se tako svesrdno i uporno borili. To približavanje ideji rizika još u većoj meri je pokazivalo nesposobnost subjektivne odgovornosti kao osnova odgovornosti za štetu koju pričinji životinja da zadovolji savremena shvatanja u ovoj oblasti obligacionog prava. Svojim nastojanjima da novu sadržinu ovih odnosa uklope u oveštalu formu razne varijante ideje krivice želele su nemoguć rezultat: objektivizaciju odgovornosti i njenu sociološku opravdanost korišćenjem formule krivice za njeno zasnivanje. To je dovelo do pogrešne projekcije problema odgovornosti u materiji šteta koje prouzrokuju životinje posebno i opasne stvari uopšte.

4. TEORIJA RIZIKA

Krajem XIX i početkom XX veka pojavila se teorija rizika i zauzela značajno mesto u pravnom objašnjenju osnova odgovornosti za prouzrokovanu štetu. Ova teorija uvodi objektivne elemente u materiju odgovornosti. Ne traži se kao kod teorije krivice procena postupaka vlasnika životinje da bi se zasnivala njegova odgovornost. Svaki treba da snosi posledice svojih postupaka i postupaka životinje koja mu pripada bez obzira da li mu se ti postupci mogu upisati u krivicu ili ne. Na yaj način teorija rizika ima snagu jednog fizičkog zakona. Time je ona postala osnovno i jedino naučno objašnjenje odgovornosti za štetu koju pričinji životinja.

Teorija rizika razvila se pod uticajem društvenog razvoja. Ona je izrasla iz potrebe da se učini realnijom zaštita okoline i njena sigurnost u odnosu na delatnost držanja životinje. Kao što je poznato teorija krivice omogućuje da u velikom broju slučajeva štetu snosi sam oštećenik. Prema ovoj teoriji neodgovornost je pravilo, a odgovornost za posledice svojih postupaka izuzetak⁵⁸. Teorija rizika naprotiv polazi od činjenice da je odgovornost sopstvenika životinje pravilo koje se može isključiti samo izuzetno, tj. kad sopstvenik

⁵⁵ Presuda Saveznog Vrhovnog suda: R. 3391/62 od 28. XII. 1962. godine i R. 2547/60 od 22. II. 1961. godine.

⁵⁶ Dr. Stevan Jakšić: Obligaciono pravo (Opšti deo); Sarajevo, 1957, str. 323. i sl.

Dr. M. Vuković, Obavezno pravo, knj. I. Zagreb, 1956, str. 227.

Eisner-Pliverić: Mišljenje o predosnovi građanskog zakonika; Zagreb, 1937, str. 539.

Dr. V. Nedeljković: O naknadi štete koju pričinji životinja, „Pravni život“, br. 3-4, 1959, str. 47.

Dr. Radivoje Ristić: O deliktinim obligacijama; Novi Sad, 1934, str. 93.

⁵⁷ Presuda Okružnog suda u Beogradu P-br. 3941/58 od 18. XI. 1960.

Presuda Vrhovnog suda NR Srbije Gž br. 284/49 od 29. VI. 1949. godine.

⁵⁸ Demogue, R. — Traité des obligations en général, t. Paris, 1923, p. 277.

životinje dokaže da je šteta posledica više sile, odn. krivice trećeg lica, odn. krivice samog oštećenika. Izgrađena na nedostacima teorije krivice i na potrebama savremene epohe teorija rizika je jedino moguće i objektivno obrazloženje u materiji odgovornosti za štetu koju pričini životinja⁵⁹.

Životinja kao živa stvar ima sposobnost kretanja i samostalnog reagovanja. Ta svojstva životinje ukazuju na mogućnost njenog delovanja koje često izmiče kontroli držaoca. Otuda je ponašanje životinje nepoznata koja se u svakoj prilici ne može upoznati, predvideti i sprečiti. Sve to opravdava shvatanje da je životinja opasna stvar. Takvo shvatanje zasniva se na životnom iskustvu, a ima oslonac i u biološkoj nauci. Otuda mi prihvatamo u oblasti odgovornosti za štetu koju pričini životinja tezu po kojoj su životinje opasne stvari. One su to samim svojim postojanjem, jer imaju sve kvalitete stvari koje predstavljaju povećanu opasnost za okolinu. Pritom nema poseban pravni značaj razmatranje da li je životinja u pitanju po svojoj prirodi sklona da čini štetu ili nije. Takođe je svejedno, da li se ona „afirmisala“ kao štetočina ili nije, da li ona štetu čini redovno ili samo izuzetno, itd.

U osvajanju pozicija teorija rizika se manifestovala u različitim kombinacijama.

Prvi izgled u kome se pojavila ova teorija je teorija tzv. umerenog rizika. Nju je u doktrinu uveo poznati francuski pravnik Tesseire. Prema ovoj teoriji svaki ko, uprkos moguće opasnosti drži i koristi životinju treba da snosi rizik vezan za taj vid aktivnosti. Kogod se odluči na kupovinu neke životinje, dužan je da računa sa štetnim posledicama koje tim njegovim aktom mogu da nastanu za susede. Ako životinju kupi i tim je uvede u jednu sredinu odgovoraće za svaku štetu čak i u slučaju da je preduzeo sve ljudski moguće mere predostrožnosti da do štete ne dođe. Kao što se vidi ova teorija mogla bi se nazvati i teorija predviđanja jer stavlja sopstvenika životinje u položaj lica koje mora da zna sve moguće posledice držanja životinje. Deca i nerazborita lica objektivno nisu u stanju da predvide takve mogućnosti, prema tome ova odgovornost pada samo na razumna lica. Nasuprot teoriji krivice koja zahteva konkretnu volju lica uzimajući za merilo ponašanje dobrog domaćina, teorija umerenog rizika zasniva odgovornost na ponašanju konkretnog lica s obzirom na misao opšteg predviđanja štete. Umesto da prihvati kriterijum dobrog domaćina, teorija umerenog rizika prihvata kriterijum poslovnog čoveka, tj. čoveka čija je delatnost inspirisana idejom interesa⁶⁰.

Dosledno primenjena teorija umerenog rizika dovodi do preuveličavanja sposobnosti lica da predvide sve posledice svoje aktivnosti. Time predviđanje kao pojam izlazi iz okvira koji ima u životu. On pretpostavlja sposobnost sveznanja. Samim tim teorija umerenog rizika ne zasniva se na činjenicama i ne računa sa realnošću već na fikciji sveznanja. To je i osnovna zamerka ovoj varijanti teorije rizika.

Međutim, njen je značaj u tome što je ona ukazala na mogućnost objektivnih kriterija u rešavanju pitanja štete od životinja u vreme kad je u teoriji ideja krivice bila opšte prihvaćeni osnov odgovornosti. Nastala u jednom

⁵⁹ Time se, naravno, ne osporava značaj teorije krivice u drugim oblastima građanskopravne odgovornosti. Kako kaže prof. M. Konstantinović, ove teorije su upotrebljive i imaju svoj domen primene. Ali nijedna ne može biti uzeta kao opšta, a upotrebljena u svim slučajevima kao osnov odgovornosti (Osnov odgovornosti za prouzrokovanu štetu, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 3, 1952, str. 296).

⁶⁰ Tesseire: *Essai d'une théorie générale sur le fondement de la responsabilité*, thèse, Aix. 1901.

prelaznom periodu, teorija umerenog rizika nosi pečat toga perioda. Ona nije mogla da ne uzme u obzir dotadašnje veoma uticajne pravne doktrine i da se radikalno veže za objektivnu odgovornost. Kako kaže dr. Đ. Tasić prelaz od odgovornosti za krivicu ka odgovornosti za rizik nije tako odsečan⁶¹. Pokušaj osavremenjivanja principa krivice (uvođenje pretpostavki) značio je u domenu teorije rizika pokušaj obazrivog uvođenja novih ideja i njihovog postepenog suprotstavljanja svakoj ideji krivice. Takav stav pristalica teorije rizika najbolje se deklarirao uvođenjem ideje umerenog, odn. ideje predviđenog rizika. U osnovi, to je ideja rizika sa izvesnim primesama subjektivizma koje se ogledaju u uslovljavanju odgovornosti sposobnošću predviđanja štete, koja doduše ne mora da maksimalno postoji kod svakog odgovornog lica (jedan minimum je, međutim, obavezan), ali je samo znanje jedna komponenta volje, odnosno kvalifikacija svesti sa kojom ne treba da računa teorija rizika.

Vremenom teorija umerenog rizika bila je potisnuta teorijom rizika — koristi. Ova teorija sažeta je u formuli: „Ubi emolumentum, ibi onus esse debet“. Ona može da se rezimira na sledeći način. Svako čija je životinja pričinila štetu dužan je da je naknadi čak i u slučaju kad mu se ne može pripisati ni namera ni nepažnja u vezi sa štetnim delovanjem životinje. Ova odgovornost proizilazi ne iz krivice već iz činjenice da vlasnik životinje njenim držanjem postiže određenu ekonomsku korist. Na taj način, ova teorija polazi od postojanja organske veze između odgovornosti i dobiti. Korist koja se dobija držanjem životinje je onaj pravni razlog koji objašnjava odgovornost vlasnika životinje. Odgovornost je, dakle posledica jedne ekonomski povoljne situacije. Otuda će odgovornim biti proglašen ne onaj ko se služi životinjom, već onaj ka iz tog služenja izvlači ekonomsku korist. Prema tome, nameštenici koji neposredno rukovode životinjom ne odgovaraju po ovom osnovu već odgovara vlasnik pošto preduzeće donosi njemu profit.

Ovom teorijom uspostavlja se veza između pravnog pojma odgovornosti i ekonomskog pojma zarade. Idejom rizik — korist osvetljava se ekonomski aspekt problema. Ona problem objašnjava ekonomijom preduzeća držanja životinja. Iako se uzimaju u obzir ekonomska merila, u osnovi to je međutim rizik koji je posledica ekonomskog korišćenja životinje.

Teoriju rizik — korist prvi je uočio Labbé⁶² još 1870. godine, ali je nije prihvatio. Po njemu, „postoji jedan sistem koji je u osnovi neodređen, pun duha da vlasnik odgovara za štetu od stvari ne zato što je kriv već zato što je vlasnik. To ovaj sistem motiviše na sledeći način: (...) Vi uvodite u društvo ili čuvate za sebe životinju (...), vi to činite na vaš rizik i opasnost. Ako su treći izloženi šteti vi koju vučete korist iz vaše stvari njenom upotrebom treba da podnesete teret štete koja je trećem pričinjena“. Međutim, 25 godina kasnije Labbé prihvata ovu ideju⁶³.

Ideji rizika — koristi naročito je podržana od poznatih imena francuske doktrine. Njeni pobornici bili su, pored drugih, Demogue i Savatier⁶⁴. Plodno

⁶¹ Dr. Đorđe Tasić: *Odgovornost za rizik*, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 3, 1952., str. 162.

⁶² U primedbi: povodom presude Kasacije od 19. VII. 1870. godine — Sirey, 1871. I. 9.

⁶³ Presuda belgijske kasacije od 28. III. 1889. godine — Sirey 1890. 4. 18.

⁶⁴ Demogue R. — *Traité des obligations en général*, t. V. Paris, 1925, t. v. No 983, 1001, 1122, 1123, 1128.

Savatier: *Traité de la responsabilité civile en droit français*, 1952, 2 éd., Paris, t. II. No 326 et suiv.

tlo za razvoj ove varijante teorije rizika treba tražiti u sistemu privređivanja. Opšti ekonomski razvoj, atmosfera sticanja bogatstava i procene društvenih vrednosti privrednom moći pojedinaca učinili su ovu ideju veoma podesnom za rešavanje slučajeva nastalih pod dejstvom štetnih aktivnosti ljudi i životinja koje ljudi drže.

Iako je bila veoma pogodna za objašnjenje osnova odgovornosti ideji rizika — koristi mogu da se učine brojne zamerke. Ostavljajući po strani primedbu da ova ideja uvodi u pravo ekonomska merila za pravno opravdanje osnova odgovornosti treba naročito podvući da ova teorija nije sposobna da objasni slučajeve držanja životinja koje nema za svrhu njihovo ekonomsko iskorišćavanje. Prema teoriji rizika — koristi štete koje pričinje takve životinje ne bi mogle da budu raspravljene po sistemu odgovornosti bez krivice.

U razvoju ideje rizika u savremenom pravu sve više prevladuje uverenje da se rizik može objasniti jedino idejom opasnosti koja objektivno nastaje samom činjenicom držanja životinje. Opasnost i ugrožavanje koji za treće lice postoje time što se imaju životinje predstavljaju rizik. Taj rizik nije samo potencijalan, niti rezultat naših predviđanja. Naprotiv, on je realan i objektivian, nezavisan od naše volje i naših htenja, on nije rezultat korišćenja životinje, već njenog postojanja i njene pripadnosti odgovornom licu. Očišćena od primesa subjektivizma, oslobođena ekonomske kategorije profita, ideja rizika dobila je novo, prema sadašnjem stanju pravne nauke jedino logičko i pravno objašnjenje odgovornosti bez krivice u teoriji stvorenog rizika. Rizik štete treba da snosi ne oštećenik već onaj ko je sopstvenik životinje, odnosno neko drugo lice koje drži životinju za sebe a ne za njenog sopstvenika. Odgovornost pomenutih lica zasniva se na stvorenom riziku za okolinu u kojoj žive⁶⁵. Merilo odgovornosti je, dakle, veoma objektivno. Nije u pitanju procena postupaka vlasnika životinje već samo delanja iste. Svaki imalac životinje snosi sve posledice toga imanja bile one za njega štetne ili korisne. Takva povećana odgovornost sopstvenika životinje odgovara shvatanju da su životinje opasne stvari i da svojim postojanjem predstavljaju povećanje mogućnosti za okolinu da pretrpi štetu.

Kogod drži životinju „stvara opasnost štete za svoju okolinu, stvara izvestan rizik za tu okolinu, i treba da snosi odgovornost za taj rizik. Prema tome osnov odgovornosti za naknadu štete ne treba da je krivica, već stvoreni rizik za drugoga“⁶⁶.

Ideja stvorenog rizika podržana je i u teoriji i u praksi kao naučno objašnjenje odgovornosti bez krivice. U francuskom pravu njeni nosioci su Jossierand⁶⁷ i Saleille⁶⁸. Ona je prihvaćena i od francuske prakse⁶⁹.

U našem pravu ideja stvorenog rizika prihvaćena je ukoliko je prihvaćena i sama ideja rizika. Može se primetiti da i doktrina i sudska praksa sve se više opredeljuju za ideju stvorenog rizika kad se radi o šteti koju

⁶⁵ Jossierand L.: Cours de droit civil positif français, T. II, Paris 1933, p. 283. et 308.

⁶⁶ Dr M. Konstantinović: Obligaciono pravo, beleške sa predavanja, sredió V. Kapor, Beograd, 1959, str. 107.

⁶⁷ Jossierand: De la responsabilité du fait des choses inanimés, Paris, 1897, p. 74. i navedeno delo, No 523.

⁶⁸ Salielle: Les accidents du travail et la responsabilité civile, Paris, 1897, p. 27.

⁶⁹ Presude Kasacije: od 29. V. 1902. godine, 2. VII. 1902. godine, i 2. V. 1911. godine.

stvori životinja⁷⁰. Međutim ima teoretičara⁷¹ koji osporavaju celishodnost ideje stvorenog rizika u našoj društvenoj stvarnosti. Po njima rizik ne treba da bude opravdanje odgovornosti bez krivice, jer se protivi duhu i načelima socijalističkog prava. Za ova shvatanja može se reći da su pod uticajem jednog dela sovjetske doktrine, naročito Agarkova-Genkina i Jofea⁷².

Brojne su presude sudova koji prihvataju ideju stvorenog rizika u materiji štete od životinja. Može se reći da su sudovi skoro jednodušni u prihvatanju ovog načela kadgod su u pitanju štete od divljih životinja⁷³. Isto tako sve je veći broj sudskih odluka koje objektivnu odgovornost na bazi stvorenog rizika proširuju i na ostale (domaće) životinje. Tako Vrhovni sud NR Srbije u presudi GŽ br. 1148 od 16. VIII 1961. godine kojom je ukinuo presudu Okružnog suda u Beogradu P br. 3941/58 od 19. XI 1960. godine obrazlaže svoju odluku: "... Ovakvo shvatanje okružnog suda (da tuženi nije kriv za štetu koju su njegovi konji pričinili tužiocu - M. A.) je pogrešno, jer za štetu koju prouzrokuju životinje odgovara sopstvenik po pravilima koja vrede o odgovornosti za opasne stvari..."

Pod uticajem savremene pravne doktrine i sudske prakse je i naš Nacrt zakona o naknadi štete koji uvodi teoriju stvorenog rizika u materiju odgovornosti za štetu koju pričini životinja. Po njemu, životinje su opasne stvari koje ugrožavaju sredinu u kojoj se nalaze⁷⁴.

Pored ideje predviđanja, ideje koristi i ideje stvorenog rizika u pravnoj literaturi pojavila su se i druga objašnjenja teorije objektivne odgovornosti (ideja pravičnosti, ideja uzročnosti, ideja ekonomske sposobnosti za snošenje štete, ideja sukoba dva zakonita interesa, itd.). Ne upuštajući se u analizu ovih ideja treba naglasiti da je svima njima zajedničko to da sadrže manji ili veći deo istine, ali da su one više društvenopolitički motivi shvatanja sredine u kojoj su ponikle kao i ideološke opredeljenosti njihovih zastupnika. Nijedna od njih ne može da da celovito naučno tumačenje ideje rizika. To može da učini jedino teorija stvorenog rizika kako smo to već naglasili. U materiji štete od životinja rizik je rezultat delanja životinje kao opasne stvari. On je stvarni izgled opasnosti, odnosno ugroženosti sredine držanjem životinje. Iako opasnost i ugrožavanje znače dve stvari⁷⁵ u pogledu odgovornosti za štetu od životinje nije neophodno razdvajanje ta dva pojma. Oni su sami

⁷⁰ Dr. M. Konstantinović: Obligaciono pravo, opšti deo (prema beleškama sa predavanja sredio V. Kapor), Beograd, 1959, s. 116.

Dr. Arandelović: O odgovornosti za naknadu štete, Beograd, 1924, str. 41.

Gams dr. Andrija: Odgovornost za radnje trećih lica u privatnom pravu, teza, Beograd, 1940, str. 49.

Đorđević dr. Živomir: Odgovornost za štetu koju pričini domaća životinja, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, jul-dec. 1960, str. 375.

⁷¹ Jakšić dr. Stevan: Obligaciono pravo, opšti deo, Sarajevo, 1957, str. 267.

⁷² Agarkov-Genkin: Sovjetsko građansko pravo, knj. I, Beograd, 1948, str. 424 i 425.

O. S. Ioffe: Otvetvennost po sovjetskomu građanskomu pravu, Leningrad, 1955, str. 20.

⁷³ Presude Saveznog Vrhovnog suda: rev. 831/58 od 14. II. 1959.; br. 141/61 od 22. II. 1962. god.; rev. 567 od 22. VIII. 1960. god.

⁷⁴ Videti članove 22, 23 i 24.

⁷⁵ Opasnost je izgled rizika posmatran u odnosu na životinju, a ugrožavanje je izgled rizika posmatran sa stanovišta trećeg lica i njegove imovine, odnosno subjektivnog prava toga lica.

sobom dovoljni motiv da objasne ideju stvorenog rizika u pogledu štete koju pričinu životinja. Cilj teorije rizika jeste ideja sigurnosti. Bez obezbeđenja sigurnosti svrha ne bi bila ostvarena, „a sigurnost je svrha koju hoće da ostvari naše društvo i koju treba da osigura naše pravo“⁷⁶.

Dr Milivoje ANDREJEVIĆ
predavač Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

S u m m a r y

The liability for damages caused by an animal may be based on a principle of culpability as well as on a principle of risk. An historical survey of the problem of this liability shows that it appeared firstly as a liability without culpability. Afterwards matured the conception that for a compensation for damages is not sufficient the sole fact - damage being caused but was required also the existence of culpability on the part of the owner of the animal.

In comparative law there are different principles of liability damages caused by an animal. In the article are exposed the systems of liability in the French, English, German, Swiss, Austrian, Soviet, Polish, and other laws.

The theory of the culpability as an explanation of the liability for damages caused by an animal is based on psychological as well as moral postulates. The justification of the culpability as a ground of the liability finds its support in the fact that the men are conscious beings and that they can control their actions as well as survey the animals they have. The idea of a proved culpability as the first aspect of a theory of culpability was soon abandoned in the sphere of damages caused by animals and substituted by a new formula: by the theory of a presumed culpability having aspect of a relative and absolutely presumed culpability. The theory of a presumed culpability denotes a step nearer to an objectivation of the liability. The idea of an absolutely presumed culpability is the final stage in the evolution of the idea of culpability as a basis of culpability. During the penetration of the idea of risk, in France took ground, as a reaction, a theory of culpability in keeping. According to the supporters of the idea of culpability in keeping, the keeper is legally bound to keep the animals. His culpability consists in that he left the animal to tear away from his control. Instead of the reality, this theory affords a juristic construction which in the doctrine and the practice is not expressly accepted. The basic deficiency of the theory of culpability in that the liability for damages caused by an animal is based on a psychological fact, on a fact of consideration of the actions of the person from a subjective position, and not on his relation to the environment he lives in and in which by keeping animals he creates conditions for rising of damages.

By setting off from the fact that the liability for damages caused by an animal is a liability for dangerous things, the question of the grounds of this liability fits also into the system of an objective liability. The system of the objective liability is based on the theory of risk ensuing from the necessity to make as real as possible the protection of the environment and its safety in regard to the activity of the animal. The theory of the risk is to-day the unique possible scientific explanation of the liability for dangerous behaviour of the animal. The juristic ground of this explanation is the idea of a created risk. In substance the risk is the danger which obtains by the attitude of the animal. This danger

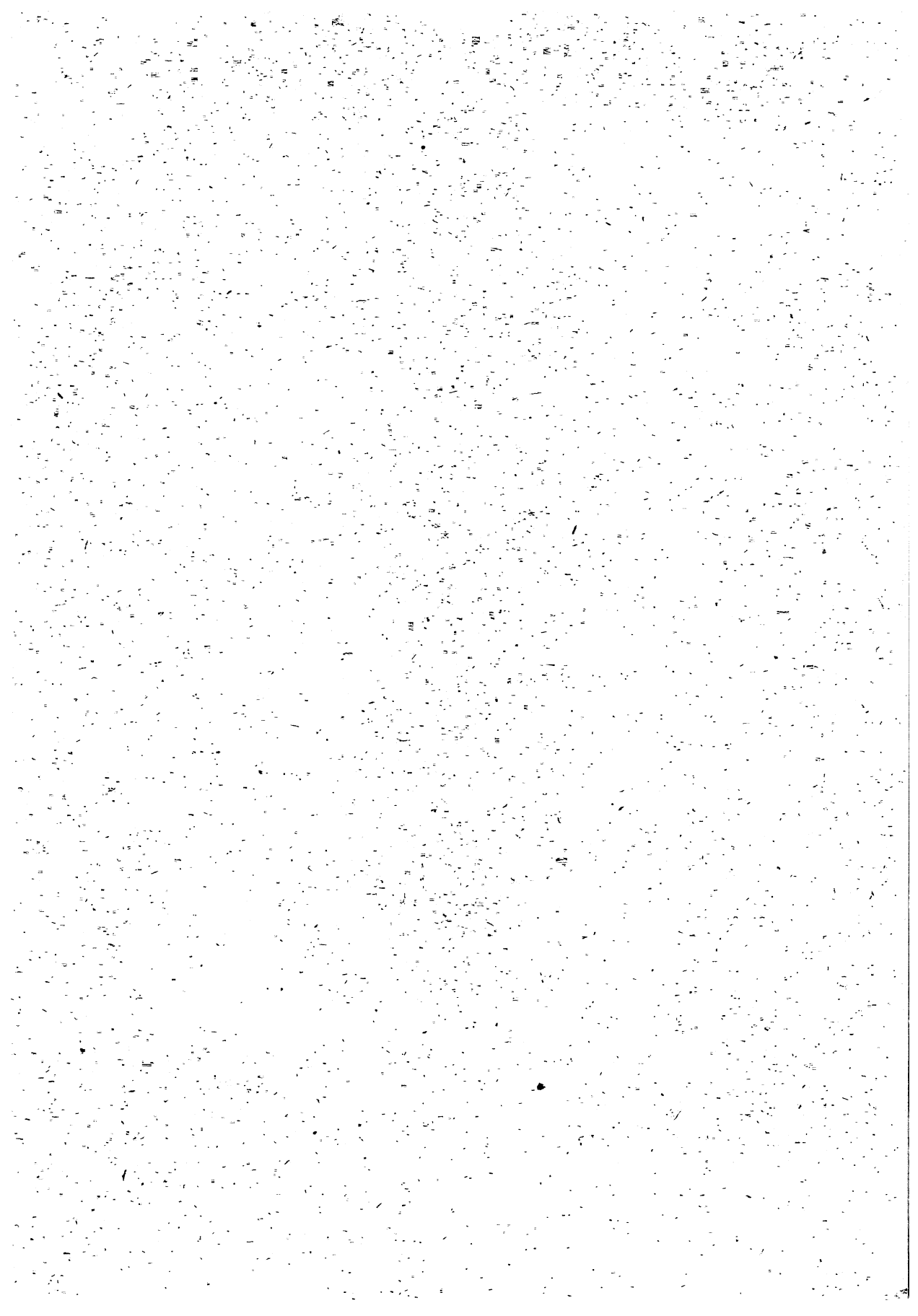
⁷⁶ Konstantinović dr. Mihajlo — Obligaciono pravo, opšti deo (prema beleškama sa predavanja sradio V. Kapor, Beograd, 1959, str. 110.

is, not potential but, on the contrary, it is real and objective, independent of our will and our volition. Therefore, the criterion of the liability for damages caused by an animal is also objective one. Every owner or holder of an animal suffers the consequences of the possession of the animal, should they be profitable or harmful for him. Such a strict liability of the owner of the animal answers to the conception that the animals are dangerous things.

Beside the idea of a created risk as a juristic explanation of the objective liability, there are even other explanations wherein the author deals with the idea of a moderate risk and with the idea of a risk of profit. The theory of a moderate risk is the first aspect under which appeared the idea of risk. This theory is also called the theory of anticipation as it puts the owner of the animal in position of a person who must know all the possible consequence of the holding of the animal. The principal objection to this variant of the theory of risk consists in that it leads to an exaggeration of faculty of a person to foresee all the consequences of the holding of animals. Thereby the anticipation as a conception departs from the compass it has in the life. Therefore the theory of a moderate risk is not based on the facts and does not reckon with the reality but bases itself on a fiction of omniscience.

The theory of the risk of profit gets off from that the possession of an animal is profitable to the possessor. Therefore the liability of the holder of the animal arises from the fact of drawing out a definite economical profit. This theory gets off from the existence of an organic connection between the liability and the profit. Besides other objections, it is objected against that it cannot explain the cases of the holding of animals having no purpose of an economic exploitation.

At the end of the work the author concludes that the theory of created risk tends to the creation of safety so that it should be accepted as the only scientific explanation of the liability for damages caused by an animal.

KARAKTER KRIVIČNOG DELA UBISTVA IZ STAVA 3. ČLANA 135. KZ

Jedno od najvažnijih i najtežih pitanja koja treba rešiti, kada se radi o odredbi stava 3. člana 135. KZ, jeste pitanje, kakav je karakter ove odredbe. Od pravilnog rešenja ovog pitanja zavisi kako će se rešiti i sva ostala pitanja koja se pojavljuju u teoriji i praksi primene ove odredbe.

U našoj pravnoj teoriji i sudskoj praksi do sada su se iskristalizirala tri shvatanja o karakteru i suštini ove odredbe.

Po jednom shvatanju, kod odredbe stava 3. člana 135. KZ ne radi se o samostalnom i jedinstvenom krivičnom delu ubistva sa svim onim elementima koje jedno samostalno i jedinstveno krivično delo treba da ima, već je samo u pitanju posebno predviđena kazna za lice koje je lišilo života više lica, ili je lišilo života neko lice iako je ranije bilo osuđivano za ubistvo izvršeno sa umišljajem.

Po drugom shvatanju, koje je do sada uglavnom zastupljeno u odlukama naših sudova, kao i od većine naših pravnih teoretičara, koji su o ovom pitanju pisali, kod odredbe stava 3. člana 135. KZ radi se o jednom posebnom i donekle specifičnom krivičnom delu ubistva koje ima sve karakteristike samostalnog krivičnog dela.

Po trećem shvatanju, koje je izraženo u jednoj neobjavljenoj presudi Vrhovnog suda Jugoslavije, kod odredbe stava 3. člana 135. KZ se ne radi o jednom jedinstvenom i samostalnom krivičnom delu ubistva, već se u slučaju ubistva više lica radi o onoliko samostalnih krivičnih dela ubistva iz stava 3. člana 135. KZ koliko je učinilac izvršio ubistava, s tim da se prilikom izricanja kazne primenjuju odredbe o sticaju.

Mi ćemo u ovom članku posebno analizirati svako od iznetih shvatanja, da bi posle toga izneli naše gledište i zauzeli određeni stav.

Prvo shvatanje koje smatra, da se u slučaju stava 3. člana 135. KZ ne radi o samostalnom i jedinstvenom krivičnom delu ubistva, već da je samo u pitanju posebno predviđena kazna, zastupa dr Branko Petrić, sudija odeljenja Vrhovnog suda Srbije u Novom Sadu. Ovo shvatanje, on je izložio u članku „Neka pitanja u vezi člana 135. stav 3. KZ“. Članak je objavljen u časopisu „Glasnik Advokatske komore AP Vojvodine“ broj 4/62.

Dr Branko Petrić, razmatrajući ovaj problem, dolazi do zaključka, da „se u slučaju stava 3. člana 135. KZ ne radi o samostalnom krivičnom delu — ni produžnom, ni složenom, ni kvalifikovanom — već se radi samo o posebno predviđenoj kazni“.

Do ovog zaključka dr Petrić je došao na taj način, što je prethodno utvrdio šta je produžno, složeno i kvalifikovano krivično delo. Kako se slučaj iz

stava 3. člana 135. KZ., po njegovom mišljenju, ne može podvesti ni pod jedan od ovih vidova krivičnih dela, to proizlazi, da se kod ove odredbe ne radi o samostalnom krivičnom delu ubistva, već da je sama u pitanju posebno predviđena kazna za lice koje je izvršilo više ubistava.

Možemo odmah istaći, da se sa ovim mišljenjem dr Petrića ne možemo složiti. Dr Petrić nije naveo ubedljive razloge koji bi potkrepili njegovu mišljenje. Uz to, on nije posebno analizirao slučaj skupnog ili kolektivnog krivičnog dela kako bi zauzeo stav da li se u slučaju odredbe stava 3. člana 135. KZ ne radi o ovom krivičnom delu.

Slažemo se sa mišljenjem dr Petrića, da se u slučaju stava 3. člana 135. KZ ne radi o produžnom i složenom krivičnom delu. No, ne možemo se složiti sa mišljenjem, da se ovde ne radi o kvalifikovanom krivičnom delu. Mi se na ovom mestu nećemo zadržavati na tome šta je produžno, složeno, kolektivno ili skupno krivično delo, kao i kvalifikovano krivično delo. Ovo pitanje kasnije ćemo samo uzgred dodirnuti koliko je to nužno, da bi se shvatilo gore navedeno mišljenje dr Petrića.

Po našem mišljenju, dr Petrić je došao do pogrešnog zaključka, zato što je nepravilno shvatio šta su to kvalifikatorne okolnosti koje daju novi vid jednom krivičnom delu, tako da to delo postaje posebno kvalifikovano krivično delo. Uz to, kao što smo naveli, on nije raspravljao slučaj kolektivnog ili skupnog krivičnog dela i zauzeo stav o tome, da li se u slučaju odredbe iz stava 3. člana 135. KZ ne radi o ovoj vrsti krivičnog dela.

Dr Petrić ispravno smatra, da „ovi elementi treba da stoje u vreme izvršenja krivičnog dela“, te „ako tih elemenata (kvalifikovanih) nije bilo u trenutku izvršenja krivičnog dela, onda nema ni kvalifikovanog vida tog krivičnog dela“, kao i „da isti moraju stajati u neposrednoj uskoj vezi sa vremenom, mestom i načinom izvršenja krivičnog dela“.

Iz ovako pravilnog rezonovanja, dr Petrić je izveo pogrešan zaključak, kada smatra, da „kod stava 3. čl. 135. KZ nije takav slučaj, jer jedno ubistvo ne mora biti ni u kakvoj vezi sa drugim ubistvom, mada može biti ali to nije nužno niti bitno, niti ubistva moraju biti vremenski povezana. Svako je ubistvo posebno krivično delo i između njih ne mora postojati organska veza. Pošto jedno ubistvo drugom ne daje poseban nov ili objektivno kvalifikovan oblik, to se u slučaju iz stava 3. čl. 135. KZ ne može govoriti ni o kvalifikatornoj okolnosti“.

Ako je prvi deo zaključka dr Petrića tačan, da jedno ubistvo ne treba biti ni u kakvoj vezi sa drugim ubistvom, niti da ova ubistva budu vremenski povezana, pogrešan je drugi deo zaključka, da svako ubistvo predstavlja posebno krivično delo i da jedno ubistvo ne daje drugom ubistvu neki poseban, nov ili objektivno kvalifikovani oblik.

Naprotiv, mi smo mišljenja, da baš to prvo ubistvo (nije važno da li je za prvo ubistvo izvršilac bio osuđen ili se ovo ubistvo nalazi u sticaju) daje drugom ubistvu karakter teškog kvalifikovanog ubistva. Ovde je kvantitet prešao u novi kvalitet. Ovde su dva ubistva prešla u jedno novo, jedinstveno, samostalno kvalifikovano krivično delo ubistva. Onaj koji je izvršio pored jednog, još jedno ubistvo, postaje teški ubica, a njegovo se delo ima kvalifikovati kao ubistvo iz stava 3. člana 135. KZ. Da je izvršilac ostao samo na prvom ubistvu, on bi odgovarao za obično ubistvo iz stava 1. člana 135. KZ, ukoliko naravno se nisu stekli drugi kvalifikatorni elementi. No, čim je izvršilac pored jednog ubistva izvršio još jedno ubistvo, onda on nije izvršio dva

posebna krivična dela, ubistva iz člana 135. stav 1. KZ, već jedno krivično delo ubistva i to iz stava 3. člana 135. KZ. Ovde, po našem mišljenju, prvo ubistvo, daje drugom ubistvu karakter kvalifikovanog ubistva iz stava 3. člana 135. KZ. Tu prvo ubistvo služi kao kvalifikatorna okolnost za ubistvo koje posle njega dolazi. Bez prvog ubistva, drugo bi ubistvo ostalo obično ubistvo, a uzeta zajedno postaju jedno novo jedinstveno i samostalno krivično delo kvalifikovanog ubistva iz stava 3. člana 135. KZ.

Ovakva krivična dela, koja usled broja izvršenih krivičnih dela, ili zbog osuđivanosti izvršioca za isto krivično delo, postaju posebna, samostalna, jedinstvena i kvalifikovana krivična dela nisu nepoznata našem Krivičnom zakoniku. Tako je, pre Novele KZ, obična krađa iz člana 249. KZ prerastala u tešku, kvalifikovanu krađu, ako je bila izvršena od lica koje je bilo osuđivano više puta za krivična dela krađe iz člana 249. KZ. Da izvršilac nije bio osuđivan više puta za krađe, on bi odgovarao za običnu krađu iz člana 249. KZ koju je posle osude izvršio. Međutim, baš ove krađe za koje je ranije bio više puta osuđivan daju kasnijoj krađi karakter teške krađe iz člana 250. KZ. Ovde se osude za ranije krađe pojavljuju kao kvalifikatorna okolnost u odnosu na kasniju krađu, te ova krađa postaje teška krađa iz člana 250. KZ. Isto tako, ako se neko lice neovlašćeno i u većem obimu bavi trgovinom, a ranije je bilo osuđivano za nedozvoljenu trgovinu, vrši krivično delo nedozvoljene trgovine iz stava 4. člana 226. KZ, a ne krivično delo nedozvoljene trgovine iz stava 1. člana 226. KZ. I ovde se činjenica, da se radi o licu koje je ranije osuđivano za ovo krivično delo, pojavljuje kao kvalifikatorna okolnost u odnosu na kasnije izvršeno krivično delo nedozvoljene trgovine iz člana 226. stav 1. KZ. I ovde je osnovno krivično delo zbog kvalifikatorne okolnosti (osuđivanost) preraslo u teži, kvalifikovani oblik tog krivičnog dela.

U svim ovim slučajevima ove kvalifikatorne okolnosti čine sastavni deo bića kvalifikovanog krivičnog dela. Bez ovih kvalifikatornih okolnosti nema težeg oblika osnovnog krivičnog dela. Ovde one daju osnovnom krivičnom delu karakter teškog, kvalifikovanog krivičnog dela.

Jasno je, da se kod stava 3. člana 135. KZ ne radi o krivičnom delu kvalifikovanom teškom posledicom u smislu člana 8. stav 1. KZ. Ovo delo postoji u slučaju kada je iz osnovnog krivičnog dela proizašla teža posledica, a ta se teža posledica može pripisati nehataj izvršioca. Međutim, u slučaju stava 3. člana 135. KZ radi se o tome da je posebnom odredbom Krivičnog zakonika od više krivičnih dela ubistva sastavljeno jedno novo, jedinstveno i samostalno krivično delo kvalifikovanog ubistva.

Mišljenje koje zastupa dr Branko Petrić nije prihvaćeno u radu naših sudova. Izuzetak u ovom pogledu izgleda ima Vrhovni sud Srbije. Naime, ovaj sud je u presudi Kž. 118/64 od 20. V 1964. god. zauzeo stanovište, da se u slučaju ako je neko lice izvršilo više umišljajnih ubistava, ne radi o krivičnom delu ubistva iz stava 3. člana 135. KZ, već da se u ovom slučaju radi o krivičnim delima ubistva iz stava 1. člana 135. KZ. Međutim, po mišljenju Vrhovnog suda Srbije, iako se ovde ne radi o posebnom krivičnom delu ubistva iz stava 3. člana 135. KZ ipak prilikom izricanja kazne (ovakvom učiniocu) prema njemu će se primeniti stav 3. člana 135. KZ. Prema tome, Vrhovni sud Srbije je u ovoj presudi zauzeo stanovište, da se kod stava 3. člana 135. KZ ne radi o posebnom krivičnom delu, već da je samo u pitanju posebno predviđena kazna za učinioca više umišljajnih ubistava.

Da bi stvar bila jasnija iznećemo činjenično stanje koje je utvrđeno od strane prvostepenog suda i koje je činjenično stanje u potpunosti prihvatilo i Vrhovni sud u svojoj presudi. Naime, presudom Okružnog suda u N. K. 352/63 od 25. II 1964. god. oglašen je krivim optuženi G. M. što je:

1. 11. X 1963. god. u selu M. lišio života pok. A. B. iz M. na taj način..., čime je izvršio krivično delo ubistva iz člana 135. stav 1. KZ;

2. Istog dana i na istom mestu pokušao da liši života B. R. iz M. na taj način..., čime je izvršio krivično delo ubistva iz člana 135. stav 1. KZ u pokušaju — član 16. KZ;

3. Istog dana i na istom mestu kao pod 1. izreke presude pokušao da liši života D. G. iz M. na taj način..., čime je izvršio krivično delo ubistva iz člana 135. stav 1. KZ u pokušaju u vezi člana 16. KZ, pa kako je optuženi B. sa umišljajem izvršio jedno ubistvo i pokušao da izvrši još dva ubistva, to je prednjim radnjama izvršio jedno krivično delo ubistva iz člana 135. stava 3. KZ u pokušaju — član 16. KZ.

Kao što se vidi iz ove odluke Okružnog suda u N., ovaj sud je stao na gledište, da se u gore navedenom slučaju radi o jednom krivičnom delu ubistva iz stava 3. člana 135. KZ. Međutim, Vrhovni sud Srbije, rešavajući po žalbi optuženog preinačio je ovu presudu samo u pogledu pravne kvalifikacije, tako što je u radnjama optuženog N. B. iz izreke prvostepene presude pod 1. našao da stoje obeležja krivičnog dela ubistva iz člana 135. stav 1. KZ; u radnjama iz izreke pod 2. obeležja krivičnog dela ubistva u pokušaju iz člana 135. stav 1. KZ u vezi člana 16. KZ, a u radnjama iz izreke pod 3. stoje obeležja krivičnog dela ubistva iz člana 135. stav 1. KZ u pokušaju u vezi člana 16. KZ, pa ga je za navedena krivična dela, a na osnovu člana 135. stav 3. KZ osudio na kaznu 15 godina strogog zatvora.

U obrazloženju svoga stava, Vrhovni sud je naveo, da je Okružni sud pogrešno našao, da u svim radnjama optuženog stoji krivično delo iz člana 135. stav 3. KZ u vezi člana 16. KZ. Ovo sa razloga, kako ističe Vrhovni sud, što se u slučajevima kada ima više umišljajnih ubistava sem onih iz člana 136. i 138. KZ, svako od tih ubistava ima kvalifikovati prema obeležjima po odgovarajućem propisu Krivičnog zakonika, a za sva krivična dela izrećiće se jedinstvena kazna po članu 135. stav 3. KZ. Ovakvo se ima postupiti i kada se među krivičnim delima u sticaju pored jednog ili više svršenih dela, nalaze i pokušaji.

Vrhovni sud u obrazloženju odluke ne navodi zbog čega se u gore navedenom slučaju ne radi o krivičnom delu iz stava 3. člana 135. KZ. On prosto konstatuje, da se u slučaju kada je neko lice izvršilo više umišljajnih ubistava, sem onih iz člana 136. i 138. KZ., imaju sva ta ubistva kvalifikovati prema obeležjima po odgovarajućem propisu Krivičnog zakonika; a za sva ta krivična dela koja su na gore izloženi način kvalifikovana, ima se izreći jedinstvena kazna po članu 135. stav 3. KZ. Zbog toga nismo u mogućnosti da cenimo kojim su se razlozima i činjenicama rukovodili kada su zauzeli napred navedeno stanovište. Jedno je jasno, da i Vrhovni sud Srbije stoji na gledištu, da se u slučaju stava 3. člana 135. KZ ne radi o samostalnom krivičnom delu, već da je u pitanju samo posebno predviđena kazna za lice koje je izvršilo više umišljajnih ubistava.

Drugo stanovište polazi od toga, da se kod odredbe stava 3. člana 135. KZ radi o samostalnom i jedinstvenom krivičnom delu. Ovo mišljenje zastupaju prof. dr Bogdan Zlatarić, za odredbu stava 2. člana 135. KZ kraj rečenice

„ko liši života više lica“, koja je važila do stupanja na snagu Novele KZ od 1959. godine, prof. dr Janko Tahović u svom udžbeniku Krivično pravo, posebni deo, treće izdanje, dr Mirko Perović, sudija Vrhovnog suda Jugoslavije za odredbu stava 2. člana 135. KZ kraj rečenice „ko liši života više lica“, koja je bila na snazi pre Novele KZ od 1959. god. u članku „Problem tumačenja odredbe ko liši života više lica iz člana 135. stav 2. KZ“ objavljen u Pravnom životu broj 7/56 i autori Komentara Krivičnog zakonika u izdanju ljubljanskih pravnika.

Prvo ćemo izneti mišljenje prof. dr B. Zlatarića. Kao što smo izneli, mišljenje prof. dr Zlatarića odnosi se na odredbu stava 2. člana 135. KZ, koja je važila pre izmene i dopune KZ od 1959. godine. Kako se i po Noveli KZ od 1959. god. traži da je učinilac izvršio više umišljajnih ubistava, to smatramo da se i kod jedne i kod druge odredbe pojavljuju isti problemi o karakteru i suštini ovih odredaba.

Prof. dr Zlatarić smatra, da se kod odredbe stava 2. člana 135. KZ „ko liši života više lica“ radi o jednom jedinstvenom i skupnom krivičnom delu kvalifikovanog ubistva i da je zakonodavac „više ubistava u idealnom ili realnom sticaju stopio u jedinstveno krivično delo kvalificiranog ubistva“ i da je na taj način „pribegao konstrukciji jednog skupnog krivičnog dela odstupajući tako od općih pravila o sticaju a sve radi toga da bi omogućio izricanje najteže kazne na višestrukog ubicu, koja se po propisima o sticaju i povratu ne bi mogla izreći“.¹ Prema tome, mišljenje prof. dr Zlatarića je jasno. Kad god se radi o ubistvu više lica, a to je isto tako kao i kada je jedno lice izvršilo više umišljajnih ubistava, stajace samo jedno, jedinstveno krivično delo ubistva, jer je zakonodavac iz gore navedenih razloga pribegao konstrukciji jednog posebnog, samostalnog i skupnog krivičnog dela.

Prof. dr Janko Tahović u udžbeniku Krivično pravo, posebni deo, treće izdanje, kada govori koja su teška (kvalifikovana) ubistva predviđena u čl. 135. KZ navodi između ostalih ubistava i ubistvo više lica, kao i ubistvo izvršeno od lica koje je ranije osuđivano za ubistvo iz stava 1. i 2. člana 135. KZ iz čega se da izvesti zaključak da i on stoji na gledištu da se kod odredbe stava 3. člana 135. KZ radi o samostalnom krivičnom delu.²

Mi smo mišljenja da, ukoliko prof. dr Tahović ne bi smatrao, da se u slučaju stava 3. člana 135. KZ ne bi radilo o samostalnom i jedinstvenom krivičnom delu, on ne bi ovu odredbu posebno obrađivao u udžbeniku kao jedan oblik kvalifikovanog krivičnog dela ubistva.

Dr Mirko Perović, sudija Vrhovnog suda Jugoslavije, smatra da se u slučaju stava 3. člana 135. KZ „radi o jednom samostalnom krivičnom delu i da je to jedan poseban kvalifikovani oblik krivičnog dela ubistva“, da je to „jedno takvo novo samostalno krivično delo“...³

I autori Komentara Krivičnog zakonika, koji su izdali pravnici Ljubljane, zastupaju gledište, da „treći stav ovog člana uspostavlja poseban slučaj kvalifikovanog ubistva za učinioca koji je sa umišljajem učinio više ubistava.“⁴

¹ Krivični zakonik u praktičnoj primeni, knj. I, str. 73 i 74 od dr B. Zlatarića.

² Prof. dr J. Tahović, Krivično pravo, posebni deo, izd. 1961, str. 7.

³ Dr Mirko Perović, Problem tumačenja odredbe „Ko liši života više lica iz čl. 135. st. 2. KZ“ Pravni život br. 7/56.

⁴ Komentar Krivičnog zakonika, izd. ljubljanskih pravnika od 1961. godine.

Treće stanovište, kao što smo naveli, zastupljeno je u jednoj neobjavljenoj presudi Vrhovnog suda Jugoslavije.⁵

Kako je ova presuda neobično važna, to ćemo je delimično izneti, a ukoliko je potrebno i doslovno citirati.

Da bi stvar bila jasnija, prvo ćemo izneti činjenično stanje onako kako je utvrđeno od strane prvostepenog i drugostepenog suda.

Presudom Okružnog suda u P. K 114/60 od 22-XI-1960 god., optuženi BA, BS i BH, svi iz sela B. oглаšeni su krivim

1. Što su 4. jula 1960. god. u selu B. lišili života pok. HR i HD, obojicu iz B.....i,

2. Što su istog dana, na istom mestu i istom prilikom kao pod 1, pokušali lišiti života HH iz B.....

Okružni sud je prvo delo optuženih kvalifikovao kao ubistvo više lica iz stava 3 člana 135 KZ, a drugo delo kao pokušaj ubistva iz stava 1 člana 135 KZ u vezi člana 16 KZ.

Povodom žalbe optuženih, Vrhovni sud Srbije svojom presudom Kž. 483/61 od 29-III-1961 god. preinačio je prvostепену presudu u pogledu pravne kvalifikacije dela za koja su optuženi bili oглаšeni krivim i to tako što je našao da u radnjama optuženih stoje zakonska obeležja pokušaja jednog jedinstvenog krivičnog dela ubistva više lica iz stava 3 člana 135 KZ u vezi člana 16 KZ.

Protivu prvostepene i drugostepene presude podigao je zahtev za zaštitu zakonitosti Savezni javni tužilac pod Ktz. 1013/61 od 11 jula 1961. god., jer je našao da u radnjama optuženih, kako su iste utvrđene od strane prvostepenog suda stoje obeležja samo jednog svršenog krivičnog dela iz stava 3 člana 135 KZ.

Vrhovni sud Jugoslavije presudom KZ 71/61 od 25-X-1961 god. uvažio je zahtev za zaštitu zakonitosti i ukinuo presudu drugostepenog suda i predmet vratio istom na ponovnu odluku, smatrajući da su optuženi izvršili dva krivična dela ubistva iz stava 3 člana 135 KZ i jedno krivično delo pokušaja ubistva iz stava 3 člana 135 KZ.

Kao što se vidi iz navedenih odluka, četiri sudska organa od kojih dva najviša, zauzela su potpuno suprotna gledišta o karakteru i suštini odredbe stava 3 člana 135 KZ.

Zbog toga je nužno da se bliže upoznamo koje su razloge naveli ovi sudski organi u obrazloženju svojih stavova, a posebno koje je razloge naveo Vrhovni sud Jugoslavije, jer je on prvi put zauzeo ovakvo stanovište, a da zatim kritički rasmotrimo ova stanovišta.

Podimo od presude Okružnog suda. On je u obrazloženju presude stao na gledište, mada to nije sasvim jasno rečeno, da samo svršena dela ubistva mogu biti sastavni deo onog pravnog jedinstva koje predstavlja jedno krivično delo iz stava 3 člana 135 KZ. Međutim, po shvatanju ovog suda, pokušaj ubistva ne ulazi u krivično delo ubistva iz stava 3 člana 135 KZ. Zbog toga je Okružni sud pokušaj ubistva ošt. H izdvojio kao posebno krivično delo iz stava 1 člana 135 KZ u vezi člana 16 KZ.

Vrhovni sud Srbije je između ostalog naveo da „radnje optuženih posmatrane u celini sadrže obeležja jednog krivičnog dela ubistva iz stava 3 člana 135 KZ, ali kako sva dela (ubistva) koja čine obeležja krivičnog dela ubistva više lica nisu savršena, to se radi o pokušaju tog krivičnog dela.

⁵ KZ 71/61 od 25. X. 1961. godine.

Za svoj stav Vrhovni sud Jugoslavije dao je između ostalog ove razloge.

Još na početku presude Vrhovni sud Jugoslavije ističe, da se u primeni stava 3 člana 135 KZ na konkretne slučajeve u sudskej praksi pojavljuju različita shvatanja u pogledu načina primene ove odredbe i da se nameće pitanje da se isto načelo i konačno reši. Pošto je proučio tekst odredbe stava 3 člana 135 KZ i polazeći od istog, kako dalje ističe Vrhovni sud, on je našao da se nijedno od izloženih pravnih shvatanja ne može prihvatiti kao pravilno.

Po mišljenju Vrhovnog suda Jugoslavije „neprirodno je i u suprotnosti sa životnim iskustvom pravno shvatanje koje društvenoopasnu delatnost jednog učinioca, koja se sastoji u izvršenju dva ili više ubistava sa umišljajem (ne računajući ovde ubistva iz člana 136. i 138 KZ), pravno kvalifikuje kao jedan jedinstveni oblik kriminalne delatnosti tog učinioca, kao jedno jedinstveno krivično delo“.

Da bi ovo svoje gledište opravdao, on dalje ističe, da „nema razloga za to da se prilikom suđenja ovakve kriminalne delatnosti jednog učinioca napusti princip koliko krivičnopravnih posledica toliko krivičnih dela, odnosno princip, koliko lišenja života toliko krivičnih dela ubistva“.

Vrhovni sud Jugoslavije ide dalje i smatra, da se izloženi princip (koliko lišenja života, toliko krivičnih dela ubistva iz stava 3 člana 135 KZ) ima primeniti i „na slučaj (kao što je ovaj u konkretnom slučaju) kada učinilac u sprovođenju jedinstvenog umišljaja (liši života više lica) preduzme radnju kojom izvrši istovremeno dva ili više ubistva (na primer, bacanjem bombe, putanjem rafalom iz mašinke ili lovačke puške; itd.), pa da se i u tom slučaju svako od izvršenih ubistava pravno tretira kao samostalno krivično delo“.

Kao što se vidi iz napred izloženog, Vrhovni sud Jugoslavije smatra, da se princip koliko ubistava toliko krivičnih dela iz stava 3 člana 135 KZ ima primeniti ne samo kada se radi o ubistvima koja su izvršena u dužim vremenskim razmacima i bez ikakve veze jedno sa drugim i kod kojih nije postojao jedinstveni umišljaj da se liše života više lica, već i u slučaju kada učinilac u sprovođenju jedinstvenog umišljaja da liši života više lica, preduzme radnju kojom izvrši istovremeno dva ili više ubistva.

Da bi još više potkrepio ovo svoje stanovište, Vrhovni sud Jugoslavije se poziva na tekst odredbe stava 3 člana 135 KZ koja je izmenjena Novelom KZ od 1950. god. Po njegovom mišljenju, „stari tekst odredbe stava 2 člana 135 KZ, koji je bio na snazi do 31. decembra 1959. god., propisivao je smrtnu kaznu, odnosno kaznu od najmanje 10 godina strogo zatvora, pored ostalog, i za onog „ko liši života više lica“. Primenjujući ovu odredbu na konkretne slučajeve, ističe dalje ovaj sud, sudovi su u praksi do 31. decembra 1959. god. pribegavali konstrukciji produžnog, odnosno skupnog krivičnog dela ubistva više lica, kao jednog jedinstvenog krivičnog dela pod koje su se podvodila dva ili više lišenja života koja bi počinio jedan isti učinilac“. Po tada usvojenoj praksi, ističe dalje ovaj sud, „bilo je dovoljno samo to da je neko lice lišilo života više lica, pa da se takva njegova delatnost pravno kvalifikuje kao jedno jedinstveno krivično delo ubistva više lica. Međutim, po shvatanju ovog suda, sadanji tekst stava 3 člana 135 KZ ima u vidu takvog učinioca koji je učinio sa umišljajem više ubistava, osim onih iz člana 136 i 138 KZ, i to bez obzira da li mu se za sva ubistva sudi primenom odredaba o sticaju ili je za neko ubistvo bio ranije osuđen“.

Iz odredbe „bez obzira da li mu se za sva ubistva sudi primenom odredaba o sticaju“, Vrhovni sud Jugoslavije izveo je pogrešan zaključak, da navedena

odredba „dopušta mogućnost da se učiniocu sudi jednovremeno za dva uzastopna ubistva počinjena sa umišljajem i da mu se za ta dva ubistva izrekne jedinstvena kazna primenom odredaba o sticaju“. Međutim, ističe dalje ovaj sud, „odredbe o sticaju primenjuju se na taj način što se učiniocu koji je izvršio dva ili više krivičnih dela jednom radnjom ili dva ili više krivičnih dela sa više radnji, ukoliko mu se za odnosna dela istovremeno sudi, izriče jedna jedinstvena kazna za sva dela, time da mu se prethodno za svako od ovih krivičnih dela odmeri posebna kazna“. Kod primene odredaba o sticaju, po mišljenju ovoga suda, bitno je da ni jedno od dva ili više krivičnih dela za koje se učiniocu izriče jedinstvena kazna ne gubi svoju sopstvenu individualnost“. Prema tome, zaključuje Vrhovni sud Jugoslavije, „kada odredba stava 3 člana 135 KZ svojim tekstom ukazuje na mogućnost primene odredaba o sticaju u slučaju izricanja kazne jednom učiniocu zbog više dela ubistava počinjenih sa umišljajem, (izuzev onih iz člana 136 i 138 KZ), onda se može pretpostaviti da odredba stava 3 člana 135 KZ polazi od postavke da svako pojedino od više ubistava za koje je optužen jedan učinilac, uzeto samo za sebe, predstavlja samostalno krivično delo iz stava 3 člana 135 KZ“.

Na osnovu napred izloženog shvatanja, Vrhovni sud Jugoslavije, nalazi „da je nepravilno i protivno zakonu pravno shvatanje (koje polazi od toga da su odredbom stava 3 člana 135 KZ propisana posebna zakonska obeležja takozvanog produžnog, odnosno kolektivnog krivičnog dela ubistva više lica koje ima karakter jednog jedinstvenog krivičnog dela i u slučaju kad bi učinilac u životu izvršio s umišljajem dva ili više ubistva“.

Iz izložene analize odredbe stava 3 člana 135 KZ, Vrhovni sud Jugoslavije zaključuje, da ona nema takav karakter. Zato, po njegovom mišljenju, „treba uzeti da je pravilno i u skladu sa tekstom stava 3 člana 135 KZ jedino ono stanovište po kome se delatnost učinioca koji je izvršio s umišljajem dva ili više ubistava (ne računajući ona iz člana 136 i 138 KZ) pravno kvalifikuje tako što se svako ubistvo tretira kao samostalno krivično delo iz stava 3 člana 135 KZ“.

Odredba stava 3 člana 135 KZ imala bi se po mišljenju ovoga suda primenjivati u praksi na isti način kao i svaka druga odredba krivičnog zakonika iz njegovog posebnog dela, kad kod je učinilac sa umišljajem dva ili više puta počinio jedno isto krivično delo. Prema tome, po mišljenju Vrhovnog suda Jugoslavije, nema nikakve razlike između odredbe st. 3 čl. 135 KZ i ma koje druge odredbe u posebnom delu Krivičnog zakonika u pogledu primene odredaba o sticaju. I kod ove odredbe imaju se u potpunosti primeniti odredbe o sticaju u smislu čl. 46 KZ.

Ovakvim rešenjem, kako dalje ističe ovaj sud, „izbegle bi se nelogične i za običnog građanina nerazumljive pravne kvalifikacije kojima se slučaj dva ili više ubistva počinjenih s umišljajem od strane jednog učinioca tretiraju kao jedno jedinstveno krivično delo ubistva više lica, a naročito u slučaju kad su dva ubistva izvršena u većem vremenskom razmaku i bez ikakve veze jedno sa drugim“. Tako naprimer, zaključuje ovaj sud, „ako učinilac počinji najpre umišljajno ubistvo samo jednog lica, a posle dužeg vremena umišljajno ubistvo drugog lica, ali tako da ova ubistva nemaju nikakve veze između sebe, onda u tom slučaju prvo ubistvo, uzeto samo za sebe, ne sadrži u sebi onaj posebni uslov inkriminacije zbog koga bi ga trebalo kvalifikovati kao ubistvo iz stava 3 člana 135 KZ, jer se ono ni po čemu ne razlikuje od svakog drugog istorođnog ubistva koje bi učinilo svako drugo lice koje odgovara samo za jedno

jedino ubistvo". Usled toga ovaj sud smatra, da „kada jedan učinilac odgovara za dva ili više umišljajnih ubistava koja nemaju nikakve veze među sobom, njegovo prvo ubistvo ne bi se moglo kvalifikovati kao ubistvo iz stava 3 člana 135 KZ, već samo kao ubistvo iz stava 1 člana 135 KZ". Po shvatanju Vrhovnog suda Jugoslavije, samo drugo, odnosno treće i svako dalje ubistvo koje je izvršeno pošto je učinilac već učinio jedno umišljajno ubistvo, ima se kvalifikovati kao ubistvo iz stava 3 člana 135 KZ. Isto tako, po mišljenju ovoga suda, ima se „postupiti, i u slučaju kada učinilac u sprovođenju jednog jedinstvenog umišljaja (da liši života više lica) izvrši ubistvo dva ili više lica istovremeno ili u manjim ili većim vremenskim razmacima”.

Ako bi se prihvatilo gore izneto mišljenje, ovaj sud smatra, da bi „otpale teškoće i nelogičnost u koje zapadaju suprotna stanovišta (da se odredba stava 3 člana 135 KZ shvati kao kompleksno krivično delo) prilikom određivanja pravne kvalifikacije delatnosti učinioca u slučaju kada ovaj s umišljajem najpre liši života jedno lice, a potom pokuša ubistvo drugog lica, pri čemu prva i druga delatnost nemaju nikakve međusobne veze”.

Pošto smo detaljno izneli stav Vrhovnog suda Jugoslavije koji je izražen u gore navedenoj presudi, možemo na kraju zaključiti, da ovaj sud smatra, da se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ ne radi o jednom samostalnom i jedinstvenom krivičnom delu ubistva više lica; da svako pojedino od više ubistava uzeto samo za sebe predstavlja samostalno krivično delo iz stava 3 člana 135 KZ i to tako što se prvo ubistvo ne bi moglo kvalifikovati kao ubistvo iz stava 3 člana 135 KZ, već samo kao ubistvo iz stava 1 člana 135 KZ dok bi se drugo i svako dalje ubistvo imalo kvalifikovati kao ubistvo iz stava 3 člana 135 KZ; da ovo pravilo važi i u slučaju kada učinilac u sprovođenju jedinstvenog umišljaja (da liši života više lica) izvrši ubistvo dva ili više lica istovremeno ili u manjim ili većim vremenskim razmacima; da se prilikom izricanja kazne učiniocu za ubistvo više lica imaju primeniti odredbe o sticaju i to tako što će se prethodno za svako krivično delo ubistva izreći posebna kazna, a zatim primenom člana 46 KZ izreći jedna jedinstvena kazna; i da ovakvo rešenje proizilazi iz činjenice da su u stavu 3 člana 135 KZ navedene reči „više ubistava” povezane sa daljim tekstom istoga člana „bez obzira da li mu se za sva ubistva sudi primenom odredaba o sticaju”, upućuju na zaključak da se imaju primeniti odredbe o sticaju, a da je kod primene odredaba o sticaju bitno da se svako pojedino ubistvo ima smatrati kao samostalno krivično delo, i da ona ne gube svoju sopstvenu samostalnost, odnosno individualnost.

To su zaključci do kojih je došao Vrhovni sud Jugoslavije u napred navedenoj presudi.

Pre nego što zauzmemo stav po ovoj presudi iznećemo i stav Saveznog javnog tužioca koji je izražen u podnetom zahtevu za zaštitu zakonitosti protivu napred navedenih presuda Okružnog suda u P. i Vrhovnog suda Srbije.

U ovom zahtevu Savezno javno tužilaštvo ističe, da „se za pravnu ocenu stvari ovde pre svega postavlja pitanje, da li opisane radnje (misli se na ubistvo dva lica i pokušaj ubistva jednog lica) čine jedno krivično delo, ili se radi o više krivičnih dela”.

Po mišljenju Saveznog javnog tužilaštva, „za primenu stava 3 člana 135 KZ bitna je kvalifikatorna okolnost da je učinilac sa umišljajem učinio više ubistava (osim onih iz člana 136 i 138 KZ) i da je pri postojanju ostalih

zakonskih uslova biće krivičnog dela iz stava 3 člana 135 KZ ostvareno ako je izvršilac učinio dva ili više ubistva".

Savezno javno tužilaštvo smatra, da „i pored izvesne razlike u formulaciji između odredbe stava 2 i 3 člana 135 Noveliranog Krivičnog zakonika i odgovarajućih odredaba koje su važile pre Novele KZ, da i Novelirana odredba stava 3 člana 135 KZ („više ubistava“) predviđa kao poseban vid jedinstvenog krivičnog dela slučajeve kada je učinilac izvršio više ubistava“. Po shvatanju Saveznog javnog tužilaštva, „ovo gledište je uglavnom i do sada zastupano u odlukama sudova i ono odgovara potrebama prakse i u skladu je sa kriminalnopolitičkim razlozima zbog kojih je i predviđeno da se učiniocu više ubistava (mimo odredaba o sticaju) pod određenim uslovima može izreći najteža kazna po članu 135 stav 3 KZ.

I kada bi se istakli argumenti, ističe se dalje u zahtevu, „da u Noveliranoj odredbi stava 2 člana 135 KZ pored ostalih kvalifikatornih obeležja za delo teškog ubistva nije predviđeno i lišenje života više lica (kao što je to bilo ranije u stavu 2 člana 135 KZ), i da u stavu 3 člana 135 KZ navedene reči „više ubistava“ povezane sa daljim tekstom istog stava „bez obzira da li mu se za sva ubistva sudi primenom odredaba o sticaju“, upućuje na tumačenje da se svako pojedino ubistvo ima tretirati kao samostalno krivično delo“. Ipak, ističe se u zahtevu, „stilizacija stava 3 člana 135 Noveliranog KZ nema takav smisao“. Naprotiv, ističe dalje ovo tužilaštvo, „ovde se radi o razjašnjenju koja sve od više ubistava učinioca dolaze u obzir za primenu stava 3 člana 135 KZ, to jest kako ona za koja se učiniocu sudi po opštim propisima o sticaju tako i ona za koja je ranije bio osuđivan“.

Kao što se vidi iz citiranog zahteva, Savezno javno tužilaštvo smatra:

1. Da se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ radi o posebnom vidu jedinstvenog krivičnog dela ubistva u slučajevima kada je učinilac sa umišljajem izvršio više ubistava, osim onih koja su predviđena u članu 136 i 138 KZ;

2. Da stilizacija stava 3 člana 135 KZ „više ubistava“ povezano sa daljim tekstom istoga stava „bez obzira da li mu se za sva ubistva sudi primenom odredaba o sticaju“ ne upućuje na tumačenje da se svako pojedino ubistvo ima tretirati kao samostalno krivično delo, već da se tu radi samo o razjašnjenju koja sve od više ubistava učinioca dolaze u obzir za primenu stava 3 člana 135 KZ, to jest, da ovde dolaze kako ona ubistva za koja se učiniocu sudi po opštim propisima o sticaju, tako i ono ubistvo koje je izvršeno od strane lica koje je osuđivano za umišljajno ubistvo; i

3. Da je ovo gledište uglavnom i do sada zastupano u odlukama naših sudova i da isto odgovara kriminalnopolitičkim razlozima.

Osnovno pitanje koje se ističe u navedenim odlukama je, da li se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ radi o jednom samostalnom i jedinstvenom krivičnom delu. Ovo je jedno od centralnih pitanja koje treba rešiti da bi se pravilno odredila suština i karakter odredbe stava 3 člana 135 KZ.

Vrhovni sud Jugoslavije smatra, da se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ ne radi o jednom jedinstvenom i samostalnom krivičnom delu. Naprotiv, Savezno javno tužilaštvo ima suprotno gledište. Ono naime smatra da se u ovom slučaju radi o jednom samostalnom i jedinstvenom krivičnom delu. Postavlja se pitanje, koje je od ovih gledišta pravilno?

Pre nego što odgovorimo na ovo pitanje, potrebno je da se u najkraćim crtama upoznamo sa vrstama krivičnih dela kako bismo lakše mogli da shvatimo karakter i smisao odredbe stava 3 člana 135 KZ.

Krivično pravna teorija i praksa poznaju više vrsta krivičnih dela. Kod određivanja vrste krivičnih dela merodavan je kriterijum od koga polazimo, pa s obzirom na taj kriterijum utvrđujemo i odgovarajuće vrste krivičnih dela. Tako možemo s obzirom na zaštitni oblik, govoriti o jednoj vrsti krivičnog dela, s obzirom na radnju izvršenja o drugoj vrsti krivičnog dela, s obzirom na posledicu o trećoj vrsti krivičnog dela itd, itd. Nas ovde interesuje pitanje, da li se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ radi o prostom ili složenom krivičnom delu, produžnom ili kolektivnom, odnosno skupnom krivičnom delu ili kvalifikovanom obliku osnovnog krivičnog dela.

Prosto krivično delo je ono koje sadrži elemente samo jednog krivičnog dela koje je predviđeno u zakonu. Ova su dela najmnogobrojnija. Ovde dolaze, na primer, krivično delo krađe iz člana 249 KZ, krivično delo utaje iz člana 254 KZ, krivično delo prinude iz člana 149 KZ itd, itd. Pošto se kod stava 3 člana 135 KZ radi o krivičnom delu koje sadrži elemente samo jednog krivičnog dela, to se po našem mišljenju ovde radi o prostom krivičnom delu. Jasno je da se ovde radi o jednom posebnom vidu prostog krivičnog dela koje je postalo na taj način što su dva ili više krivičnih dela ubistva prerasla u jedno jedinstveno i samostalno krivično delo. No, to jedinstveno i samostalno krivično delo i dalje je ostalo prosto krivično delo jer ono nije sastavljeno iz dva ili više različitih krivičnih dela koja u sebi pored ostalih elemenata ne sadrže i lišenje života.

Složeno krivično delo je ono kod koga je samo zakonsko biće jednog krivičnog dela sastavljeno iz dva ili više različitih krivičnih dela. Tako, na primer, kao složeno krivično delo može se navesti krivično delo razbojništva, teške krađe izvršene obijanjem, itd, itd.

Kako se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ radi o više krivičnih dela ubistava, a ne o krivičnom delu koje je sastavljeno iz dva ili više različitih krivičnih dela, to ovo krivično delo se ne može smatrati složenim krivičnim delom. To je potpuno jasno i smatramo da nije ovome potreban nikakav drugi komentar.

Produžno krivično delo je skup više krivičnih dela koja su izvršena od istog lica; ali tako, što se svi ta posebna krivična dela pojavljuju kao slučajevi izvršenja jednog jedinstvenog krivičnog dela u prirodnom i pravnom smislu zbog njihove uzajamne povezanosti. Većina krivičnih zakonika nema posebne odredbe o produžnom krivičnom delu, što je slučaj i sa našim Krivičnim zakonikom. No, iako većina krivičnih zakonika nema posebne odredbe o produžnom krivičnom delu, to ne znači da ovo krivično delo nije poznato u teoriji i sudskoj praksi. I naša pravna teorija i sudska praksa poznaju konstrukciju produžnog krivičnog dela. Mi se u ovom članku nećemo baviti problematikom produžnog krivičnog dela. Ovo pitanje smo dodirnuli samo toliko koliko je nužno, da bismo videli da li se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ radi o produžnom krivičnom delu. Iz onog što smo izneli o pojmu produžnog krivičnog dela izilazi da se ne bi moglo kod odredbe stava 3 člana 135 KZ raditi o ovom krivičnom delu. Ovde nedostaju najpotrebniji elementi produžnog krivičnog dela. Nama nije poznata ni jedna odluka naših sudova u kojoj je izraženo mišljenje da se kod odredbe st. 3 čl. 135 KZ radi o produžnom krivičnom delu, kako to konstatuje Vrhovni sud Jugoslavije u napred navedenoj presudi.

Kao što opravdano ističe prof. Dr Tahović, ne može se raditi o produžnom krivičnom delu ako se po samoj prirodi krivičnog dela ovo delo ne može

izvršiti u produženju. Takav je slučaj kod krivičnih dela protivu života ljudi. Prema tome, pogrešno je ono shvatanje koje polazi od toga da se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ radi o jednom produžnom krivičnom delu ubistva.

Ostaje nam da još pogledamo šta je kolektivno ili skupno krivično delo, te da li se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ ne radi o ovoj vrsti krivičnog dela.

Kolektivno ili skupno krivično delo je po dosadašnjem shvatanju pravne teorije „skup više istih ili istovrsnih krivičnih dela povezanih zajedničkim psihičkim stanjem učinioca, koje se javljaju kao pravno jedinstvo krivičnih dela ili kao sticaj krivičnih dela ili kriminološko jedinstvo krivičnih dela“; ili kolektivno odnosno skupno krivično delo postoji „kada se u slučajevima predviđenim u zakonu zbog posebnog subjektivnog momenta više samostalnih i istovrsnih delatnosti tretiraju pravno kao jedno krivično delo“.⁶

Kao što se iz izloženog vidi, savremene pravne teorije, pored ostalih uslova koji su potrebni za postojanje kolektivnog ili skupnog krivičnog dela traže i posebne subjektivne momente, odnosno psihička stanja kod učinioca krivičnih dela. Ova posebna psihička stanja se sastoje ili u nameri da se ponavljanjem krivičnog dela pribave sebi stalni prihodi (krivično delo u vidu zanata) ili i u tome što kod učinioca još u samom početku izvršenja krivičnog dela postoji spremnost da ponavljanjem istog krivičnog dela i dalje se bavi kao svojim zanimanjem (krivično delo u vidu zanimanja); ili ako učinilac vrši krivična dela iz naklonosti koja su kod njega nastala vršenjem krivičnih dela iste vrste.

Mi smatramo da su ovo najkarakterističnija obeležja skupnog ili kolektivnog krivičnog dela, ali da nije nužno za postojanje ove vrste krivičnih dela, da kod učinioca postoje i ti posebni subjektivni psihički momenti. Naprotiv, mi smatramo, da zakonodavac može da pribegne konstrukciji skupnog, odnosno kolektivnog krivičnog dela odstupajući od gore izloženog shvatanja pravne teorije o obeležjima ovog krivičnog dela. Po našem mišljenju, naš zakonodavac je tako i postupio kada je u stavu 3 člana 135 KZ od više umišljajnih ubistava pribegao konstrukciji jednog skupnog krivičnog dela ubistva. Na taj način zakonodavac je od više krivičnih dela ubistava konstruisao jedno novo, jedinstveno i samostalno krivično delo ubistva. No, to ubistvo nije više obično ubistvo, već je ono preraslo u jedno novo krivično delo i to u kvalifikovano krivično delo ubistva.

Kao glavni argumenat da se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ ne radi o jednom jedinstvenom i samostalnom krivičnom delu Vrhovni sud Jugoslavije ističe; da je u Noveliranom stavu 3 člana 135 KZ određeno, da će se učiniocu kome se sudi za dva ili više ubistava izreći jedna jedinstvena kazna primenom odredaba o sticaju, a da se odredbe o sticaju primenjuju na taj način, što se učiniocu koji je izvršio dva ili više krivičnih dela, ukoliko mu se za odnosna krivična dela istovremeno sudi, izriče jedna jedinstvena kazna za sva ta dela i to na taj način što se prethodno za svako krivično delo odmeri posebna kazna. I dalje, da kod primene odredaba o sticaju, nijedno od više krivičnih dela za koje se učiniocu izriče jedinstvena kazna ne gubi svoju samostalnost. Prema tome, po mišljenju Vrhovnog suda Jugoslavije, pošto se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ imaju primeniti odredbe o sticaju, to nijedno od više ubistava koja su u sticaju ne gube svoju samostalnost.

⁶ Dr J. Tahović, Krivično pravo, opšti deo, str. 271—272.

Mi se slažemo sa mišljenjem Vrhovnog suda Jugoslavije, da odredba člana 46 KZ koja govori o sticaju ima gore izloženi karakter. Jasno je da prilikom primene odredaba o sticaju nijedno krivično delo ne gubi svoju samostalnost, jer se ovde radi o sticaju krivičnih dela. Primenom ovoga člana samo se izriče jedna jedinstvena kazna za sva krivična dela koja se nalaze u sticaju. Ovo se radi na taj način što se prethodno utvrdi kazna za svako krivično delo, pa se zatim primenom člana 46 KZ izriče jedna jedinstvena kazna za sva krivična dela. Ovde svako krivično delo i dalje zadržava svoju individualnost i samostalnost. Ovde se kao što smo naveli zna za koje je krivično delo izrečena koja kazna, jer su to zaista i posebna krivična dela samo što se jednovremeno učinocu sudi za sva ta krivična dela.

Međutim, ne možemo se složiti sa mišljenjem Vrhovnog suda Jugoslavije, da odredba člana 46 KZ koja govori o sticaju ima gore izloženi karakter, kada se radi o primeni stava 3 člana 135 KZ. Jasno je da prilikom primene odredaba o sticaju nijedno krivično delo ne gubi svoju samostalnost pošto se ovde radi o sticaju krivičnih dela. No to ne važi kada je u pitanju stav 3 člana 135 KZ.

Zbog toga se ne možemo složiti sa mišljenjem Vrhovnog suda Jugoslavije, da se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ, koja govori o sticaju ubistava, radi o tome, da se imaju primeniti odredbe o sticaju u smislu člana 46 KZ i da zato svako ubistvo predstavlja samostalno krivično delo iz stava 3 člana 135 KZ. Ovo zbog toga što je zakonodavac htéo posebno u ovom slučaju da isključi primenu odredaba o sticaju i da na taj način posebno inkriminiše kao jedan poseban oblik kvalifikovanog ubistva, ubistvo više lica. Ovo sve radi toga da bi omogućio izricanje smrtne kazne višestrukom ubici koja se ne bi mogla izreći primenom odredaba o sticaju i povratu. I čim je to učinio, on je ustvari konstruisao jedno posebno, skupno krivično delo, koje je sastavljeno od više krivičnih dela iako ovo krivično delo nema sva svojstva skupnog krivičnog dela po shvatanju pravne teorije.

Po našem shvatanju, ovi problemi se ne bi pojavljivali, da nije u stavu 3 člana 135 Noveliranog KZ uneta odredba o sticaju. Međutim, po našem mišljenju, ova je odredba uneta redakcijskom greškom i stav 3 je trebalo da glasi: „Istom kaznom kazniće se i ko je učinio sa umišljajem više ubistava, osim onih koja su predviđena u članu 136 i 138 KZ, i to bez obzira da li je za neko ubistvo bio ranije osuđivan“. Da je ostala takva odredba ona ne bi ništa menjala u suštini stvari i ne bi došlo do ove nejasnoće i dvosmislenosti.

Da je ovo naše mišljenje tačno, da se zaključiti i iz činjenice, da je u stavu 2 člana 135 KZ kraj rečenice „liši života više lica“ koji je bio na snazi do 31. decembra 1959. god. bilo inkriminisano kao posebno krivično delo „ubistva više lica“, a u stavu 3 člana 135 Noveliranog KZ inkriminisano je „više ubistava“ što je jedno te isto i stvar je sporazuma kakav ćemo termin upotrebiti. Pa, kada se po stavu 2 člana 135 kraj rečenice, koja je važila do Novele KZ nije uzimalo da se kod ovog člana radilo o onoliko samostalnih krivičnih dela ubistava iz stava 2 koliko je bilo izvršenih ubistava koja su se nalazila u sticaju, mi ne vidimo nikakvih opravdanih razloga da se posle Novele postupa na drugi način.

Na osnovu onoga što smo do sada izložili smatramo, da je pravilno mišljenje Saveznog javnog tužioca, da u slučaju ako je odredba o sticaju namerano uneta u stav 3 člana 135 KZ, a ne redakcijskom greškom kako mi to smatramo, da nema takav karakter, da se svako pojedino ubistvo ima tretirati

rati kao samostalno krivično delo iz stava 3 člana 135 KZ, nego da se tu radi o razjašnjenju koja sve od više ubistava učinioaca dolaze u obzir za primenu stava 3 člana 135 KZ. Naime, da ovde dolaze ubistva koja se nalaze u sticaju kao i ona za koja je učinilac bio ranije osuđivan. Izraz „sticaj“ nije upotrebljen u materijalno-pravnom smislu, kako to pogrešno uzima Vrhovni sud Jugoslavije, zbog čega on pogrešno zasniva svoju koncepciju na članu 46 KZ. Naprotiv, taj izraz je u zakonu upotrebljen u procesno-pravnom smislu i tu se mislilo na član 31 stav 5 ZKP. Ustvari odredbu o sticaju, odnosno ovaj stav bi trebalo shvatiti tako kao da piše „i to bez obzira da li mu se za sva ubistva sudi jednovremeno, ili je za neko ubistvo bio ranije osuđen“.

Neprihvatljivo je i mišljenje Vrhovnog suda Jugoslavije, da bi se ovakvim rešenjem (koliko ubistava, toliko krivičnih dela iz stava 3 člana 135 KZ, s tim da se prvo ubistvo ima kvalifikovati kao obično ubistvo) izbegle nelogične i za običnog građanina nerazumljive pravne kvalifikacije kojim se slučaj dva ili više ubistava izvršenih od strane jednog lica tretiraju kao jedno jedinstveno krivično delo ubistva više lica. Ovo naročito u slučajevima kada je više ubistava izvršeno u većim vremenskim razmacima i bez ikakve veze jedno sa drugim. Naprotiv, mi smatramo da bi bilo nelogično i nerazumljivo i za običnog građanina neshvatljivo ono mišljenje koje bi polazilo od toga, da ubistvo više lica (a to je naročito vidljivo ako se radi o ubistvu više lica koja su izvršena u isto vreme i istom prilikom) pravno kvalifikuju tako što se svako pojedino ubistvo jednog lica tretira kao ubistvo više lica. Nema zaista nikakve logike da se ubistvo jednog lica pravno kvalifikuje kao ubistvo više lica iz stava 3 člana 135 KZ. Zar nije protivno životu i zdravom ljudskom razumu ubistvo jednog lica (u slučaju kada je lišeno života više lica), pravno kvalifikovati kao ubistvo više lica. Ovo je jedino moguće ako se uzme u obzir najmanje dva ubistva zajedno pošto se u tom slučaju zaista radi o ubistvu više lica.

Iz navedene presude Vrhovnog suda Jugoslavije vidi se, da ovaj sud pravi razliku kada se radi o ubistvu više lica koja su izvršena u različitim prilikama i vremenima, i to tako, što se kod prvog slučaja svako od ubistava ima kvalifikovati po stavu 3 člana 135 KZ. Međutim, kada se radi o drugom slučaju onda se prvo ubistvo ima kvalifikovati kao obično ubistvo iz stava 1 člana 135 KZ, dok se drugo i svako dalje ubistvo ima kvalifikovati kao ubistvo iz stava 3 člana 135 KZ. Tako je Vrhovni sud Jugoslavije postupio i u navedenoj presudi, kada je našao, da u radnjama optuženih stoje dva krivična dela ubistva iz stava 3 člana 135 KZ i jedan pokušaj ubistva iz stava 3 člana 135 KZ. Ovo zbog toga jer su ova ubistva bila izvršena u isto vreme i istom prilikom.

Ovakav stav Vrhovnog suda Jugoslavije, da se prilikom kvalifikacije krivičnih dela polazi od toga, da li su sva ta krivična dela izvršena u isto vreme i istom prilikom ili u različitim vremenima i prilikama je neprihvatljiv. Nama nije poznat nijedan slučaj u teoriji i sudskoj praksi da je ovako postupljeno.

Prema našem mišljenju, ne zavisi kvalifikacija krivičnog dela ubistva od toga da li su sva ta ubistva izvršena u isto vreme i istom prilikom ili u različitim vremenima i prilikama. Ako bismo tako postupali, onda bismo privilegovali one učinioce koji ubijaju više lica u različitim prilikama i vremenskim razmacima, od onih učinilaca koji to čine u isto vreme i istom prilikom. Mi naprotiv, smatramo, da učinioци koji su izvršili više ubistava u različitim prilikama i vremenskim razmacima nisu ništa manje društveno opasni od onih

koji su to učinili u isto vreme i istom prilikom. Ovo zbog toga što je on imao vremena posle prvog ubistva da razmišlja o tome da je on već jednom izvršio ubistvo i da ne vrši više ova teška krivična dela. Stvar kod drugog slučaja, kada se radi o jednovremenom, ubistvu više lica, može da bude lakša pošto ova ubistva mogu biti izvršena i bez neke posebne pripreme da se liše života više lica.

Pravilno je stanovište Vrhovnog suda Jugoslavije, da se prvo ubistvo, ako se radi o više ubistava, ne može kvalifikovati kao ubistvo iz stava 3 člana 135 KZ, ako bi se ovo prvo ubistvo uzelo van drugih ubistava. Međutim, ovo je nemoguće učiniti jer se sva ubistva imaju uzeti zajedno i kao takva se kvalifikovati.

Neppravilno je gledište, da se ovo prvo ubistvo kvalifikuje kao obično ubistvo, a da se tek drugo i svako dalje ubistvo imaju kvalifikovati kao ubistvo iz stava 3 člana 135 KZ. Naprotiv, i prvo i drugo i svako dalje ubistvo imaju se kvalifikovati kao jedno krivično delo ubistva iz stava 3 člana 135 KZ, jer ona tek uzeta zajedno predstavljaju krivično delo ubistva iz stava 3 člana 135 KZ.

IZloženo shvatanje ovoga suda proizilazi, kao što smo već ranije izložili, iz stava da se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ ne radi o jednom jedinstvenom i samostalnom krivičnom delu, već da se u ovom slučaju radi o tome da svako ubistvo predstavlja samostalno krivično delo. Naprotiv, mi smatramo da je u ovom slučaju prvo ubistvo kvalifikatorna okolnost za kasnije ubistvo pošto bez prvog ubistva drugo ubistvo ne bi bilo kvalifikovano. Međutim, kada se ova ubistva uzmu zajedno, ona postaju jedno novo, samostalno i jedinstveno krivično delo iz stava 3 člana 135 KZ. Zbog toga je i nemoguće da se prvo ubistvo kvalifikuje kao obično ubistvo, a kasnija ubistva, svako posebno, kao kvalifikovano ubistvo iz stava 3 člana 135 KZ. Ova nelogičnost, kao što smo već istakli, dolazi naročito do izražaja kada su sva ubistva izvršena u isto vreme i istom prilikom. Ovde bi se postavilo pitanje koje je od više ubistava obično ubistvo, a koja su ubistva kvalifikovana ubistva iz stava 3 člana 135 KZ. Kod ovakvih slučajeva prvo bi se moralo utvrđivati koje je ubistvo prvo izvršeno, a u slučaju ubistva u isti mah kao, na primer, bacanjem bombe na više lica ovo se ne bi moglo utvrditi.

Zbog napred izloženih teškoća, Vrhovni sud Jugoslavije je u navedenoj presudi (optuženi su u sprovođenju jedinstvenog umišljaja da liše života svu trojicu pucali iz puške i tom prilikom dvojicu lišili života a trećeg ranili) kvalifikovao tako, što je našao da su optuženi počinili dva krivična dela iz stava 3 člana 135 KZ i jedan pokušaj ubistva iz istog stava člana 135 KZ. Prema tome, ovde sud nije prvo ubistvo kvalifikovao kao obično ubistvo iz stava 1 člana 135 KZ mada je u obrazloženju presude zastupao suprotno mišljenje. Iz ovoga proizilazi, da ovaj sud nije dosledan u svojim shvatanjima o karakteru i smislu odredbe stava 3 člana 135 KZ.

Da je izloženo stanovište ovoga suda nepravilno i neprihvatljivo, vidi se i iz činjenice, da je on odstupio od ovog stava u odlukama koje je kasnije doneo po istim slučajevima. Tako je u odlukama donetim posle ove presude izraženo mišljenje, da se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ radi o jednom jedinstvenom i samostalnom krivičnom delu, te je više umišljajnih ubistava jednog lica podvodio pod odredbu stava 3 člana 135 KZ.

U ovom članku navešćemo nekoliko takvih odluka. Tako u presudi Kž 62/62 od 31. oktobra 1962. god. je zauzet stav da je presuda Okružnog

suda u TK 410/61 od 4. juna 1962. god., koju je potvrdio Vrhovni sud SR BiH presudom KŽ 960/62 od 24. jula 1962. god., pravilna u pogledu pravne kvalifikacije krivičnog dela, kada je prvostepeni i drugostepeni sud našao, da u radnji optuženog HC koji je sa umišljajem lišio života tri lica stoje sva obeležja krivičnog dela iz stava 3 člana 135 KZ. U presudi KŽ 9/62 od 13. jula 1962. god., Vrhovni sud Jugoslavije odbio je žalbu optuženog B i javnog tužioca, a potvrdio presudu Vrhovnog suda Srbije KŽ 1548/61 od 3. novembra 1961. god., kojom je presudom Vrhovni sud Srbije prihvatio pravnu kvalifikaciju iznetu u presudi Okružnog suda u ŠK 188/60 od 22-II-1961 god., da u radnji optuženog CB što je 7. oktobra 1960. god. u Š iz pištolja lišio života dva lica i pokušao lišiti života treće lice stoje obeležja krivičnog dela ubistva više lica iz stava 3 člana 135 KZ.

Isto takvo stanovište zauzeo je i Vrhovni sud Jugoslavije u presudi KŽ 58/62 od 14. novembra 1962. god., kada je odbio žalbu optuženih, a potvrdio presudu vrhovnog suda Srbije KŽ 15006/62 od 14. juna 1962. god., koji je našao da u radnjama optuženih što su lišili života više lica u različitim prilikama i vremenima stoji krivično delo ubistva iz stava 3 člana 135 KZ.

Vrhovni sud Jugoslavije imao je ovo stanovište i pre donošenja navedene presude koju smo detaljno analizirali. Tako je u presudi KŽ 27/60 od 13. avgusta 1960. god. (gore navedena presuda doneta je 25. oktobra 1961. god.) zauzeo stanovište, da se radi o jednom krivičnom delu ubistva iz stava 3 člana 135 KZ kada je optužen 26. oktobra 1959. god. u selu O lišio života pok. GT i njegovu ženu GM.

Možemo istaći, da sem navedene presude u kojoj je Vrhovni sud Jugoslavije zauzeo napred izloženi stav ne postoji druga presuda u kojoj se zastupa isto stanovište. Posle ove presude ovaj je sud odlučivao po istim stvarima ali ni u jednoj odluci koliko je nama poznato nije zauzeo isti stav. Ista je stvar i sa vrhovnim sudovima socijalističkih republika. I ovi sudovi ni u jednoj presudi koje su donete posle gore navedene presude Vrhovnog suda Jugoslavije nisu zauzeli isti stav. Tako, Vrhovni sud BiH u presudi KŽ 1518/62 od 6. novembra 1962. god. našao je da u radnjama optuženog što je 26. maja 1962. god. u B lišio života sa umišljajem dva lica, stoji krivično delo ubistva više lica iz stava 3 člana 135 KZ. Isto stanovište zastupa i Vrhovni sud Srbije u presudama K 368/62, 1485/62, 1668/62, kao i u presudama koje je doneo u ranijim godinama, kao na primer, u presudi K 35/61, 1770/61, 1988/61, 2516/61, 2553/61 itd.

Međutim, kasnije u jednoj odluci koju smo napred već naveli Vrhovni sud Srbije odstupio je od napred navedenog stanovišta i u ovoj presudi zauzeo stav da se u slučaju ubistva više lica ima svako pojedinačno ubistvo, odnosno pokušaj ubistva, kvalifikovati po članu 135 stav 1 KZ ukoliko nisu sadržana obeležja kvalifikovanog ubistva iz stava 2 istoga člana.

Do ovog stava kao što smo izneli ovaj sud je došao na osnovu shvatanja, da se kod odredbe stava 3. člana 135. KZ radi o posebno predviđenoj kazni a ne o posebno predviđenom krivičnom delu. Međutim, ovaj sud nije dosledan u ovom stavu jer je u presudi KŽ 1743/64 od 15-VIII-64 god. zauzeo suprotan stav kada je našao da u radnji optuženog koji je lišio života više lica stoje elementi krivičnog dela iz stava 3 člana 135 KZ. Prema tome, u ovoj presudi on se vraća ponovo na isto stanovište koje je i ranije imao po ovom pitanju. Ovakav stav ovoga suda proizilazi po našem mišljenju zbog toga što on još uvek nije rascistio pitanje da li se kod odredbe stava 3 člana 135 KZ radi

o samostalnom krivičnom delu, ili se pak radi samo o posebno predviđenoj kazni. Sve dok ne bude rešio ovo ključno pitanje njegove odluke biće različite.

U ovom članku nužno je da se osvrnemo kako je ovo pitanje rešeno u stranom zakonodavstvu. Isto tako biće korisno da se osvrnemo i na stav pravne teorije kod onih zakonodavstava u kojima je ono predviđeno.

Možemo odmah istaći da je mali broj krivičnih zakonika koji predviđaju ovo krivično delo.

Od krivičnih zakonika koji predviđaju krivično delo ubistva više lica i krivično delo ubistva koje je izvršeno od strane lica koje je osuđivano za ubistvo ili za slično krivično delo možemo navesti KZ RSFSR iz 1960. god., KZ Albanije iz 1952. god., KZ Čehoslovačke iz 1950. god., KZ Mađarske iz 1961. god., i KZ Mongolije iz 1961. god.

Od krivičnih zakonika koji predviđaju samo ubistvo više lica možemo navesti bugarski KZ iz 1951. god., i turski KZ iz 1926. KZ, dok je ubistvo u povratu bilo predviđeno u bivšem jugoslovenskom KZ iz 1929. god.

Krivični zakonik RSFSR iz 1960. god. predviđa u tački Z člana 102 KZ ubistvo dva ili više lica, a u tački I istoga člana umišljajno ubistvo izvršeno od strane lica koje je ranije izvršilo umišljajno ubistvo izuzimajući ubistva koja su predviđena u članu 104 KZ (umišljajno ubistvo koje je izvršeno u stanju jakog duševnog uzbuđenja) i u članu 105 KZ (ubistvo koje je izvršeno u prekoračenju nužne odbrane), kao i u tački E umišljajno ubistvo koje je izvršeno od strane naročito opasnog recidiviste.

Gore navedena ubistva su označena kao ubistva koja su izvršena sa otežavajućim okolnostima za razliku od umišljajnog ubistva koje je izvršeno bez otežavajućih okolnosti.

Za ubistva koja su izvršena sa otežavajućim okolnostima predviđena je smrtna kazna ili kazna lišenja slobode u trajanju od osam do petnaest godina sa prognoštom ili bez nje.

Po našem mišljenju, ovaj Zakonik pravi razliku između ubistva više lica koja su izvršena u isto vreme i istom prilikom u sprovođenju jedinstvenog umišljaja da se liše života više lica, od ubistva više lica koja su izvršena u različitim vremenskim razmacima i prilikama bez veze jednog ubistva sa drugim ubistvom. No, kako je predviđena ista kazna i za jedno i za drugo ubistvo, to ovo razlikovanje nema nekog praktičnog značaja. No, ipak možemo zaključiti, da se u prvom slučaju radi o jednom jedinstvenom krivičnom delu sa svim onim posledicama koje iz toga proizilaze, a kod drugog slučaja, da se radi o sticaju krivičnih dela ubistva sa svim onim posledicama koje iz toga mogu proizaći.

Prema tome, kod drugog slučaja prvo ubistvo je obično ubistvo, a drugo ubistvo je kvalifikovano ubistvo. Ovde i jedno i drugo ubistvo i dalje zadržavaju svoju samostalnost. Zbog toga se ova ubistva nalaze u sticaju. Dalja je razlika i u tome što se kod ubistva kod tačke I (ubistvo izvršeno od lica koje je ranije izvršilo umišljajno ubistvo) isključuju ubistva koja su izvršena u prekoračenju nužne odbrane i u stanju jakog duševnog uzbuđenja, dok se kod ubistva iz tačke Z (ubistvo dva ili više lica) ova ubistva ne isključuju. Prema tome, ako je neko lice lišilo života istom prilikom i u isti mah dva ili više lica u prekoračenju nužne odbrane ili u stanju jakog duševnog uzbuđenja, ili ako je jedno lice lišilo života jedno lice u jednom od gore navedenih stanja, a drugo lice je lišilo van ovih stanja, tada će stajati jedno krivično delo iz tačke Z člana 102 KZ. Međutim, ako je izvršeno umišljajno ubistvo od strane

lica koje je ranije izvršilo umišljajno ubistvo neće stajati krivično delo ubistva sa otežavajućim okolnostima iz tačke I člana 102 KZ ako je drugo lice lišeno života u prekoračenju nužne odbrane ili u stanju jakog duševnog uzbuđenja.

Nama je ovo razlikovanje neshvatljivo i po našem mišljenju ono nema opravdanja. Nismo bili u mogućnosti da pribavimo materijale iz kojih bi videli kojim su se razlozima rukovodili kada su dali ovakvo rešenje.

Pored ovih ubistava ovaj Krivični zakonik kao što smo naveli predviđa i ubistvo izvršeno od strane naročito opasnog povratnika.

Koja se lica imaju smatrati za naročito opasnog povratnika predviđeno je Krivičnim zakonom. Po čl. 24 primedba I Krivičnog zakonika dato je pravo sudu da ovaj kada se za to ispune uslovi koji su detaljno nabrojani u tački 1, 2, 3 i 4 ove primedbe može neko lice proglasiti za naročito opasnog povratnika. Možemo istaći da su predviđeni prilično široki uslovi koji daju pravo suda da neko lice proglasi za naročito opasnog povratnika. Ukoliko se radi o lakšim krivičnim delima za koje je neko lice osuđeno, pa posle toga ponovo izvrši neko lakše krivično delo, onda se traži da je to lice tri puta osuđeno za ta lakša krivična dela, te da tek tada može biti proglašeno od strane suda za naročito opasnog povratnika.

No iako su ispunjeni uslovi iz primedbe I da se neko lice može proglasiti za naročito opasnog povratnika, sud će pri rešavanju ovog pitanja uzeti u obzir karakter i stepen društvene opasnosti izvršenog dela, ličnost učinioca i okolnosti dela.

Prema tome, ako je neko lice proglašeno pravosnažnom odlukom suda za naročito opasnog povratnika, pa posle toga izvrši umišljajno ubistvo, tada ovo lice čini krivično delo iz čl. 102 tač. I Kriv. Zakon. Ovdje nisu uzeta ubistva iz čl. 104 i 105 KZ kao što je to učinjeno kod tačke i čl. 102 KZ.

Krivični zakonik NR Bugarske iz 1951. god. predviđa u tački 5 člana 127 ubistvo više lica, odnosno više od jednog lica. Za ovo krivično delo predviđena je kazna lišenja slobode najmanje petnaest godina, a u osobito teškom slučaju i smrtna kazna.

Sudska praksa stoji na gledištu, da je za postojanje ovog krivičnog dela potreban jedinstveni umišljaj da se liši života više lica. Ukoliko takav umišljaj ne bi postojao kod učinioca, onda bi stajao sticaj krivičnih dela ubistva iz člana 126 KZ. U članu 126 KZ inkriminisano je obično ubistvo.

Na osnovu ovakve sudske prakse mi izvodimo zaključak, da ona stoji na gledištu da se kod tačke 5 člana 127 KZ radi o jednom jedinstvenom i samostalnom krivičnom delu. No, pitanje je, da li je ovakva sudska praksa pravilna i u skladu sa odredbom tačke 5 člana 127 Krivičnog zakonika. Mi nismo imali mogućnosti da se upoznamo sa stavom pravne teorije ukoliko se bavila ovim pitanjem. No, bez obzira na stav pravne teorije po ovom pitanju, mi smatramo da je ovakav stav sudske prakse neprihvatljiv. Ovo zbog toga što se i ovdje mogu istaći isti oni prigovori koje smo istakli kada smo u ovom pitanju raspravljali kako je kod nas.

Čehoslovački KZ iz 1950. god. predviđa u § 216 stav 1 tačka A „ko delo iz stava 1 (stav 1. odnosi se na umišljajno ubistvo) učini u odnosu na više lica ili u povratu, kazniće se. ...

Kao što se vidi, zakonodavac je posebno inkriminisao umišljajno ubistvo više lica kao i umišljajno ubistvo koje je izvršeno od strane lica koje se nalazi u povratu. No, zakonodavac po našem mišljenju u slučaju povrata ne zahteva da je ovo lice osuđivano za ubistvo već da je osuđivano ma za koje

krivično delo. Ovakvo rešenje, ako je isto tačno, nepravilno je po našem mišljenju jer izjednačava sva lica bez obzira za koja su dela osuđivana i na koje kazne sa onim licima koja su osuđivana za umišljajno ubistvo. Mi smatramo, da je ispravno samo ono rešenje koje uzima u obzir osudu za krivično delo ubistva, a osude za druga krivična dela se imaju uzeti prilikom odmeravanja kazne. Ovo zbog toga, što je društvena opasnost učinioca koji je bio osuđivan za ubistvo veća od onoga koji je bio osuđivan za neko drugo krivično delo.

Isto tako po ovom zakoniku kada se radi o ubistvu u povratu imaju se primeniti odredbe o povratu, a to znači da se osude ne mogu uzeti u obzir posle protoka izvesnog vremena od dana izdržane, odnosno, oprostene kazne. Smatramo da je ovo rešenje pogrešno i da nije na liniji uspešnije borbe protiv najopasnijih izvršilaca krivičnih dela.

Međutim, novi češki Krivični zakonik od 1960. god. poznaje samo umišljajno ubistvo, te ne predviđa uopšte kvalifikovani oblik umišljajnog ubistva. Da bi omogućio izricanje smrtne kazne za najteža ubistva ovaj Krivični zakonik predviđa ovu kaznu i za umišljajno ubistvo.

Albanski Krivični zakonik iz 1952. god. predviđa u članu 139 ubistvo više lica i ubistvo u povratu. Nije nam poznat stav pravne teorije i sudske prakse po pitanju karaktera i suštine ovog krivičnog dela.

Kod ubistva u povratu važi sve ono što smo izneli za Krivični zakonik Čehoslovačke jer su propisi o ovom krivičnom delu istovetni.

Interesantan je u ovom pogledu Krivični zakonik Narodne Republike Mongolije od 1961. godine. Ovaj Krivični zakonik predviđa pored umišljajnog ubistva i umišljajno ubistvo izvršeno sa otežavajućim okolnostima. U čl. 69 tač. v inkriminisano je ubistvo koje je ponovljeno ili izvršeno od lica koje je ranije osuđivano za banditizam, a u tački g inkriminisano je jednovremeno ubistvo dva ili više lica.

Kao što se vidi ovaj zakonik pravi razliku između ubistava koja su izvršena istom prilikom i u isto vreme, pošto govori o istovremenom ubistvu dva ili više lica; i između ubistava koja su izvršena u različitim vremenima i prilikama, jer govori o ubistvu koje je ponovljeno. Za ponovljeno ubistvo ima se uzeti i ubistvo za koje je neko lice osuđivano, pošto se i ovde radi o ponovljenom ubistvu.

I turski Krivični zakonik iz 1926. god. u članu 450 stav. 5 predviđa ubistvo više od jednog lica. I kod ovog krivičnog dela nije nam poznat stav pravne teorije i sudske prakse o karakteru i suštini ovog krivičnog dela.

Od ranijih krivičnih zakonika koji su predviđali ubistvo u povratu možemo navesti bivši jugoslovenski KZ iz 1928. g. Ovaj krivični zakonik je u paragrafu 167 stav 2 tač. 5 predvideo da će se kazniti smrću ili većitom robijom „ko se nalazi u povratu (paragraf 76 odeljak 1) zbog lišenja života kakvog lica po prvom odeljku ovog paragrafa“.

Kao što se vidi, za postojanje ovog krivičnog dela, Zakonik je postavljao dva uslova, i to, da se učinilac ubistva nalazi u povratu u smislu paragrafa 76 odeljak 1 i da se radi o lišenju života nekog lica iz prvog odeljka paragrafa 167 Krivičnog zakonika. Prema tome, zakonodavac postavlja kao jedan od uslova da se učinilac nalazi u povratu u smislu paragrafa 76 odeljak 1 Krivičnog zakonika. Povrat po ovom propisu postoji, ako je neko lice koje je bilo osuđivano za kakvo umišljajno krivično delo na kaznu lišenja slobode, pa za 5 godina od dana kada je kaznu sasvim ili delimično izdržalo, ili ako je bilo zadržano u zavodu za mere bezbednosti, pošto je iz ovoga otpušteno opet

učini kakvo umišljajno krivično delo. Prema tome, povrat će postojati i kod krivičnog dela ubistva iz paragrafa 176 st. 2 tač. 5 KZ, samo, ako je osuđeno lice izvršilo drugo ubistvo u roku od 5 godina od dana kada je kaznu sasvim ili delimično izdržalo.

Drugi uslov je da se radi o ubistvu iz prvog odeljka, paragrafa 167 KZ, a to je obično umišljajno ubistvo. Prema tome, ubistvo iz drugog odeljka paragrafa 167 se ne uzima u obzir za ovo krivično delo: Drugi odeljak paragrafa 167 KZ inkriminiše kvalifikovane oblike ubistva, kao, na primer, ubistvo iz koristoljublja, na svirep način itd., i za ova krivična dela predviđa smrtnu kaznu ili većitu robiju. Mi smatramo, da je zakonodavac isključio kvalifikovana ubistva iz ovog krivičnog dela zbog toga što je za sva ubistva kao što smo izneli predvideo smrtnu kaznu. Zbog toga nije bilo potrebno da se i ova kvalifikovana ubistva uzmu u obzir kod ubistva u povratu. Međutim, suprotno su mišljenja zastupali dr Šilović — dr Frank. Naime, oni su bili mišljenja da se i ubistva iz paragrafa 167 od tač. 1—4 KZ imaju uzeti u obzir za sva ubistva u povratu iz paragrafa 167 st. 2 tač. 5 KZ.

Kao što se vidi ovaj zakonik nije predviđao kao kvalifikovani oblik krivičnog dela ubistva, ubistvo više lica. U slučaju ubistva više lica, ova su se ubistva kvalifikovala kao obična ubistva koja se nalaze u sticaju. Ovde su se primenjivali propisi o sticaju prilikom izricanja kazne, te nije postojala mogućnost da se za sva obična ubistva izrekne smrtna kazna.

I Nacrt austrijskog Krivičnog zakonika iz 1912. god. pored ostalih oblika kvalifikovanih umorstava predviđa u paragrafu 286 u tač. 3 umorstvo više od jednog lica, a u tač. 4 umorstvo u povratu ili umorstvo koje je izvršeno od strane lica koje je zbog umorstva već jednom bilo osuđivano.

Pored ovih kvalifikovanih umorstava ovaj nacrt je u paragrafu 287 inkriminisao i umorstvo koje je izvršeno od strane osuđenika koji se nalaze na izdržavanju kazne večite robije i za ovo krivično delo bila je apsolutno zaprećena smrtna kazna.

Kao što se vidi, ovaj nacrt je pored umorstva više lica, umorstva u povratu i umorstva koje je izvršeno od strane lica koje je zbog umorstva već bilo osuđivano, inkriminisao kao posebno krivično delo, umorstvo izvršeno od strane osuđenika koji se nalazi na izdržavanju kazne večite robije. Ovaj Nacrt je ovo učinio zbog toga što je hteo da za ovo krivično delo predvidi samo smrtnu kaznu.

Interesantno je da Nacrt predviđa posebno umorstvo u povratu i umorstvo izvršeno od strane lica koje je zbog umorstva bilo osuđivano. Smatramo da je u Nacrtu ovo učinjeno zbog toga što se htelo kod umorstva koje je izvršeno od strane lica koje je bilo osuđivano za umorstvo isključiti opšta odredba o povratu, jer su ove odredbe bile povoljnije za učinioce. Nacrt je smatrao, da je teže ono ubistvo koje je izvršeno od strane lica koje je ranije osuđivano za ubistvo, od onog lica koje je bilo osuđivano za neko drugo krivično delo.

Stariji krivični zakonici kao što je Code Penal, nemački krivični zakonik, austrijski krivični zakonik, belgijski krivični zakonik i dr. nisu predviđali krivično delo ubistva više lica i krivično delo ubistva u povratu. Oni su ovo, po našem mišljenju, učinili zbog toga što su neki od ovih zakonika predviđali najtežu kaznu za umišljajno ubistvo, a neki za kvalifikovana ubistva, te su zakonodavci smatrali da nema potrebe posebno inkriminisati ubistvo više lica i ubistvo u povratu. Međutim, novija krivična zakonodavstva, a naročito

ona koja su doneta posle drugog svetskog rata predviđaju kao kvalifikovani oblik krivičnog dela ubistva, ubistvo više lica, kao i ubistvo izvršeno od strane lica koje je osuđivano za umišljajno ubistvo.

Na kraju ovog članka možemo zaključiti, da se kod odredbe stava 3 člana 135 Krivičnog zakonika radi o jednom skupnom, samostalnom i jedinstvenom krivičnom delu i da je nepravilno i neprihvatljivo shvatanje koje polazi od toga da je ovom odredbom predviđena samo posebna kazna. Isto tako nepravilno je gledište koje smatra da se u slučaju ubistva više lica radi o onoliko samostalno krivičnih dela ubistava iz st. 3 čl. 135 Krivičnog zakonika, koliko je izvršeno ubistava. Ne može se prihvatiti ni gledište koje smatra da u krivično delo ubistva ulaze samo svršena krivična dela ubistva, a ne i pokušaji krivičnog dela ubistva. No, o pitanju pokušaja krivičnog dela ubistva iz st. 3 čl. 135 KZ mi u ovom članku nismo govorili, jer je to poseban problem koji iziskuje da se o njemu posebno govori.

Radosav PETROVIĆ
magistar prava, zamenik Okružnog
javnog tužioca u Nišu

Summary

The criminal offense of murder referred to in para. 3, sec. 135 of the Criminal Code is one of the qualified aspects of criminal offense of murder.

Such a criminal offense had been provided for even before coming into force of the Novel of Criminal Code of 1959, and that in sec. 135, para. 2, and in para. 3 of the same section.

By the Novel of Criminal Code of 1959 these two criminal offenses are provided for in para. 3, sec. 135, so that by this disposition is incriminated a new criminal offense. Pursuant to para. 3, sec. 135, such an offense exists if a person commit wilfully more murders besides those referred to in secc. 136 and 138 of this Code and so regardless of his being judged for all the murders by application of a disposition on concurrence of crimes or previously convicted for some of them.

Although the Novel of the Criminal Code of 1959 formulated more precisely this criminal offense, there are in the theory as well as in the jurisprudence various problems and questions whereon are taken different point of view. One of such questions is also the nature of the provision of para. 3, sec. 135 of the Criminal Code.

In our juristic theory and judicial practice there are crystallized up to now three different conceptions on the character and the nature of this provision.

Pursuant to one conception, in the provision of para. 3, sec. 135 of the Criminal Code, there is no question of an independent and unique offense, but only of penalty provided for separately. Such a conception is sustained by Dr. Branko Petrić. He came to such a conclusion by previously ascertaining that, as the para. 3 of said section is concerned, there is no question of an extended, complex and qualified criminal offense.

Such an opinion is erroneous. We agree that there is not any question of an extended or complex criminal offense, but we cannot agree that there is not a question of qualified criminal offense. That there is no question of a qualified criminal offense of murder, Dr. Branko Petrić came to by taking erroneously for this criminal offense sec. 8, para. 1, of the Criminal Code. It is true that sec. 8, para. 1, of the Criminal Code does not apply to the provision of para. 3, sec. 135 of the Criminal Code.

Even the Supreme Court of Serbia in its decisions taken recently sustain almost the same point of view. According to it, if a person deprive wilfully of life more persons, then such a person commits more criminal offenses of murder referred to in para. 1, sec. 135 of the Criminal Code. Nevertheless, punishment for those murders is inflicted in pursuance to para. 3 of said section, what means that in para. 3, sec. 135 of the Criminal Code only the penalty is separately provided for in regard to a person who commits wilfully more murders.

Another standpoint, which prevails in theory as well as in the jurisprudence, considers that in this provision there is a question of an independent, unique and cumulative criminal offense of murder. Such an opinion is sustained by Prof. Dr. Bogdan Zlatarić, Prof. Dr. Janko Tahović, Dr. Mirko Perović and by the commentators of the Criminal Code in its Ljubljana jurists' edition.

According to the above said authors, the legislator by the provision of para. 3, sec. 135 of the Criminal Code, more murders in an ideal or real concurrence merged into a unique criminal offense of a qualified murder and so resorted to the construction of a cumulative criminal offense, by turning aside thus from the general prescriptions on concurrence. The legislator did that to make possible the infliction of most severe penalty to a multiple murderer, which, pursuant to the provisions on the concurrence could not be pronounced.

Such a point of view is generally sustained also in our judicial decisions. According to our opinion, this is the only correct standpoint and it is consonant to the provision of para. 3, sec. 135 of the Criminal Code.

A third standpoint is sustained in an unpublished sentence of the Supreme Court of Yugoslavia. In this sentence the Supreme Court of Yugoslavia sustain that in case of a person having wilfully deprived of life more persons, that such a person committed as many independent criminal offenses of murder referred to in para. 3, sec. 135 of the Criminal Code as it committed wilful murders. To such a standpoint this Court came by erroneously understanding the nature of the provision "regardless of his being judged for the murders by applying of a provision on concurrence" provided in para. 3, sec. 135 of the Criminal Code. Pursuant to the opinion of the Supreme Court of Yugoslavia, this provision allows for the faculty of the perpetrator being judged simultaneously for one or more murders wilfully committed and for such murders to be inflicted a unique punishment by applying thereto the provisions on concurrence. As the provisions on concurrence are applied so that the perpetrator who committed more criminal offenses, if simultaneously judged for the respective offenses, is inflicted a unique punishment for all the offenses, but so that for every one of those offenses is previously determined a separate punishment. Here no one of the criminal offenses lose its independence nor its individuality. Therefore, even when the para. 3, sec. 135, of the Criminal Code is concerned, the provisions on concurrence are to be applied and so that each murder is to be qualified as a murder referred to in para. 3, sec. 135 of the Criminal Code, and then for all the murders will be pronounced a unique punishment.

We are of the opinion that there is, as far as the provision of para. 3, sec. 135 of the Criminal Code is concerned, question of a unique, independent and cumulative criminal offense of murder. A qualified aspect of a murder is given pursuant to para. 3, sec. 135 of the Criminal Code when a person after a wilful murder commits another wilful murder. In such a case, those two murders together acquire a new aspect, they become a criminal offense of murder provided for in para. 3, sec. 135 of the Criminal Code. Here the second murder serves as a qualificatory circumstance and together with the first one constitutes a qualified aspect of murder referred to in para. 3, sec. 135 of the Criminal Code. If the perpetrator stopped at the first murder, he would respond for a simple murder, should there not be fulfilled the qualificatory circumstances. But, as soon as besides such a murder he committed another murder, he committed a grave criminal offense referred to in para. 3, sec. 135 of the Criminal Code.

ALKOHOLIZAM KAO KRIMINOGENI UZROK

I. ODNOS IZMEĐU ALKOHOLIZMA I KRIMINALITETA

Alkoholizam i kriminalitet su dve parazitske društvene pojave koje nargizaju društveni organizam, remete harmoniju društvenog života i zaogrčavaju život čoveku. One su se tako duboko usadile u društveni organizam i tako utkale u njegov život svojim vekovnim postojanjem tokom klasne istorije da su postale njegovi nerazdvojni pratioci, njegov sastavni deo. Skoro da se društveni život ne može ni zamisliti bez ovih parazitskih pojava kao što se ni njiva ne može zamisliti bez korova koji pije njene sokove. Obe ove pojave proizilaze iz određenih društveno-ekonomskih uslova života, obe su višestruko štetne, pa stoga i društveno opasne.

U svom društveno opasnom dejstvu alkoholizam i kriminalitet su međusobno povezani tako da dopunjuju, stimuliraju i uslovljavaju jedno drugo. Ta međusobna povezanost postoji bez obzira da li obe pojave deluju istovremeno i konvergentno ili pak neistovremeno i divergentno. Ali zbog mogućnosti njihovog nezavisnog i raznolikog kretanja ta povezanost nije uvek jasno izražena. Šta više, ponekad izgleda i da ne postoji, kao da se radi o pojavama koje su udaljene i nezavisne jedna od druge ili ukoliko i postoji veza izgleda kao da je negativno određena. Drugim rečima, izgleda veoma često da one isključuju jedna drugu i da se kreću divergentno. Tako, ako se posmatra odnos između alkoholizma i kriminaliteta kroz njihovo masovno kretanje u dužem vremenskom periodu ili na određenim prostorima u određenom vremenu, mogu se zapaziti znatne divergentne oscilacije. Ovu činjenicu povremenog suprotnog kretanja jasno je dokazao francuski kriminolog G. M. Le Clore u svojoj studiji „Indeks kriminaliteta u Francuskoj“ prateći kretanje i uzajamni odnos ovih pojava u periodu od 1851. do 1951. godine.¹ Iz njegove analize statističkih podataka divergentnost ovih pojava je izrazita u doba rata, kada kriminalitet naglo raste dok alkoholizam opada i, neposredno posle rata, kada je obrnut proces. Do sličnih rezultata se može doći ako se izvrši analiza kretanja ovih pojava u određenom vremenu ali u različitim oblastima ili zemljama. Naime, videće se da u istom vremenskom periodu dok se u nekim oblastima više pije, a manje više krivična dela (na primer seoskim oblastima koje proizvode alkohol), dok se u drugim oblastima pije manje a kriminalitet je izraženiji (na primer, u gradovima ili oblastima sa većom gustinom stanovništva).

Istina je da divergentno kretanje u navedenim slučajevima postoji, ali to ne znači da je isključena svaka povezanost između alkoholizma i krimina-

¹ V. J. Pinatel: *Alcool et Criminalité*; *Revue de Science criminelle et de Droit comparé*, Paris, 1958; 1, s. 154.

liteta niti pak, da ona postoji samo u smislu udaljavanja tj. suprotnog kretanja ovih pojava. Jer, ako se izvrši dublja analiza statističkih podataka koji prate sveukupno kretanje navedenih pojava, videće se da one dovode do matematičkog logiciziranja koje, iako obuhvata pojave u celini, previđa izvesne činjenice u kojima je izražena uzajamna veza. Pre svega, rat kao faktor koji uslovljava suprotno kretanje alkoholizma i kriminaliteta ne predstavlja normalan već abnormalan način života ljudske zajednice. On nije ništa drugo do zbir nasilnih kriminalnih akata koji negiraju normalno i prozrokuju nenormalno stanje za narode koji su njime zahvaćeni, odnosno za međunarodnu zajednicu i njen poredak. Mada je i sam rat jedna zakonita pojava klasnog društva, koji proizilazi iz određene konstelacije ekonomskih i političkih uslova i odnosa zemalja, on preseca i depraviše, pa čak i eliminiše izvesne pojave iz normalnog života kao i veze koje između njih postoje, dok istovremeno rađa nove pojave i stvara nove veze između pojava. Tako on dovodi do smanjenja proizvodnje alkohola, pa samim tim i do smanjenja pojave alkoholizma a, takođe, i njegovog uticaja na kriminalitet koji se naglo razvija zbog poremećaja u uslovima života. Ako ratni period uključimo u vremenski period normalnog života, veza između alkoholizma i kriminaliteta biće umanjena, iskrivljena, pa čak i eliminisana, koja inače postoji u normalnim uslovima života. Preuveličavanjem ove činjenice došli bismo do toga da sebe obmanemo. S druge strane, ne treba da nas obmane ni činjenica što ne postoji izrazita veza koja uslovljava stalni odnos između alkoholizma i kriminaliteta i u mirno doba jedne zajednice s obzirom da „pojava kriminaliteta sadrži vrlo različite postupke od kojih samo izvesni imaju veze sa alkoholom“.² Isto tako, ne treba da nas obmane ni činjenica što se u pojedinim oblastima, naročito u seoskim više proizvodi i više pije alkohol (naročito u jesen i zimi), nego u drugim, na primer, gradskim oblastima, a da je procentualni odnos između alkoholizma i kriminaliteta manji u seoskim nego u gradskim oblastima. Utvrđivanje veza i odnosa između ovih pojava na ovoj osnovi ne može biti solidno ako se ne uzme u obzir činjenica da oblasti gde je izražen visok procent alkoholizma, dok je istovremeno niži procent kriminaliteta u odnosu na druge oblasti, jesu najčešće seljačke oblasti, sa raštrkanim stanovništvom koje ima izrazito negativan odnos prema delinkvenciji“.³ Ovo zbog toga što su u ovakvim oblastima socijalni odnosi malobrojni zbog slabe komunikacije stanovništva te je i broj kriminalnih akata manji nego što je to slučaj u oblastima sa gustom populacijom. Alkoholizari, i uopšte pripiti ljudi, iz ovih oblasti imaju manje prilika da čine delikte, pogotovu delikte različite vrste. Delikti koje čine stanovnici navedenih oblasti jesu u prvom redu krvni, imovinski i moralni delikti, koji ne negiraju već baš potvrđuju postojanje odnosa između alkoholizma i kriminaliteta. Prema tome, statistički podaci o kretanju odnosa između kriminaliteta i alkoholizma u vremenu i prostoru, do kojih su došli neki kriminolozi, imaju vrednost utoliko što potvrđuju da odnosi između alkoholizma i kriminaliteta nisu manifestovani na opštem planu, tj. da između njih ne postoji opšta i vidljiva povezanost niti paralelizam u vremenskom kretanju.⁴ Umesto paralelizma imamo oscilacije i u vremenu i u prostoru, pri čemu po nekad imamo divergentno a ponekad konvergentno kretanje između ovih pojava.

² J. Pinatel: *Alcool et Criminalité*; *Revue de Science criminelle et de Droit comparé*; 1958, 1, str. 157 i dalje.

³ i ⁴ J. Pinatel, isto, str. 154.

Najzad, u izvesnim slučajevima, veza između alkoholizma i kriminaliteta nije neposredna, već posredna. To je, na primer, slučaj kod alkoholičarskog „nasleđa“. S druge strane, u velikom broju slučajeva veza između ovih pojava je skrivena, zbog različitog karaktera dejstva ovih pojava na društveni organizam. Naime, kriminalitet dejstvuje kao vidljivi neprijatelj, koji neposredno ugrožava određenu društvenu grupu, odnosno zajednicu. Njegovo se postojanje odražava u direktnoj povredi pravila kojima je regulisan društveni život i bez kojih se on ne bi mogao zamisliti. Kako povreda pravila predstavlja povredu nekog društvenog dobra, to znači da će doći do odraza tih povreda na postojeće uslove društvenog života. Razume se, da će na takav poremećaj uslediti reakcija društva u cilju uspostavljanja poremećenih odnosa i njihovog obezbeđenja od budućih poremećaja. I poremećaji nastali kao posledica kriminalnog dejstva i reakcija protiv tog kriminalnog dejstva, odnosno protiv izvršilaca kriminalne aktivnosti, mogu se verodostojno statistički pratiti u svom kretanju. Naprotiv, alkoholizam iako je kao društvena pojava vidljiv kao i sam kriminalitet, njegovo dejstvo nije uvek direktno ni vidljivo, niti se uvek efikasno može pratiti. Dejstvo alkoholizma je u velikom broju slučajeva podmuklo i predstavlja prikriveni proces razaranja čoveče ličnosti. Preko izmenjene ili poremećene čoveče ličnosti, dakle posrednim putem, on realizuje svoje negativno dejstvo i na socijalni život. Otuda je u pravu prof. Vaben, kada kaže da se u pogledu odnosa između alkoholizma i kriminaliteta ne može zauzeti kategorično stanovište na bazi jednog istraživanja. Čak i različita istraživanja otežavaju donošenje jednog preciznog zaključka koji bi važio kao pravilo zbog toga što se kod svih tih različitih istraživanja primenjuju različiti kriterijumi i različiti materijali. Pa ipak, sva ta istraživanja pokazuju da alkoholizam ima kauzalni uticaj na kriminalitet, ali je veličina i značaj tog uticaja različita u različitim istraživanjima. „Može se reći, nastavlja Vaben, da je kauzalni uticaj alkohola siguran, ali je teško generalno odrediti njegovu srazmeru. Ima slučajeva gde je alkoholizam pomoćni kao i slučajeva gde je glavni faktor“.⁵

Iz navedenih razloga se ne može prihvatiti mišljenje onih autora koji smatraju da alkoholizam i kriminalitet ne prouzrokuju jedno drugo već da se oni pojavljuju kao dve paralelne posledice koje izazivaju štetne društvene posledice. Alkoholizam se, dakle, kako to tvrde i J. Pinatel i prof. Vaben i mnogi drugi kriminolozi, pojavljuje kao kriminogeni uzrok. Istina, on nije takav opšti kriminogeni uzrok koji bi se mogao naći kod svakog kriminalnog akta, pa ni kod svakog oblika kriminaliteta. On je više kriminogeni uzrok specifičnog, posebnog karaktera. Drugim rečima, alkoholizam se najčešće pojavljuje kao prouzrokovač određenih oblika kriminaliteta. Kao opšti uzrok on je od manjeg značaja, te spada u promenljive, pa i drugostepene opšte uzroke. Međutim, kako su oblici kriminalnih akata u kojima se on pojavljuje kao neposredni uzrok najopasniji po društveni poredak i najčešći, to se i alkoholizam pojavljuje kao jedan od najvažnijih faktora kriminaliteta.

Ali, ne utiče samo alkoholizam na kriminalitet prouzrokovanjem određenih krivičnih dela, već i kriminalitet sa svoje strane utiče, takođe, u izvesnoj meri na pojavu alkoholizma, doprinoseći njegovom širenju. Tamo gde je alkoholizam doveo do ostvarenja kriminalnog akta, tj. izvršenja krivičnog dela, izvršilac tog dela potražiće utehu ili izraziti zadovoljstvo u alkoholu. Ali, neće samo alkoholičar – kriminalac potražiti tu utehu ili radost u alkoholu, već će to učiniti i veliki broj kriminalaca nealkoholičara. I oni će u alkoholu po-

⁵ K. Vaaben; J. Leauté: Die Behandlung der Trunkenheit im Strafrecht: Frankfurt/M. — Berlin, 1960, s. 7—9.

tražiti sredstva za umirenje od grize savesti ili sredstvo za razrešenje od posledne tenzije, odnosno sredstvo za davanje oduška kriminalnoj volji, koja je u aktu dela našla rasterećenje od prethodne napetosti. Notorna je činjenica da najveći broj kriminalaca uzima alkohol bilo kao stimulans pre izvršenja dela, bilo kao sredstvo za relaksaciju posle izvršenja dela. Na taj način i kriminalitet deluje na alkoholizam dovodeći do njegovog širenja. Drugim rečima, kriminalitet priprema svoje vršioci da postanu alkoholičari, tako da alkoholizam redovno nalazi svoje klijente među kriminalcima. Za uzvrat, alkoholizam će svoje klijente, koji nisu kriminalci, pripremati da to postanu. Ta veza između alkoholizma i kriminaliteta je, može se reći, postojana.

Iz napred rečenog mogli bi se izvući sledeći zaključci:

1. odnos između alkoholizma i kriminaliteta izražen je u njihovom uzajamnom uticaju, koji, zbog postojanja izvesnih eliminatornih uzroka, kao što su rat, slaba socijalna mobilnost, itd., nisu standardni i tipični posmatrani u vremenskom i prostornom kretanju. Stoga se alkoholizam ne može smatrati kao osnovni opšti uzrok kriminaliteta, već kao promenljivi opšti uzrok i stimulans;

2. alkoholizam je specifičan kriminogeni uzrok koji dovodi do prouzrokovanja određenih oblika kriminalnih akata kao što su: ubistva, tuče, telesne povrede, seksualni delikti, imovinski delikti, delikti iz nehata, itd.;

3. alkoholizam je posebno izražen kao uzrok recidivizma;

4. kriminalitet povratno dejstvuje na alkoholizam doprinoseći njegovom širenju, te se i on sam u odnosu na alkoholizam pojavljuje kao njegov posredni uzrok;

5. odnos između alkoholizma i kriminaliteta može se grafički predstaviti u vidu dva kruga koji se jednim svojim delom poklapaju i seku. Samo u tom delu preseka koji je promenljiv, jer je zavisan od brojnih uslova, alkoholizam i kriminalitet imaju međusobni odnos uzroka i posledice, dok u ostalom delu mogu imati samo uticaj međusobnog stimuliranja.

II MEHANIZAM DEJSTVA ALKOHOLIZMA KAO KRIMINOGENOG UZROKA

Napred smo utvrdili da je alkoholizam bitan uzrok u vršenju određenih oblika kriminaliteta i da se on pojavljuje kao opšti uzrok u spletu drugih uslova i uzroka. Da bismo videli konkretno dejstvo ovog uzroka neophodno je da razmotrimo još i sledeće činjenice: 1) oblike u kojima se alkoholizam pojavljuje u oblasti kriminaliteta; 2) ličnost alkoholičara kriminalaca; 3) mehanizam dejstva alkoholizma na prouzrokovanje kriminalne aktivnosti od strane alkoholičara ili alkoholisanih lica i vrste kriminalnih akata gde se alkohol pojavljuje kao neposredan ili posredan uzrok njihovog vršenja.

1. *Oblici alkoholizma*

Alkoholizam se manifestuje u oblasti kriminaliteta u formi akutnog ili hroničnog pijanstva ili pak, u formi alkoholičarske nasleđenosti.

Akutno pijanstvo deluje kao kriminogeni faktor dvostruko: s jedne strane, on odstranjuje, odnosno ukida ili smanjuje kontrolu koju čovek normalno vrši nad svojim nagonima i njihovim zahtevima dok, sa druge strane, raspaljuje i pojačava te iste nagone i izaziva one koji su živeli pritajeno u podsvesti. Preko ovog duplog mehanizma dejstva akutnog alkoholizma, oslobađa se i raste agresivnost, budi ljubomora, zavist, strast, mržnja i druge niske pobude

koje su bile duboko zatrpane u podsvesti. Kao što je poznato čak i obično pijanstvo dovodi do povećanja osetljivosti koja je često ambivalentna i dovodi do pojave razdražljivosti i grubosti koje se realizuju u vršenju delikata kao što su uvrede, klevete, nasilni delikti itd. Pored toga, pijanstvo se može pojaviti i u „ekscito-motoričnim oblicima, tj. pravim patološkim stanjima, koja se skoro daju uporediti sa pomamom epileptičara, a često su kao i ona praćena amnezijom“.⁶ Dela učinjena u akutnom pijanstvu zauzimaju vidno mesto u kriminalitetu alkoholičara.

Hronični alkoholizam deluje kompleksno na ličnost čoveka uslovljavajući njegov moralni pad. Hronični alkoholičar je intelektualno i moralno devalviran, a materijalno upropašćen zbog sve veće vezanosti za alkohol. On vrši krivična dela da bi došao do sredstava za piće, a kada se napije onda ih vrši pod uticajem depravisanih nagona i osećanja. Mehanizam dejstva hroničnog alkoholizma je kompleksan i izražen u potpunoj transformaciji prvobitne ličnosti alkoholičara.

Alkoholičarska nasleđenost deluje, kako primećuje dr Badonnel, na taj način što stvara predispoziciju kod podmlatka prema alkoholizmu, bilo upotrebom istog bilo nagonom koji je nasleđen od predaka, što prouzrokuje sve vrste organskih i mentalnih mana i patoloških pojava (konvulzije, moždane reakcije, epilepsiju, intelektualnu tupost, nemiran i neuravnotežen karakter); što u prethodnoj generaciji stvara porodični poremećaj, čije su posledice po vaspitanje i formiranje ličnosti kod dece neizmerne. Mehanizam dejstva izražen je u nasleđenim fizičkim i psihičkim manama koje se ispoljavaju u vršenju kriminaliteta. Dr Marchais i dr Badonnel pregledali su 527 zatvoreničkih dosijea slučajno izabranih u centru Frenses i ustanovili da je 10,24% zatvorenika izvršilo krivična dela u akutnom pijanstvu, 25,61% zatvorenika je bilo hroničnih alkoholičara, dok je 12,52% bilo alkoholičarskih potomaka. Ova poslednja cifra jasno potvrđuje činjenicu da je alkoholičarska konstitucionalna degenerativna nasleđenost i alkoholičarska vaspitna dekadentnost ozbiljan kriminogeni faktor. Jedna zvanična anketa koju je pre nekoliko godina sproveo francusko Ministarstvo pravde u tri zatvorske ustanove a kojom je bilo obuhvaćeno 27.317 osuđenika, pokazala je da je u 14,2% uzrok izvršenja dela bilo akutno pijanstvo, u 15,5% slučajeva hronično pijanstvo, a u 25,3% slučajeva alkoholičarsko nasleđe ili tzv. nevidljivi alkoholizam, kako ga figurativno naziva J. M. Aurières.⁷ Navedena istraživanja pokazuju da se alkoholizam pojavljuje kao kriminogeni uzrok u sva tri oblika, ali da ne postoji nikakva određena srazmera između njih. Njihovo procentualno učešće u prouzrokovanju krivičnih dela je varijabilno, zavisno od niza uslova i uzroka koji su, takođe, promenljive prirode.

2. Ličnost alkoholičara kriminalaca

Po pravilu svaki alkoholičar može postati kriminalac. Alkoholičari najčešće postaju ona lica koja poseduju izvesne strukturalne tj. konstitucionalne slabosti, kao i lica koja su zahvaćena procesom neurotizacije. U prvom redu to su lica sa neuravnoteženim osećanjima i karakterom, slabom voljom, a pre svega nepostojana, krajnje bojažljiva, stidljiva, debilna i inertna lica, tj. lica koja nisu dovoljno snažna ili dovoljno sposobna za neka veća stvaranja, ali koja imaju visoko mišljenje o sebi i stoga nerealne pretenzije. „Ovi ljudi, kaže B. De Greffe, pate što se osećaju strancima i nesposobnim u odnosu na druge i traže

⁶ Citirano prema J. Pinatel-u, isto, str. 157.

⁷ V.J.M. Aurières: La lutte contre alcoolisme; Toulouse, 1955, str. 87—88.

u alkoholizmu sredstvo da doskoče sudbini koja ih mrvi." Zahvaljujući dejstvu alkohola koji, umanjujući kritiku i osećanja realnosti, navedena lica dobijaju prividno samopouzdanje, tako da dok se nalaze u tom stanju osećaju da stvarno žive i da su slična ili jednaka sa drugim licima oko sebe. Ali, dospevajući u ovo irealno stanje ona su neizbežno upućena na izvršenje nekog kriminalnog akta ako se steknu potrebni objektivni uslovi. Međutim, iako je to normalan put alkoholičara, postoje i takva mišljenja da alkoholičar — delikvent ima izvesna svojstva po kojima se on razlikuje od alkoholičara nedelikventa. Takva svojstva bi bila na primer: predispozicija prema zločinu, sklonost prema instiktivnim perverzijama, sadizmu, itd. Iako u ovome ima nešto istine, ova mišljenja su netačna, jer navedena svojstva nisu samo urođena, već se stiču degradacijom ličnosti, što je slučaj gotovo sa svakim alkoholičarem. To što svaki alkoholičar nije obavezno i delikvent objašnjava se bilo nepostojanjem objektivne situacije koja bi pružila uslove za izvršenje dela, bilo zato što kod jednog dela alkoholičara postoji delimično još očuvana kontrola nad svojim postupcima, tj. što nije alkoholizam doveo do potpunog moralnog pada ličnosti.

3. Mehanizam dejstva alkoholizma kao kriminogenog faktora

Ako napred izloženo uopštimo, videćemo da alkoholizam kao kriminogeni uzrok deluje dvostruko: psihološki i sociološki. Njegovo psihološko dejstvo se izražava kod akutnog oblika u tome što ukida ili smanjuje kontrolu nad nagonima, osećanjima i postupcima, izazivajući i raspaljujući podsvesne tj. pritažene nagone. Kod hroničnog oblika, nagrizajući nervni sistem, alkohol dovodi do transformacije, a zatim i do potpune psihološke degradacije čovečje ličnosti. Najzad, on prouzrokuje psihološke depravacije kod alkoholičarskog potomstva. Kao što smo videli, depravišući čoveka psihološki, alkoholizam izopačava njegovo ponašanje i dovodi ga u sukob sa njegovom porodicom, drugovima na radnom mestu, prijateljima i rođacima, sa okolinom u kojoj živi i sa pravilima ponašanja društva koja ne odgovaraju njegovim izvitoperenim nagonskim težnjama. Umesto svesnog i kontrolisanog ponašanja, koje se usklađuje sa ponašanjima drugih ljudi, alkoholičar se ponaša nekontrolisano, impulzivno, nagonski i egoistično. On ne oseća potrebu za solidarnošću sa onima koji nisu slični njemu i ne poštuje prava drugih ljudi. Otuda se takvo njegovo ponašanje neizbežno pojavljuje kao kriminalno ponašanje.

Alkoholizam kao socijalni uzrok proizilazi iz alkoholizma kao psihološkog uzroka koji mu ne samo prethodi, već ga i uslovljava. Depravisana alkoholičarska ličnost stvara konfliktne i strenogene situacije u porodici i na radnom mestu. Iz njih se rađaju delikti. Ukoliko su socijalni odnosi brojniji, utoliko češće dolazi do sukoba između alkoholičara i drugih ljudi a time i veća mogućnost za vršenje delikta od strane alkoholičara. Polagano, ali sigurno, on kida socijalne veze i sve više ostaje usamljen, vezan neraskidivo samo za alkohol. Zbog remećenja radne discipline i nerada on napušta radno mesto ili biva otpušten sa posla. Time on gubi izvore prihoda i mogućnosti da pomoću sopstvenih sredstava dolazi do alkohola bez koga ne može živeti. Tako će ga teški materijalni uslovi, koje je sam prouzrokovao svojim ponašanjem, odvesti u kriminal. Prema tome, alkoholizam i psihološki i socijalno-ekonomski gura alkoholičara u kriminalitet.

Oblici kriminaliteta prouzrokovani alkoholom su veoma raznovrsni. Međutim, u kriminološkim teorijama se pravi razlika između dva osnovna oblika i to: između kriminalnog alkoholizma i alkoholnog kriminaliteta. Prvi oblik

je onaj kod koga treba tražiti u alkoholizmu prvi i glavni uzrok kriminaliteta, dok je drugi onaj kod koga se alkoholizam javlja samo kao još jedan dopunski činilac kriminaliteta.⁸ Treba odmah reći da je manji broj onih delikvenata kod kojih je alkoholizam glavni i jedini uzrok njihove delikvencije. Alkohol kao glavni uzrok pojavljuje se gotovo uvek kod akutnog pijanstva. Tako, na primer, kod tuča u kafanama i na svetkovinama gde se pije, kao i kod telesnih povreda i ubistava koja nastaju kao posledica iznenadnih sukoba, svađa ili tuča, alkohol se najčešće pojavljuje kao glavni, a često i jedini uzrok. U prilog ove tvrdnje stoji činjenica da se pod uticajem alkohola veoma često potuku lica koja su se slučajno sreća ili našla zajedno, tj. koja ranije nisu imala nikakve veze ili čak se nisu ni poznavala. Pored prouzrokovanja krvnih delikata alkohol se pojavljuje kao glavni uzrok veoma često još i kod krivičnih dela uvrede, klevete, silovanja, rodoskrvljenja, maltretiranja i zlostavljanja dece, kao i kod vršenja bludnih i perverzних akata. Najzad, alkohol se pojavljuje kao glavni uzrok kod velikog broja saobraćajnih nesreća.

Alkoholizam kao dopunski uzrok u genezi kriminaliteta ima daleko širi domen pa time i veći značaj. Njegovo dejstvo ovde nije usamljeno i izolovano. Naprotiv, on je ovde uklopljen u splet faktora tako da sadejstvuje sa njima ili, bolje rečeno, vrši ulogu podupirača i stimulatora. „Za vreme kriminalnog života nekog lica gostionica mu je naprikladnije skrovište, a motiv za pijančenje podsvesna želja za likvidacijom podsvesnih psiholoških inhibicija i depresija ili u sabiranju hrabrosti za izvršenje delikta“.⁹ Zloupotreba alkohola u ovim kriminalnim slučajevima nije uzrok nego jedno od sredstava za izvršenje krivičnih dela. Alkohol ovde vrši pritisak na volju u korist donošenja odluke tj. on se javlja kao stimulator za donošenje odluke, zatim kao oslonac slabe volje i kolebljivog karaktera koji u njemu nalaze i potporu i osnaženje. Alkoholni kriminalitet pokazuje ujedno kako i sam kriminalitet vodi ka alkoholizmu da bi u njemu našao podsticaj. Tako kriminalitet dejstvuje povratno na alkoholizam, dok mu ovaj daje sa svoje strane nov impuls. Oba zla idu združeno i to čas naporedo, čas jedan za drugim, menjajući mesta uzroka i posledica.

Razlikovanje kriminalnog alkoholizma od alkoholnog kriminaliteta ima značaja ne samo za kriminološko proučavanje uzročnosti ovih pojava već i za praktičnu primenu u oblasti kriminalne politike. Jer, dok u prvom slučaju imamo posla sa ljudima koji su postali kriminalci pomoću alkohola i uglavnom zahvaljujući njemu i gde treba prvenstveno lečiti alkoholizam, a samim tim i kriminalitet, dotle u drugom slučaju imamo posla sa ljudima koji su najpre postali delinkventni, odnosno kriminalci, pa se na njihov kriminalitet nadovezao alkoholizam, te je ovde potrebno boriti se protivu uzroka neprilagodljivosti čije su posledice i kriminalitet i alkoholizam. Treba napomenuti da ove dve vrste alkoholizma nije uvek lako razlikovati kao i to da se one pojavljuju kao faze koje su povezane tako što kriminalni alkoholizam prelazi u alkoholni kriminalitet tj. postaje stalni dopunski činilac kriminaliteta.¹⁰

Najzad, alkoholizam se ne pojavljuje samo kao uzrok kriminaliteta kod alkoholičara, već se on pojavljuje kao uzrok kriminaliteta i kod drugih ljudi koji nisu alkoholičari. Naime, preko depravisanog ponašanja alkoholičara alkohol aktivira i druge ljude na kriminalnu delatnost prema samom alkoholičaru. Prema tome, alkoholizam stvara od alkoholičara ne samo kriminalca, već isto

⁸ Dr. Lj. Bavcon: Alkohol kao kriminogeni činilac; Jug. crveni krst; Predavanja, sv. III, 1958, str. 3.

⁹ Dr. Lj. Bavcon, isto, str. 4.

¹⁰ V. Lj. Bavcon: isto, str. 4.

tako i žrtvu. On deluje u masi okolnosti i uslova ambivalentno tako da često, kako primećuje Pinatel, slučaj određuje da li će alkoholičar biti kriminalac ili žrtva.¹¹ Tako na primer, u kafanskim tučama i uopšte u tučama pri piću koje izazivaju alkoholičari, nikada se ne zna da li će alkoholičar biti delikvent ili žrtva. Takav je, na primer, slučaj sa alkoholičarom i mučiteljom žene i tiranim porodice. Podvrgavajući ženu i decu brutalnim postupcima, on vrši razne delikte sve do ubistva. Najčešće strada žena u nastupu ljubomore. Ali se isto tako dešava da, zbog ovakvih njegovih postupaka, očajna i revoltirana žena ubije njega, nalazeći u tom aktu jedino rešenje da zaštiti sebe i decu. Ponekad to delo izvrše zajedno majka i sin ili samo sin koji postaje oćubica da bi zaštitio majku i oslobodio se stalnog straha od oćeve bezumne brutalnosti. Takođe, u slučaju sukoba između dva alkoholičara jedan će biti delikvent a drugi žrtva, ili uzajamno i delikventi i žrtve. U međusobnim krađama između alkoholičara uloge se često menjaju: jednom je jedan lopov a drugi pokraden, drugi put će biti obrnuto. Najzad, pijana žena je najčešće žrtva silovanja a ređe i zavođenja. Prema tome, alkoholizam je, zaista, ambivalentan kriminogeni uzrok.

Iz napred izloženog može se zaključiti da su alkoholizam i kriminalitet usko povezane društveno negativne pojave. Ta uska povezanost izražena je u njihovoj međusobnoj uslovljenosti u kojoj oni međusobno menjaju uloge uzroka i posledice.

Alkoholizam kao kriminogeni uzrok ispoljava se u akutnom, hroničnom i genetičkom obliku. On deluje neposredno i posredno, vidljivo i nevidljivo. Njegovo kriminogeno dejstvo je veoma raznovrsno i često ambivalentno i kontradiktorno. I baš zbog tih svojih karakteristika on spada u najsnažnije i najzastupljenije kriminogene faktore. Stoga se ne može voditi uspešna borba protiv kriminaliteta ako se ona istovremeno ne vodi i protiv alkoholizma kao njegovog najizrazitijeg prouzrokovača i stimulatora.

Ljubiša JOVANOVIĆ
predavač Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

R é s u m é

L'auteur considère l'alcoolisme et la criminalité comme deux phénomènes sociaux parasites qui sont mutuellement ainsi connexes qu'ils conditionnent, complètent et stimulent l'un l'autre. Cette connexion n'y est pas toujours clairement exprimée à cause de la possibilité de leur mouvement indépendant et varié. C'est pourquoi il peut souvent paraître qu'elle n'y existe ou qu'elle ne soit que périphérique. Cependant, elle en existe sans égard à ce que ces deux phénomènes agissent simultanément et convergemment ou, au contraire, non simultanément et divergemment. La connexion entre l'alcoolisme et la criminalité, selon l'auteur, peut être graphiquement démontrée sous forme de deux cercles qui coïncident et se coupent partiellement. Seulement dans cette partie de la coupe, qui est variable, car elle dépend de nombreuses conditions, l'alcoolisme et la criminalité ont un rapport mutuel de cause à effet.

¹¹ V. J. Pinatel, isto, str. 159.

tandis que dans le reste ils ne peuvent avoir qu'une influence de stimulation mutuelle.

L'alcoolisme en tant qu'une cause criminogène se présente sous une forme aigüe, chronique ou génétique. Son influence dans la forme aigüe consiste en ce qu'il abolit ou diminue le contrôle sur les impulsions et sur les sentiments impulsifs, en excitant et en échauffant les instincts subconscients et dissimulés dont en naissent des actions criminelles. Chez la forme chronique, en corrodant le système nerveux, l'alcool conduit à la transformation et, ensuite, à une dégradation psychologique complète de la personnalité humaine. Enfin, son action génétique se manifeste en une défectuosité neuro-structurale et en une déviation psychologique chez la descendance des alcooliques, laquelle devient un élément socialement inadaptable. Soit, le mécanisme de l'action de l'alcoolisme en est tel qu'il peut agir visiblement et invisiblement, directement et indirectement. Son action criminogène est très diverse, quelque fois même ambivalente et aussi contradictoire. A cause de pareilles qualités d'action, l'alcoolisme rentre dans l'ordre des causes criminogènes les plus représentées et les plus fortes, en particulier chez les délits de sang, patrimoniaux, moraux et de circulation. L'alcoolisme en est particulièrement marqué en cause de récidivité.

La criminalité de sa part agit par réflexion sur l'alcoolisme. Le plus grand nombre des délinquants prend l'alcool, soit avant la perpétration du délit pour en rompre les derniers freins de la conscience, soit, après la perpétration du délit comme un moyen d'apaisement du remors ou comme un moyen de relachement de la tension poste-délictueuse.

POROTNO SUĐENJE U SRBIJI KRAJEM XIX I POČETKOM XX VEKA

U cilju što svestranije obrade ove vrste suđenja u Srbiji u navedenom periodu, smatramo da je potrebno da se najpre ukratko izloži pojam, poreklo i kratak istorijski razvoj same ustanove porotnog suđenja.

Porotno suđenje je takvo suđenje u kome pored profesionalnih sudija učestvuju i sudije nepravnici, odnosno sudije porotnici. Ovo suđenje do sada se pojavilo u dva osnovna oblika:

1. U obliku pravog porotnog suđenja, kada su sudije nepravnici obrazovali posebno sudsko veće, tzv. porotu. Ovo veće je, prilikom rešavanja konkretne krivične stvari, bilo nadležno da utvrdi krivicu okrivljenog, odnosno da li je on kriv ili nevin. Na osnovu ovako utvrđenog činjeničnog stanja, posebno sudsko veće sastavljeno od profesionalnih sudija (ili sudija pojedinac) rešavalo je ostala pravna pitanja i izricalo krivičnu sankciju.

2. U obliku nepravog porotnog suđenja, kada su sudije nepravnici obrazovali jedno jedinstveno sudsko veće sa profesionalnim sudijama, tzv. mešoviti sud. Ovakvo jedinstveno sudsko veće, prilikom rešavanja konkretne krivične stvari, bilo je nadležno da rešava i odlučuje kako o tome da li je neko kriv ili nevin tako i o ostalim pravnim pitanjima, pa i o vrsti i veličini krivične sankcije. Sudije nepravnici u ovakvom veću bili su u svemu ravnopravni sa profesionalnim sudijama prilikom odlučivanja o krivici i krivičnoj sankciji, sa izuzetkom u Srbiji gde su nepravnici ravnopravno odlučivali samo o krivici okrivljenog, dok je o ostalim pravnim pitanjima kao i o krivičnoj sankciji odlučivalo posebno veće sastavljeno samo od profesionalnih sudija.

Među teoretičarima ne postoji skoro nikakav spor o tome da je porotno suđenje u pravom smislu najpre uvedeno u Engleskoj početkom XIII veka, te se s pravom Engleska smatra kolevkom ustanove porote. Međutim, postoje različita shvatanja o samom nastanku porote u Engleskoj. Smatra se da je neodrživo shvatanje onih teoretičara koji poreklo ove ustanove vide u narodnim sudovima, odnosno da je porota Engleski narodni sud koji se razvio pod posebnim uslovima iz germanskih narodnih sudova. Isti je slučaj sa shvatanjem onih teoretičara koji poreklo Engleske porote izvode iz starog germanskog dokaznog sredstva. Većina teoretičara, među kojima i prof. Bayer, smatra da je najtačnije shvatanje o ovom pitanju nemačkog teoretičara Brunnera, koji poreklo Engleske porote vidi u starom franačkom, odnosno normanskom pravu. Naime, po Brunneru, u ovim pravima najpre je stvorena dokazna porota u građanskim stvarima koja je kasnije proširila svoju nadležnost i na kaznene stvari. Iz dokazne porote vodi poreklo optužna porota, kao i današnja presudna porota u Engleskoj.¹

¹ Vidi o tome detaljnije: dr Vladimir Bayer: Problem sudelovanja nepravnička u savremenom kaznenom sudovanju; Zagreb, 1940. str. 7—14.

Krajem XVIII veka Engleska porota u klasičnom obliku preneti je u Francusku, odakle se kasnije proširila i u ostale zemlje Evrope. Porotno suđenje u Francuskoj uvedeno je nakon pobjede buržoaske revolucije, Zakonom od 16. VIII 1790. godine. Do uvođenja porotnog suđenja engleskog tipa došlo je kao rezultat reakcije na dotadašnji politički apsolutizam, kao i na rđav sudski stalež i inkvizicioni krivični postupak. U poroti se gledala čisto politička ustanova, koja je bila najpodesnije sredstvo da se u pravosuđu izvrši podjela vlasti, kao i da se putem nje izbegne rđava strana teorije zakonskih dokaza. Ovo je postignuto time što je izdvojeno rešavanje pitanja krivice okrivljenog, koje je povereno poroti, od pitanja primene zakona i odmeravanja kazne, o kome je rešavalo posebno sudsko veće sastavljeno od profesionalnih sudija.

Polovinom XIX veka porotno suđenje uvedeno je u Nemačkoj. Uzroci uvođenja ovakvog suđenja bili su uglavnom isti kao i u Francuskoj. Međutim, Nemci nisu prihvatili klasičnu porotu engleskog tipa, već su, poučeni iskustvom Francuske, gde ova porota nije dala željene rezultate, našli neko srednje rešenje uvođenjem mešovitih sudova tzv. Schöfengerichte. U ovim sudovima sudije nepravniči sačinjavali su jedinstveno sudsko veće sa profesionalnim sudijama, s tim što su prvi bili u većini. Prema tome, može se reći, da je Nemačka prva evropska zemlja koja je pitanje učešća nepravniča u suđenju rešila putem mešovitih sudova. Ovaj sistem suđenja kasnije su uvele mnoge evropske zemlje među kojima i tadašnja Srbija.²

I

O porotnom suđenju u Srbiji pisao je najpre prof. krivičnog prava, Jovan Avakumović, koji je 1894. godine u svojoj pristupnoj besedi pod naslovom „Stara srpska porota poređena sa Engleskom porotom“, pokušao da dokaže da je porotno suđenje u Srbiji uvedeno početkom XIII veka, skoro u isto vreme kada i u Engleskoj. Do ovog zaključka Avakumović je došao na osnovu tumačenja Dušanovog Zakonika. Međutim, većina teoretičara smatra da je on, raspravljajući o ovom pitanju, bio u zabludi. Pojam porotnika koji se sreće u Dušanovom Zakoniku može se shvatiti samo kao jedna vrsta dokaznog sredstva. Porotnici su bili neka vrsta svedoka, koji su svojom zakletvom potvrđivali istinitost zakletve okrivljenog. Inače, Avakumović je u napred citiranom radu pisao o poroti sa velikim entuzijazmom, navodeći da je porota i porotno suđenje dragoceno sredstvo za primenu pravde, kao i da je porota „najpouzdanija garantija imovine, časti, slobode i života“. Najzad, da napomenemo i to; da je Avakumović nastojao da dokaže kako je srpska porota bila savršenija od engleske porote, naročito u građanskim stvarima, kao i tzv. mešovita porota koja je bila nadležna za suđenje strancima. Smatramo da u ovim postavkama profesora Avakumovića ima izvesne tačnosti, jer je do sličnih postavki i rezultata došao i Metod Dolenc, prilikom tumačenja Dušanovog Zakonika. Naime, on je u svojim postavkama tvrdio da je u staroj Srbiji, zaista, postojalo porotno suđenje, ali da je ono preneto iz Engleske.

No i pored ovih postavki koje su nedovoljno dokazane, pa čak i kontradiktorne, ostaje nam da konstatujemo da je porotno suđenje u Srbiji uvedeno tek Zakonom o poroti, koji je publikovan 31. X. 1871. godine. Kao što se vidi, porotno suđenje u Srbiji nije uvedeno Zakonikom o postupku sudskom u krivičnim delima od 1865. godine. Do uvođenja ovakvog suđenja nije došlo zbog

² Dr Božidar Marković: Treba li porotu ukinuti ili reformisati; Beograd, 1906. godine, str. 5-30.

toga što je navedeni Zakonik bio u stvari skraćeni prevod austrijskog Zakonika o krivičnom postupku od 1853. godine, koji je bio izraz tadašnjeg reakcionarnog režima u Austriji.

Sada da vidimo koji su uzroci doveli do uvođenja porotnog suđenja u Srbiji, kao i postupak uvođenja ovakvog suđenja. Kao što smo videli porotno suđenje u klasičnom obliku uvedeno je u Francuskoj iz političkih razloga, što je slučaj i sa uvođenjem mešovitih sudova u Nemačkoj. Međutim, to nije bio slučaj sa uvođenjem porotnog suđenja u Srbiji. Uzroci koji su doveli do uvođenja porotnog suđenja u Srbiji bili su drukčije prirode. Naime, stupanjem na snagu Zakonika o krivičnom postupku iz 1865. godine, ubrzo se uvidelo da je isti neefikasan u praktičnoj primeni, jer se dešavalo da su zločinci, iako krivi, uspevali da izbegnu zasluženu kaznu. Do ovoga je dolazilo zbog toga što je navedeni Zakonik uveo teoriju o zakonskoj vrednosti dokaza. Ova teorija nalagala je sudijama da su, protivno svojim shvatanjima, morali uzeti za dokazane izvesne činjenice, ukoliko su se stekle zakonom propisane pretpostavke. Zločinci su oslobođani naročito za ona krivična dela za koja je bilo teško pribaviti zakonom propisane dokaze, a koje su u to vreme bila najčešća krivična dela. To je na primer bio slučaj sa krivičnim delima krađe, paljevine i razbojništva. Ovakva oslobođanja zločinaca od strane suda, izazivala su nezadovoljstvo i česte proteste naroda. Zakonodavna vlast je bila prinuđena da potraži najpogodnije sredstvo kojim bi se otklonile negativne strane teorije o zakonskoj vrednosti dokaza, koja je sputavala sudije da na bazi svog slobodnog uverenja utvrde pravo činjenično stanje. Najpogodnije sredstvo za otklanjanje štetnih posledica ove teorije bilo je, prema shvatanju tadašnje vlasti, uvođenje porotnog suđenja. Prema tome, porotno suđenje u Srbiji nije uvedeno iz političkih razloga, već je njegovo uvođenje trebalo da posluži kao sredstvo za poboljšanje rada pravosuđa, sa ciljem da se omogući što efikasnija borba protiv učinilaca nekih krivičnih dela.

Prilikom uvođenja porotnog suđenja bilo je dosta diskusije o tome u kom obliku treba da bude ovo suđenje, tj. da li u Srbiji uvesti pravu porotu ili mešovite sudove u obliku prisedničkih sudova nemačkog tipa. Inače, uvođenje porote u sudstvo Srbije zahtevano je najpre na zasedanju Velike narodne skupštine u Topčideru 1868. godine. Ovaj zahtev ponovo je istaknut naredne 1869. godine, kada je Skupština donela odluku „da se pogledom na naše prilike porota valja da sudi samo za paljevine i lopove, a ne i za politička krivična dela”. Na bazi ove odluke unet je u Ustav Srbije čl. 117 koji je glasio: „Za razbojništva, opasne krađe zavešće se porotni sudovi, što će se zakonom urediti”. Godine 1870. tadašnji ministar pravde obrazovao je Komisiju za izradu projekta zakona o poroti. Ovoj Komisiji bila je data puna sloboda u pogledu izbora sistema porote, s tim što je bila dužna da obrazloži prihvatanje ovog ili onog sistema. U prvom projektu Komisija se izjasnila za porotu engleskog tipa. Međutim, Državni savet je ovaj projekat odbacio kao neumesan i neprihvativan za tadašnju Srbiju. Savet je naročito kritikovao projekat zbog toga što je predvideo nadležnost porote da vrši i isleđenja krivičnih dela koja su stavljena u njenu nadležnost, kao i što je predvidela uvođenje ustanove državnog tužioca pri Apelacionom sudu. Godine 1871. tadašnji ministar pravde, Stojan Veljković izradio je nov projekat zakona u kome se izjasnio za mešovite sudove nemačkog tipa. Ovaj projekat odmah je usvojio Državni savet sa minimalnim izmenama i dopunama, a kasnije ga je usvojila i Skupština, tako da je 31. X. 1871. godine postao Zakon. Prema ovom Zakonu o poroti porotno veće za rešavanje konkretnog slučaja bilo je sastavljeno od četvorice porotnika i

trojice profesionalnih sudija. Inače, Stojan Veljković je umesto obrazloženja usvojenog projekta, Državnom savetu poslao svoju brošuru „Kakvu ćemo porotu“ u kojoj je detaljno obrazložio prednosti mešovitog suda nad pravom porotom, iako je u početku i sam bio pristalica uvođenja engleske porote. Tako je naveo da kod prave porote postoje dva odvojena veća, koja često dolaze u sukob prilikom rešavanja pojedinih pravnih pitanja, kao i to, da porota ne daje obrazloženje svojih odluka o krivici, te da krivica ne sadrži samo faktička već i pravna pitanja. Na kraju, zaključio je da je zbog navedenih slabosti prave porote mnogo bolje da postoji jedno jedinstveno sudsko veće sastavljeno od sudija nepravnik a i profesionalnih sudija, koje će zajednički rešavati sva pitanja o krivici optuženog.

Porotno suđenje uvedeno zakonom o poroti 1871. godine nije dalo očekivane rezultate. Bilo je i dalje neopravdanih oslobađanja krivaca, čak i takvih koji su javno priznavali svoju krivicu. Do ovoga je dolazilo zbog pogrešnog shvatanja o tome ko treba da učestvuje kao porotnik prilikom rešavanja konkretne krivične stvari. Naime, smatralo se da krivicu treba da sude porotnici — lica iz njegove neposredne okoline. Zbog ove okolnosti porotnici su bili pod uticajem kako okrivljenog tako i njegove uže rodbine, koji su ih podmićivali ili su im pretili osvetom. Da bi se otklonila slabost ovakvog suđenja došlo je do izmene postojećeg Zakona o poroti 1892. godine. Suština ove izmene bila je u tome što je od 4 porotnika koji su učestvovali u veću za rešavanje konkretne krivične stvari, i koji su po ranijem zakonu bili iz neposredne blizine optuženog, u buduće dva porotnika birana iz mesta u kome se nalazilo sedište suda. Smatralo se da će ovakvi porotnici biti imuni na uticaj okrivljenog i njegove rodbine i da će manje strahovati od osвете. Kako i ove izmene nisu otklonile sve negativnosti u porotnom suđenju, to je 1895. godine došlo do nove izmene zakona. Ovom izmenom smanjen je broj porotnika u veću koje je bilo nadležno za rešavanje konkretne krivične stvari, tj. od ranija 4 porotnika sada su učestvovala 2 porotnika, tako da se sudsko veće sastojalo od trojice profesionalnih sudija i dvojice porotnika. Razlozi ove izmene zakona najbolje se vide iz obrazloženja predloga o izmeni koje je motivisano ovako: „Kod nas se u praktici pokazalo da od 7 glasača u porotnom sudu od kojih 4 iz naroda, zaključak često biva na očiglednu štetu državnih interesa i one pravde i sigurnosti koje se poverava zaštiti porotnog suda“. Ovom izmenom žrtvovana su dva porotnika iz grada zbog pogrešnog shvatanja da optuženom mogu suditi samo porotnici iz njegove okoline koji ga najbolje poznaju. Najzad, godine 1905. došlo je do poslednje izmene zakona, kada je proširena nadležnost porotnog suda i na krivična dela koja su vršili činovnici zloupotrebom službene dužnosti, kao i na krivična dela lažnog bankrotstva i lihvarstva. Cilj ove izmene bio je u tome da se otkloni primena teorije o zakonskoj vrednosti dokaza i prilikom rešavanja ovih krivičnih dela.³

II

Nakon razmatranja uzroka uvođenja porotnih suđenja u Srbiji, kao i samog postupka uvođenja, izložićemo поблише izbor porotnika, rad porotnog suda prilikom rešavanja konkretnih krivičnih stvari, kao i njegovu nadležnost prema Zakonu o poroti iz 1871. godine sa kasnijim izmenama.

Navedeni Zakon u čl. 1 predviđa uslove koji su bili potrebni da bi neki građanin mogao biti porotnik. Tako se navodi da porotnik može biti svaki

³ Dr B. Marković: Isto delo, str. 36—45.

srpski građanin koji je navršio 30 godina u vreme izbora i koji je pre toga stalno živeo u Srbiji najmanje 5 godina, kao, i da plaća najmanje 6 talira odnosno 25 dinara godišnje redovnog državnog danika. U čl. 2 takstativno se navode lica koja ne mogu biti porotnici, bilo zbog svog nepovoljnog položaja u društvu ili zbog službenog položaja. U ovom čl. se navode i lica koja nisu morala da se prime dužnosti porotnika. U pogledu lica koja ne mogu biti porotnici navodi se da porotnik ne može biti lice koje kod drugog služi za platu ili za izdržavanje (sluge, kalfe itd.), zatim, lica koja ne uživaju građanska prava, koja su osuđivana za krivična dela učinjena iz koristoljublja, ili su za takva dela bila oslobođena zbog nedostatka dokaza, kao i lica koja se nalaze pod policijskim nadzorom. Nisu mogla biti porotnici ni lica koja ovu dužnost nisu mogla vršiti zbog nekih telesnih nedostataka, kao na primer, slepi, gluvi, nemi, ili, koja nisu znala srpski jezik, kao ni lica koja su se nalazila pod starateljstvom, stečajem ili su radila pod tuđom firmom. Zbog službenog položaja nisu mogli biti porotnici državni ministri, sudski i policijski činovnici i pravozastupnici, sveštenici i vojnici stajaće vojske. Nisu morala da se prime porotničke službe lica koja su navršila 60 godina, državni i opštinski zvaničnici, učitelji javnih škola, poslanici Narodne skupštine, kao i lica koja su bila fizički slaba i bolesna duže vremena u toku godine.

Izbor porotnika vršili su opštinski odbori krajem svake godine za narednu godinu. Broj porotnika po opštinama bio je određen prema broju poreskih glava. Tako su opštine za 100 poreskih glava birale 6 porotnika; do 200 poreskih glava 8 porotnika; a više od 300 poreskih glava 10 porotnika. Okružne varoši birale su 12 porotnika, a Beograd 24. Kasnijim izmenama Zakona broj porotnika po opštinama i gradovima je povećan. Tako su gradovi sa sedištem prvostepenog suda birali 40, a Beograd 80 porotnika. Od ovako izabranih porotnika opštinski sudija sačinjavao je spisak porotnika sa osnovnim podacima, koji je bio izložen javno i bio pristupačan javnosti u opštinskom sudu. Svi oni koji su smatrali da se po Zakonu nisu morali primiti ove dužnosti, kao i oni koji su smatrali da je izborom nekog porotnika povređen. Zakon, mogli su izjaviti žalbu opštinskom odboru u roku od 6 dana od dana izbora. Lica koja su bila nezadovoljna rešenjem opštinskog odbora po žalbi, mogla su se žaliti predsedniku okružnog suda čija je odluka bila konačna. Dok se žalba u vezi izbora nekog porotnika nije definitivno rešila, takav porotnik nije mogao da učestvuje u suđenju. Posle rešavanja svih žalbi o pitanju izbora porotnika sastavljena je godišnja lista porotnika.

Za porotnike koji su sudili van mesta svog boravka bila je predviđena naknada troškova od 6 cvanika, odnosno 10 do 50 dinara dnevno. Ove troškove plaćao je okrivljeni, ukoliko je bio oglašen krivim i imao mogućnosti da plati. U ostalim slučajevima troškove je plaćalo selo, varošica ili varoš gde je okrivljeni stalno živeo, a ukoliko okrivljeni nije imao stalno mesto boravka, onda je troškove plaćao srez ili grad u kome je krivica bila učinjena. Za porotnike koji nisu dolazili na dužnost u određeno vreme bila je predviđena kazna od 3 do 10 talira, koju je izricao sud ukoliko porotnik ne bi mogao da opravda svoj izostanak. Svaki porotnik koji je prvi put stupao na dužnost polagao je zakletvu, čija je sadržina bila verskog karaktera, a i zaklinjanje je obavljano po verskom ceremonijalu. Ukoliko porotnik koji je položio zakletvu kasnije ponovo obavlja dužnost porotnika, nije morao polagati novu zakletvu već je samo opominjan na ranije položenu zakletvu.

Kao što je već ranije rečeno, porotni sudovi u Srbiji nisu bili nadležni za sva krivična dela, već samo za neka krivična dela koja su bila taksativno

nabrojana u Zakonu o poroti. Tako je porotni sud bio nadležan za sledeće vrste krivičnih dela:

1. opasne krađe;
2. razbojništva i
3. paljevine.

Ova nadležnost porotnog suda proširena je izmenom Zakona o poroti 1905. godine i na krivična dela koja su vršili činovnici zloupotrebom zvanične dužnosti, krivična dela bankrotstva i lihvarstva. Porotni sud bio je nadležan i u slučaju sticaja više krivičnih dela od kojih su neka spadala u nadležnost porotnih sudova i ukoliko su ova dela bila predmet jednog isleđenja i suđenja.

U Zakonu je dalje predviđen postupak stavljanja predmeta u nadležnost porotnog suda, kao i dalji tok postupka pred ovim sudom. Tako, kada je sud primio tužbu od policijske vlasti najpre je ustanovljavao da li je krivično delo dovoljno isleđeno, pa ako bi ustanovio da nije, uručivao bi predmet isleđujućem sudiji na dosleđenje. Nakon ovog, sud je rešavao da li je delo iz nadležnosti porotnog suda, na koje rešenje nezadovoljna strana je imala pravo izjaviti žalbu u roku od tri dana. Kada je rešeno pitanje predavanja predmeta porotnom sudu, državni tužilac je pokazivao dokaze sudu koje je nameravao da pribavi i iznese na glavni pretres. Ove dokaze predsednik suda imao je pravo da dopuni, naročito one koji su išli u korist optuženog, ali nije imao prava da odbaci bilo koje dokazno sredstvo. Optuženom je predavan spisak dokaza najkasnije u roku od 8 dana pre glavnog pretresa, kada je isti mogao predložiti dopunu ovih dokaza i to najkasnije na tri dana pre glavne rasprave.

Za rešavanje konkretne krivične stvari sudske veće porotnog suda je sastavljano od sudija prvostepenog suda i porotnika. Predsednik suda je saopštavao optuženom i državnom tužiocu imena porotnika najkasnije u roku od 8 dana pre glavnog pretresa. Svaka strana imala je pravo da, u roku od 24 časa posle saopštenja imena porotnika, izuzme po dva porotnika bez navođenja razloga za izuzeće. Sem ovoga, svaka strana je imala pravo na neograničen broj izuzeća ukoliko za to navede Zakonom predviđene razloge. Moglo se je tražiti izuzeće i profesionalnih sudija, ukoliko su za to postojali razlozi predviđeni Zakonom o krivičnom postupku. Sastav porotnog suda za rešavanje konkretne krivične stvari, najpre je bio od 4 porotnika i trojice profesionalnih sudija, a kasnije je broj porotnika smanjen na dva. Ukoliko se predviđalo da će pretres duže trajati, predsednik suda je pozivao jednog ili dvojicu porotnika kao zamenu za slučaj da neko od pozvanih porotnika ne dođe, ili pak, tokom pretresa bude sprečen da nastavi suđenje. Imena ovih porotnika takođe su saopštavana strankama. Profesionalne sudije najpre je određivao sam predsednik suda, a kasnije su birani žrebom s tim što je predsednik suda ulazio u sastav porotnog suda po službenoj dužnosti. Ovako sastavljeno sudske veće sudilo je na osnovu slobodnog sudijskog uverenja. Ono je slobodno cenilo sve podnete dokaze i nije bilo obavezno da primenjuje teoriju o zakonskoj vrednosti dokaza.

Tok glavnog pretresa pred porotnim sudom bio je uglavnom isti kao i pred profesionalnim sudom. Tako je glavni pretres otpočinjao čitanjem rešenja o predavanju optuženog porotnom sudu. Pretresom je rukovodio jedan od profesionalnih sudija — najstariji po zvanju ili po godinama službe. Porotnici su imali pravo da tokom glavnog pretresa postavljaju pitanja svedocima uz prethodno odobrenje predsedavajućeg. Svedoci su ispitivani usmeno, a mogao je da se pročita iskaz svedoka koji nije pozvan, ili ako pozvani svedok nije došao, na predlog jedne strane ili po naredbi predsedavajućeg. Nedolazak sve-

doka, čiji je iskaz bio od osobite važnosti za rešenje konkretne krivične stvari, mogao je biti razlog za odlaganje pretresa. Svedoci su pre davanja iskaza polagali zakletvu koja nije bila uvek obavezna. Stranke su mogle tražiti izuzeće pojedinih svedoka iz opravdanih razloga. Ako je optuženi na glavnom pretresu priznao sve ono za šta je bio optužen i ako na ovo njegovo priznanje nije stavljen nikakav prigovor od bilo koga, onda se nisu izvodili dalji dokazi.

Nakon završetka glavnog pretresa, porotnici su zajedno sa profesionalnim sudijama rešavali pitanje krivice optuženog, dok su ostala pravna pitanja kao i pitanje izricanja kazne rešavale samo profesionalne sudije. Rešavanje i glasanje o krivici, kao i o drugim pravnim pitanjima i kazni, bilo je tajno. Za donošenje odluke kojom se optuženi oglašava krivim bilo je potrebno najmanje 5 glasova. Glasalo se tako što su najpre glasala dva porotnika, potom dvojica profesionalnih sudija, a za njim druga dva porotnika i na kraju predsedavajući. Presuda sa obrazloženjem objavljivana je javno, a kasnije je izrađivana pismeno. Objavljivanje presude moglo se odložiti najviše za 10 dana iz opravdanih razloga. Protiv presuda i rešenja porotnog suda mogla se izjaviti žalba kasacionom sudu u roku od 10 dana od uručenja pismenog opravka presude. Kasacioni sud je mogao ukinuti presudu i predmet vratiti na ponovno suđenje istom ili nekom drugom porotnom sudu.

III

Na osnovu izloženog može se zaključiti da je porotno suđenje u Srbiji u ovom periodu imalo svoje specifičnosti u upoređenju sa porotnim suđenjem u ostalim evropskim zemljama. Te specifičnosti došle su do izražaja po mnogim pitanjima. Tako je Srbija bila jedina zemlja u to vreme u kojoj je broj sudija-nepravnik bio manji u odnosu na broj profesionalnih sudija, prilikom rešavanja konkretne krivične stvari. Zatim, dok je u drugim zemljama uvođenje porotnog suđenja imalo političke ciljeve, jer se njime želelo da izuzme apsolutna nadležnost profesionalnih sudija u pravosuđu, u Srbiji je porotno suđenje bilo u rukama tadašnje vladajuće klase i služilo je samo kao sredstvo za poboljšanje rada pravosuđa. Iz ovoga izlazi da je porotno suđenje u Srbiji imalo izrazito klasni karakter.⁴ To se najbolje vidi iz okolnosti da je izbor porotnika bio poveren upravnoj vlasti. Klasni karakter porotnog suđenja može se videti i iz obrazloženja čestih izmena Zakona o poroti, čiji je glavni cilj bio da se rad porotnog suda što više prilagodi interesima vladajuće klase. Zbog svega ovoga, nisu ostvarene želje tadašnje liberalne buržoazije i naprednih elemenata u Srbiji, koji su u uvođenju porotnog suđenja gledali način i mogućnost da se stane na put sudačkoj samovolji i apsolutističkoj vladavini u Srbiji. Iz ovih razloga bio je za ukidanje porotnog suđenja i prof. dr Božidar Marković, koji je pravilno konstatovao da učešće laičkog elementa u suđenju nije postiglo svoj cilj, jer je primena zakonske teorije dokaza mogla da se okloni i zakonskim putem, a ne putem uvođenja porotnog suđenja. No, i pored svega ovoga, ne može se reći da je porotno suđenje u Srbiji uvedeno jedino iz pravno-tehničkih razloga, već je njegovo uvođenje imalo i političke ciljeve. Naime, njegovim uvođenjem vladajuća klasa nastojala je da sa sebe skine deo odgovornosti za sve negativnosti u tadašnjem pravosuđu. Ovo se može zaključiti i po tome što je inicijativa za uvođenjem ovakvog porotnog suđenja potekla od zakonodavne vlasti a ne od naroda, koji je u to doba malo znao o poroti, te

⁴ Dr Ferdo Čulinović: Porota u Jugoslaviji; Zbornik Pravnog fakulteta — Zagreb, 1954. br. 1-2, str. 43-45.

nije ni osećao potrebu za vršenjem porotničke dužnosti. Da je narod izbegavao da vrši porotničku službu, vidi se i po tome što su bile predviđene dosta visoke kazne protiv onih porotnika koji se nisu odazivali pozivu. Na kraju, da napomenemo i to, da je porotno suđenje u Srbiji u izloženom obliku, sa izvesnim malim izmenama, ostalo i nakon stvaranja jedinstvene države, sve do donošenja Zakonika o krivičnom postupku i njegovog stupanja na snagu 1. januara 1930. godine.

Čedomir V. STEVANOVIĆ
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

R é s u m é

Dans cet article l'auteur en expose d'abord la conception, l'origine et un court développement historique de la justice d'assises. Il y relève que la justice d'assises est une justice dans laquelle, à côté de juges professionnels, participent aussi des juges non juristes, et que cette justice en a eu jusqu'à présent deux formes fondamentales, — la forme d'une vraie cour d'assises et celle d'un tribunal mixte. Au point de vue historique, l'auteur en relève que l'Angleterre et le vrai berceau du jury, et qu'en Allemagne en fut pour la première fois introduit le tribunal mixte, lequel a servi ensuite de modèle pour l'introduction de la justice d'assises en Serbie.

Dans la première partie de l'article, l'auteur prend d'abord en une considération critique l'écrit d'Avakumović sur le jury en Serbie, et ensuite en parle des motifs pour l'introduction de cette espèce de justice. L'on y relève ainsi que la justice d'assises fut introduite en Serbie pour des raisons purement technico-juridiques, et pas politiques. A savoir, le but fondamental pour l'introduction de cette espèce de justice était d'en éviter les côtés négatifs de la théorie légale de la preuve, laquelle empêchait les juges d'en évaluer, chez certaines espèces d'infractions pénales, librement les preuves. Dans cette partie l'auteur expose chronologiquement toutes les modifications de la Loi sur le jury de 1871.

Dans la deuxième partie il nous offre une analyse critique de la Loi même sur le jury, où il s'arrête en particulier sur le mode et les conditions pour l'élection des jurés, de même que sur le mode de la constitution de la chambre pour en connaître des affaires pénales concrètes.

Dans la conclusion, l'auteur nous donne un aperçu critique de la justice d'assises en Serbie dans la période indiquée, en y relevant qu'elle en avait une série de spécificités. Ainsi, l'on y souligne le caractère de classe de cette espèce de justice, si que, en tant que telle, elle n'a pas justifié ce que s'en attendait la bourgeoisie libérale et les éléments progressistes de l'époque, qui y étaient les défenseurs principaux de cette espèce de justice.

PROBLEM BUDŽETSKE RAVNOTEŽE I NJEGOVO REŠAVANJE

Problem budžetske ravnoteže predstavlja još uvek neuralgičnu tačku za javne finansije mnogih zemalja. Čak i ekonomski veoma razvijene zemlje suočavaju se sa ovim problemom, koji često izaziva ozbiljne teškoće u rešavanju aktuelnih ekonomskih, socijalnih pa i političkih pitanja.

Iako je pojava cikličnih budžeta privremeno otklonila strahovanje ekonomista, pa čak i političara, od štetnih posledica neuravnoteženog budžeta, ipak ciklični budžet ni svojim odlaganjem uravnoteženja prihoda i rashoda budžeta nije dao željene rezultate. Obrazovanje fonda namenjenog za izravnane gubitaka nastalih u periodu privredne depresije, nije se pokazalo ni tako prosto ni lako, kao što je to teorija pretpostavljala. Samo neki primeri pokazali su efikasno dejstvo egalizacije, ali ti su primeri ostali retki.

Usled toga nije bez razloga što se ideja o okvirnoj budžetskoj ravnoteži sve više napušta, a godišnja budžetska ravnoteža sve više primenjuje. Vanredan dokaz o tome pružile su Sjedinjene Američke Države svojim stavom u odnosu na budžetsku ravnotežu. Iako se u teoriji smatra da je američki stav nastavak Kejnsove koncepcije, samo zato što ne isključuje mogućnost povremenih budžetskih deficita, on je pre devijacija te koncepcije, i to ne samo formalna nego i suštinska.

Američki finansijska teorija i američki eksperti pokušavaju da nađu formulu za rešenje pitanja uravnoteženja budžeta i njegovu stabilizaciju koja bi delovala automatski. Takva automatska stabilnost uspostvlja se posredstvom elastične poreske politike. U tome je suština američkog stava. Smanjenje poreza koje je nedavno izvršeno u SAD, nesumnjivo predstavlja meru takve fiskalne politike. U osnovi smanjenja poreskih tereta stoji povećanje kupovne moći stanovništva i preko toga porast zapošljavanja.¹

Već se sada dosta jasno izražavaju sumnje ne, toliko u opravdanost koliko u potpunu primenu već uobičajene formule da se u periodima privredne depresije, kakva predstoji, smanjuju porezi, a da se u periodima privredne ekspanzije porezi povećavaju. Međutim, stvarnu i neposrednu korist od snižavanja poreza imaće u SAD samo privatna kapitalistička preduzeća, a ne radnička klasa. To jasno izlazi iz primene propisanih poreskih stopa, koje više povlašćuju visoke nego niske dohotke. Najniži dohodak povećava se zbog smanjenja poreza do 7%, a najviši do 73%. Zbog toga, radnička klasa može uslovno računati samo na novo upošljavanje, ako usled povećavanja kupovne moći, dođe, kao što se očekuje, do proširenja proizvodnje i povećavanja obima investicija. Ali i tu postoji jedna barijera. Tempo upošljavanja usporavaće po-

¹ U 1936. godini stopa nezaposlenosti iznosila je 5,5% od ukupnog broja uposlenih radnika.

jačana automatizacija, do koje će nesumnjivo doći u vidu novih investicija kao i povećanje produktivnosti rada već upošljenih radnika.

Nezavisno od veoma intenzivne težnje da se budžet uravnoteži, on je ipak često neuravnotežen. Praksa mnogih zemalja, u prošlosti i danas, daje bogate primere za to. Takav je slučaj u Francuskoj, Italiji, SAD i drugim razvijenim zemljama, kao i u zemljama koje se nalaze u razvoju.

U Francuskoj za 40 godina (od 1874. do 1914.), u kojima je bilo teških ekonomskih poremećaja, 21 budžet završio se deficitom. U periodu, ekonomski još labilnijem, od 1914. godine do danas samo 4 završna računa o izvršenju budžeta i to pre pojave svetske krize od 1929. godine, pokazala su višak prihoda odnosno budžetsku ravnotežu. Svi drugi budžeti završeni su deficitom, koji često dostiže trećinu ukupnih budžetskih rashoda. Na primer, deficit u budžetu za 1938. godinu iznosio je, prema završnom računu za tu godinu, 27.700 miliona franaka, a ukupan iznos svih rashoda tog budžeta bio je 83.345 miliona franaka.²

U poslednje dve godine francuski budžet, isto tako, pokazuje deficit, uprkos veoma velikoj stabilnosti privredne ekspanzije. Posle dve godine, u kojima je taj budžet pokazivao višak prihoda nad rashodima (1959. i 1960. godina), u budžetu za 1961. godinu pojavio se deficit u visini od 1.242 miliona franaka.³ U 1962. godini, predviđen je četiri puta veći deficit nego deficit u budžetu prethodne godine. Za tzv. konačne rashode (opšti budžet, aneksni budžet i posebni namenski računi) deficit, na dan 31. XII 1962, iznosio je 510 miliona franaka. U 1961. godini iako je za ove rashode bio predviđen deficit od 320 miliona franaka, u završnom računu pojavio se višak od 1.680 miliona franaka, zahvaljujući planiranom višku poreza naplaćenog u toku godine. Deficit iz 1962. godine, koji je planiran u visini od 1.242 miliona franaka, nije mogao biti pokriven planiranim viškom prihoda u toku godine za koji se pretpostavljalo da će se ostvariti. Otuda je nastao konačni deficit od 510 miliona franaka.⁴

Za ovaj deficit tvrde francuski teoretičari da neobesnažava načelo budžetske ravnoteže, čiji je metod objašnjen sa manjim ili većim niansiranjem. U tom tvrđenju nalazi se stav francuske teorije da je „isto toliko za osudu odreći se određenih društvenih zadataka pod izgovorom da nedostaju sredstva namenjena za njihovo finansiranje, kao i beskonačno povećavanje budžetskih rashoda jedino zato što državna sredstva to dozvoljavaju“. Budžetska ravnoteža pojavljuje se u ovom rezonovanju „ne više kao polazna tačka jednog sterilnog stava nego kao dostignuće jedne sterilne politike“.⁵

Poznato je da budžetski deficit deluje kao multiplikator i da javni rashodi izazivaju ekspanziju dohodaka koja proističe iz viška rashoda nad приходima tj. deficita. Samo velike teškoće nastaju u izračunavanju takvog ekspanzionističkog efekta budžetskog deficita. U 1962. godini ta je teškoća poticala iz dva

² A. Barrère: Politique financière, Paris, 1950. str. 309.

³ U 1959. godini višak prihoda nad rashodima iznosio je 1.039 miliona franaka, a u 1960. g. — 704 miliona franaka (podaci uzeti od: Colette Neme, iz članka: Le budget, la trésorerie, la Dette publique — Revue d'économie politique, br. 4-5/63, str. 602.

⁴ Međutim, privredna konjunktura u 1962. g. bila je povoljnija od one u 1961. g. Indeks industrijske proizvodnje sa građevinarstvom povećao se za 8,5 umesto sa 5,4. Ovo zato jer više planirani fiskalni prihodi naplaćeni su ne u iznosu od 6.090 miliona franaka, već u iznosu od 3.892 miliona franaka.

⁵ Statistiques et Etudes Financières, br. 187 za novembar 1962, str. 1291-1292.

razloga. Prvo, zato što je krajnja težnja za trošenjem u 1962. godini bila veća i to u celini i drugo, što su cene povećane u toku te godine za oko 5%.⁶

Ovi podaci daju povoda zaključku da je budžet po pravilu neuravnotežen, bar kada je u pitanju njegovo izvršenje. Zbog toga se budžetska ravnoteža uvek povezuje sa budžetskim deficitom iako su to dva oprečna pojma. To povezivanje imalo je za posledicu da se budžetska ravnoteža dugo posmatrala više sa računovodstvenog nego sa ekonomskog gledišta. Ekonomski aspekt je zanemaran i zato što je budžetska ravnoteža statična. Smatralo se da će za vreme izvršenja budžeta ekonomska aktivnost da se odvija prema nepromenljivim i normalnim privrednim uslovima. Otuda se i očekivalo da će se budžet završiti onako kako je to predviđeno i planirano. Pri tome nije se znači računalo sa promenama ekonomskih uslova, a još manje sa neredovnim priticanjem prihoda. Međutim, praksa u izvršavanju budžeta očito je opovrgavala ovakvo statičko shvatanje budžetske ravnoteže. Budžetska ravnoteža svakako je tesno povezana sa privrednim konjunkturama i uslovljena tim konjunkturama. Zbog toga se privredna aktivnost u praksi nije mogla odvijati, kao što je to klasična koncepcija budžeta predviđala prema jednoj statičnoj, već se odvijala prema jednoj dinamičnoj šemi, pri čemu su se smenjivali privredni usponi i privredne depresije.

Budžetska ravnoteža i strah od budžetskog deficita, kao rezultat zdrave finansijske politike, koju su zastupali klasičari počeli su da gube svoju važnost sa teoretskim radovima čitave grupe zapadnih ekonomista, na čijem je čelu stajao Kejnz.

Njihovo gledanje na budžetsku ravnotežu i budžetski deficit zasnivalo se na kritici finansijskog budžeta i njegovoj automatskoj ravnoteži. Prirodno da koreni takve automatske ravnoteže leže u klasičnom shvatanju uloge države u privredi i ograničavanju te uloge.

Budžetski deficit može biti dvojak — strukturalni i konjunkturalni. Strukturalni deficit proističe obično iz tehničkih propusta u procenjivanju važnijih elemenata budžeta ili zbog smanjenja u ostvarenju prihoda, koje je posledica nepredviđenog slučaja, kao što je na primer nedostatak proizvoda na koje se plaća porez na potrošnju. Taj deficit može biti izazvan i propustima usklađivanja prihoda i rashoda prilikom sastavljanja budžeta.

Konjunkturalni deficit nastaje kada je dinamika javnog i privatnog sektora proizvodnje neusklađena. Ovde se ne radi niokakvom tehničkom propustu, jer budžet je prilikom donošenja uravnotežen, ali je sužavanje obima prihoda nastalo kao posledica smanjenja nacionalnog dohotka. Tako smanjenje obima prihoda izazvano je konjunkturalnom depresijom. Slučajevi u kojima se pojavljuje konjunkturalni deficit su brojni. Oni naročito prate svaku cikličku krizu i zato se pojavljuju u svim zemljama u kojima je bilo kriza (na primer svetska kriza u novembru 1929. godine). Po svojim posledicama konjunkturalni deficit je teži od strukturalnog deficita. Njegova najteža posledica je to da pokazuje tendenciju da postane hroničan. Država u tom slučaju pokušava da ga spreči povećavajući poreske stope, jer se prihodi ostvaruju ispod planiranih iznosa.

⁶ Ovaj deficit francuskog budžeta razlikuje se od deficita u budžetu SAD za istu godinu, jer on nema anticiklična obeležja i potiče iz naglog porasta državnih rashoda, koji su pretežno socijalnog karaktera. Zatim iz izuzetne situacije u kojoj se našla francuska privreda na završetku alžirskog rata, kao i iz reparacija koje iznose više od jedne milijarde francuskih franaka.

Samo ne može se smatrati da *strukturalni* deficit nastaje jedino zbog hroničnog nedostatka sredstava. Na njegovu pojavu utiču i drugi razlozi. Poznato je da otpor poreskih obveznika, ako oni sami nalaze da su poreski tereti i suviše veliki u pogledu plaćanja, kroz utaju poreza, isto tako može biti povod ovoj vrsti deficita. Pored toga, povećanje rashoda iznad mogućnosti naplate prihoda znatno utiče na pojavu budžetskog deficita. Statistike su pokazale da su nacionalni dohodak, a sa njime i javni rashodi u neprekidnom porastu. Ali taj porast nije uvek ujednačen. Događa se da u određenim periodima javni rashodi rastu iznad porasta nacionalnog dohotka. U Francuskoj na primer, u razdoblju između dva svetska rata stopa porasta javnih rashoda bila je uvek veća od stope rasta nacionalnog dohotka. Zbog toga su izvori finansiranja javnih rashoda traženi u neprekidnom povećanju postojećih poreza i uvođenju novih poreza. Time je doveden u nesklad predmet oporezivanja, koji je uglavnom dohodak i koji se umanjuje sa poreskim teretima ako se ovi nesrazmerno povećavaju. Otuda finansijski efekat oporezivanja slabi, pošto se predmet oporezivanja povećava u manjoj meri, nego što se očekuje. To je ukazivalo, u krajnjoj liniji, na potrebu potpune reorganizacije finansijskog sistema, jer on nije bio usklađen sa nacionalnim dohotkom. Između sredstava namenjenih za finansiranje javnih rashoda, čiji je porast iz dana u dan bio sve veći, i nacionalnog dohotka, kao osnovnog izvora iz koga se izdvajaju ta sredstva, došlo je do takve nesrazmere da je ona izazvala strukturalni deficit budžeta.

Mere koje se mogu primenjivati u borbi protiv strukturalnog deficita su malobrojnije, nego što se to na prvi pogled pretpostavlja. Sprovođenje takvih mera zahteva, prema novim koncepcijama o budžetskom deficitu, usklađivanje finansijske politike i privredne politike u jednom dužem vremenskom razdoblju.

Međutim, u granicama godišnjeg budžeta održavanje budžetske ravnoteže i paralisanje strukturalnog deficita, koji može nastati, može se ostvarivati smanjivanjem rashoda ili povećanjem proizvoda odnosno primenom i jedne i druge od ovih mera. Smanjenje rashoda izgleda na prvi pogled, kao radikalna mera koja može biti primenjena uvek kada je porast rashoda veći od porasta nacionalnog dohotka. Čim je došlo do smanjenja rasta nacionalnog dohotka znači da je, u odnosu na raniji period, nastala privredna depresija. U takvim uslovima privredne depresije, štednja može biti fatalna. Njome se može još u većoj meri pogoršati ekonomski položaj zemlje jer sem nje nema drugih izvora oživljavanja privrede i podizanja nove globalne potrošnje putem povećavanja kupovne moći stanovništva. Privredne delatnosti privatnog sektora privrede i same u zastoju, nisu u stanju da to učine.

Prema tome, kao posledica pogoršavanja ekonomskog položaja zemlje nastaje umanjene nacionalnog dohotka i to u još većoj meri. Usled toga dolazi do znatno većeg nesklada između budžetskih rashoda i prihoda koji se ostvaruju izdvajanjem iz nacionalnog dohotka, njegovom preraspodelom. Zbog toga putem umanjavanja budžetskih rashoda još se više umanjuje nacionalni dohodak, a time i budžetski prihodi koji potiču od poreza, taksa, carina i drugih državnih dažbina. U krajnjoj liniji smanjenje je rashoda isto što i smanjenje prihoda, jer među njima dolazi do lančane reakcije.

U budžetu Velike Britanije za vreme svetske krize 1929. godine, pojavio se deficit od 25 miliona livara, jer su rashodi dostigli visinu od 881 milion livara. Smanjenjem rashoda, za tri godine budžet je postao uravnotežen. Međutim, posledica takvog uravnoteženja budžeta, smanjenjem rashoda, bila je i

znatno povećanje poreskih stopa. A to povećanje poreskih stopa odrazilo se na nacionalni dohodak i na privrednu aktivnost. Ovaj primer iznosi A. Barrère u svojoj finansijskoj politici (*Politique financière*, strana 298 i 299), da bi ga uporedio sa drugim primerom: iz francuske prakse. Nešto ranije nego u Velikoj Britaniji (od 1926. do 1928. g.), u francuskom budžetu pokazao se znatan višak prihoda nad rashodima, pa se zbog toga pristupilo smanjenju poreza. Međutim, čim je nastao period kriza (od 1930. do 1931. g.), u francuskom budžetu pojavio se deficit u visini od oko 5 milijardi franaka. Zbog toga su smanjeni budžetski rashodi, tako da je u 1935. godini, to smanjenje dostizalo 10%, pa ipak se u budžetu za tu godinu pojavio deficit u dvostrukoj visini — preko 10 milijardi franaka iako su rashodi smanjeni. Posledica smanjenja rashoda u budžetu Francuske, bila je znači potpuno drugojačija nego u budžetu Velike Britanije. Dok se britanski budžet na osnovu smanjenih rashoda uravnotežio, dotle se deficit u francuskom budžetu udvostručio.

Zaključak, koji izvode zapadni autori, u vezi sa primenom mera upravljenih na smanjenje rashoda radi otklanjanja budžetskog deficita jeste, da smanjenje budžetskih rashoda, kao dela potrošnje, ima za posledicu odgovarajuće smanjenje ukupne opšte potrošnje. To sa svoje strane izaziva teškoće u privredi, koja se i sama nalazi u stanju depresije i to dovodi do umanjenja nacionalnog dohotka jer su oživljavanje privrede i porast nacionalnog dohotka uslovljeni porastom potrošnje.

U tesnoj vezi sa smanjenjem rashoda, kao metodom koji se primenjuje radi otklanjanja strukturalnog budžetskog deficita, stoji izvor rashoda koje treba smanjivati. U tom pogledu svi rashodi nisu podjednako važni. Zato se u teoriji i podvlači da se rashodi čudno ponašaju.⁷ Ne mogu se svi rashodi podjednako smanjivati. U strukturi rashoda zapadnih zemalja postoje takvi rashodi, koji rezultiraju iz ugovornih obaveza države (na primer, otplate zajmova), kao što postoje i rashodi koji se po svojoj prirodi, ne mogu smanjivati (lični rashodi ili oni funkcionalni rashodi od kojih zavisi rad državnih organa). Činjenica je da u strukturi budžetskih rashoda ovi rashodi, koje nije moguće smanjivati, čine većinu. Prema tome, ostaje relativno mali deo rashoda na koje se mogu primenjivati mere restrikcije. Ali pitanje je kako to postići ako je potreba za smanjenjem rashoda veća tako da skoro doseže visinu tih rashoda, koji se mogu umanjivati.

U praksi je bilo više pokušaja da se smanjenje rashoda pravilnije rasporedi. Zbog toga je u tim pokušajima preovladalo mišljenje da je najbolje utvrditi procenat smanjenja i primeniti ga na ukupnu masu budžetskih prihoda.

Pa ipak pitanje je da li se u krajnjoj liniji ključ za otklanjanje budžetskog deficita nalazi baš u smanjenju budžetskih rashoda. Svakako da ne. Pre svega smanjenje budžetskih rashoda je znak da neki od zadataka, koji je budžet postavio, neće moći biti izvršen. To je sa društveno-političkog stanovišta svakako štetno. U tim okvirima i celo pitanje budžetske ravnoteže dobija nešto izmenjen smisao. Značaj budžetske ravnoteže u osnovi je relativan. Potrebno je da se obrazac za otklanjanje budžetske neuravnoteženosti nađe u opštoj privrednoj ravnoteži. Ukoliko su budžetski rashodi neophodni bolje je u razvoju proizvodnih snaga tražiti način da se obezbede sredstva za njihovo podmirenje, nego li rashode smanjivati.

Treba napomenuti da iako je ovo stanovište ispravno, zapadni autori preteruju kada preporučuju neograničeno zaključivanje zajmova. Oni budžet

⁷ A. Barrère: citirano delo strana 301.

sku neuravnoteženost ne smatraju izolovanom pojavom koja je nezavisna od opštih privrednih kretanja, već na protiv kao jednu celinu. U tom pogledu njihovo stanovište je ispravno.

U vezi sa tako shvaćenom budžetskom ravnotežom savremeni francuski autori pišu da nije samo u pitanju prost pojam ravnoteže, već se radi o čitavoj jednoj koncepciji javnog finansiranja koja je sintetizovana u onom što se naziva „uravnoteženje budžeta“.⁸

Iz ovoga se da zaključiti da se i u savremenoj teoriji finansija i budžeta pridaje veliki značaj budžetskoj ravnoteži. Budžetska ravnoteža je bila predmet jedne naučne koncepcije isto toliko koliko i jedne teoretske interpretacije. Naučna koncepcija budžetske ravnoteže tesno je povezana sa ekonomskim liberalizmom, koji pretpostavlja nemešanje države u oblast privrede.⁹ Pošto je ipak nemoguće sasvim izbeći intervenciju države u oblasti privrede, naučna koncepcija budžetske ravnoteže preporučuje da se prihodi i rashodi države svedu na normalno moguću meru, s tim da država ne troši više nego što porezi mogu finansirati. Na taj način putem ograničavanja nivoa državne budžetske potrošnje visinom poreskih prihoda, pri čemu se čak računa i sa otporom poreskih obveznika da plaćaju veće iznose na ime poreza, može se ostvarivati budžetska ravnoteža. Zbog toga ona postaje sredstvo koje koči porast javnih rashoda.

Ova naučna koncepcija budžetske ravnoteže dobila je podršku još jedne teoretske interpretacije koja se naročito razvila u početku industrijskog kapitalizma, kad štednja stanovništva nije bila dovoljan izvor sredstava, potreban za ulaganje u industrijske objekte. Ta dopunska teoretska interpretacija budžetske ravnoteže polazi od toga da su svi javni rashodi u osnovi potrošni i u najmanju ruku neproduktivni. Država prikuplja poreze da bi finansirala takve rashode iako bi sredstva koja u vidu poreza daju građani mnogo bolje i produktivnije mogla koristiti. Država po shvatanju ove teoretske interpretacije budžetske ravnoteže nije uopšte sposobna da finansira produktivne rashode.

Danas su ovakva koncepcija budžetske ravnoteže i teoretska interpretacija koja ovu koncepciju podržava, neprimenljive. Ovo zato što su nestali osnovi na kojima su obe ostvarivane. Kapitalistička država nije više neutralna u odnosu na privredu. Ona može upotrebiti sredstva dobijena od poreza ne samo da podmiri potrošne rashode nego i za ulaganje u produktivne svrhe. Zato savremeni zapadni autori i postavljaju zahtev da država „dobro“ troši, a ne da „malo“ troši. U ovakvim uslovima budžetska ravnoteža zadržava svoj uticaj na državno računovodstvo ali ga gubi u oblasti finansijske politike.

Dr Miodrag MATEJIC
prof. Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

⁸ A. Barrère: Citirano delo strana 284.

⁹ Žan Baptist Sej i njegovo shvatanje automatske ravnoteže tržišta, koja sprečava hiperprodukciju i krize izazvane hiperprodukcijom.

Summary

The author points out the importance of the problem of budgetary balance for the finances of several countries. He considers that the appearance of cyclic budgets, with their postponement of balancing the budgets, did not contribute so much to the avoidance of undesirable economic consequences. To this end the author criticizes the institution of the equalization funds, which showed their positive results but in very restricted measure.

By expounding the conception of the American financial theory and practice on an automatic stabilization of budgetary balance, the author expresses his doubt in its success, for he finds that the reduction of the taxes which is done in America will not bring along to a balance.

The author criticizes the attitude according to which the budgetary balance is connected with the budgetary deficit and he is considering them as two different conceptions. Such a connection, in the opinion of the author, had for consequence that the budgetary balance is even to-day considered rather from a book-keeping point of view than from the economic one. Because of the economic aspect of the budgetary balance being neglected it is remaining static. Its static is emerging from the fact that in occasion of the execution of the budget people do not reckon or they reckon very little with the possibility of a change of economic conditions.

By distinguishing the structural from the conjectural budgetary deficit, the author examines the causes of both of them, especially in the western countries, and particularly in France. As to the measures that are to-day applied in the world for the avoidance of structural deficit, the author finds that they are few and inadequately efficacious. To prove this the author analyses the reduction of the expenses which is done within the limits of the annual budget for paralyzing of the structural budgetary deficit and, through the position taken by some of the western authors, he is considering the negative influence of such a reduction on the economic movement in the country, and firstly on the reduction of national income.

The author himself draws a conclusion that the key for avoiding of a budgetary deficit is not in the reduction of budgetary expenses and that the budgetary balance is in substance relative one, so that a pattern for avoiding of a budgetary unbalance may be found only in a general economic equilibrium.

SARADNJA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA SA PRIVREDOM

1. Već sam naslov napisa indicira sadržaj i opšte okvire tematike koja je predmet razmatranja. Međutim, potrebno je koncizno koncipirati sadržaj napisa. Polazi se od postavke da je kao i ostali fakulteti i Pravno-ekonomski fakultet, pre svega, ustanova kao radna organizacija. Nema potrebe detaljnije objašnjavati ovu činjenicu. Dalja uvodna napomena jeste da Pravno-ekonomski fakultet kao visokoškolska ustanova, što znači kao naučna i najviša nastavna ustanova, je dužna da nastoji da sa uspehom ostvaruje svoj osnovni zadatak: „da sprema za pojedine oblasti privrede i jurisprudencije visoko kvalitetne kadrove, uključujući tu i kadrove sa najvišom spremom; da organizuje i sprovodi naučnoistraživački rad i da se stara o podizanju novih naučnih kadrova”. U izvršenju ovako formulisano osnovnog zadatka Pravno-ekonomski fakultet doprinosi privrednom i društvenom razvitku zemlje, i u tom cilju saraduje sa privrednim i drugim organizacijama, kao i sa respektivnim institucijama. Putem saradnje sa privredom Pravno-ekonomski fakultet se inkorporira u red onih ustanova iz specifičnog kreativnog domena koje doprinose većem angažovanju nauke i istraživačke delatnosti u cilju iznalaženja optimalnih rešenja relevantnih za materijalni progres društvene zajednice, naročito u pogledu njenog materijalnog razvitka.

S obzirom na to da i Pravno-ekonomski fakultet u Nišu spada u ustanove u kojima se planski i kontinuelno odvija istraživačka delatnost, iako za sada pretežno u vidu individualnog istraživačkog rada, Pravno-ekonomski fakultet se, posmatrano u celini, izjednačuje u pogledu istraživačke aktivnosti sa akademijama nauka i naučnim institucijama u okviru privrednih organizacija. Ovde treba istaći da će privredne organizacije sve više odvajati finansijska sredstva iz svog ukupnog dohotka u istraživački rad — primenjena i razvojna istraživanja. Što se tiče fundamentalnih istraživanja u svim oblastima nauke, ona će i dalje biti finansirana preko fondova — federacije i republika, koji neće imati budžetski karakter, a delom iz izvora samih istraživačkih ustanova.¹

U napisu neće biti široko zahvaćeni različiti aspekti manifestovanja aktivnosti visokoškolskih ustanova, u koje razumljivo spada i Pravno-ekonomski fakultet. Konceptija napisa je relativno uska. Naime, postavljen je cilj da se u širokim crtama ukaže na vidove saradnje Pravno-ekonomskog fakulteta sa

¹ O rezoluciji Savezne skupštine o naučnoistraživačkom radu „NIN”, Beograd, 1965. (24. I).

privredom. Pri tome glavna pažnja posvećena je sledećim vidovima neposredne saradnje koju je moguće ostvariti.²

2. Prvo, saradnja u vidu izvođenja stručne prakse studenata koja se obavlja u privrednim organizacijama, pravosudnim i drugim ustanovama i organizacijama.

Značaj problematike izvođenja stručne prakse studenata u toku nastave i između semestara, istaknut je i na savetovanju održanom 1964. godine pod naslovom: „Saradnja univerziteta i privrednih organizacija u izgradnji kadrova“. Na ovom savetovanju su učestvovali: Univerzitet u Beogradu, Univerzitet u Novom Sadu, Privredna komora Srbije i Republičko izvršno veće Srbije.

Po pitanju stručnog i praktičnog rada studenata, koji je neophodan i kojim fakulteti ostvaruju svoje zadatke, na savetovanju je pre svega konstatovano da treba pravno regulisati ovu materiju. Naime, „Zakon o visokom školstvu“ (čl. 60) predviđa da međusobni odnosi fakulteta i organizacije u kojoj se organizuje praktičan rad studenata utvrđuju se ugovorom.“ Dalje, zakon predviđa da sam način vršenja vanškolske stručne prakse propisuje fakultetski savet u saglasnosti sa Izvršnim većem. „Izvršno veće može propisati uslove pod kojima su državni organi, ustanove, privredne i druge organizacije, dužni da primaju studente na stručnu praksu.“

Međutim, Izvršno veće nije propisalo uslove za izvođenje vanškolske stručne prakse studenata. U vezi s tim, treba pomenuti da postoji shvatanje, koje je po našem mišljenju opravdano, da republičko izvršno veće svojim propisima ne može privrednim organizacijama da nameće obaveze u pogledu prijema studenata na stručnu praksu. Ne može se zanemariti ustavno načelo da samo na osnovu zakona mogu se propisivati opšti uslovi za vršenje određenih delatnosti radnih organizacija od posebnog društvenog interesa (čl. 16, stav 1 Ustava SFRJ). To znači da se saveznim propisom treba da predvidi ova obaveza privrednih organizacija. Ovu okolnost trebalo bi da imaju u vidu kako studenti, koji žive u uverenju da su radne organizacije apsolutno obavezne da ih primaju na stručnu praksu, tako i fakulteti koji upućuju studente na stručni rad. Međutim, i pored postojanja nereguliranih odnosa u pogledu obaveza i ustanova za prijem studenata na stručnu praksu, zahvaljujući razumevanju i predusretljivosti radnih organizacija, a delom i saradnji fakulteta sa radnim organizacijama, svi studenti bivaju primljeni na stručnu praksu za vreme letnjeg i zimskog raspusta. Pri tome je od značaja da studenti budu, praktično uzev, primljeni u one radne organizacije u koje ih šalju fakulteti. Ova konstatacija važi u potpunosti i za Pravno-ekonomski fakultet u Nišu. Na taj način obezbeđena je tako potrebna neposredna saradnja sa privrednim organizacijama i službama pravosuđa, opštinama, itd.

² Razumljivo je da su u napisu odabrana tri kompleksna pitanja saradnje fakulteta i privrede. To znači da postoje još druga pitanja po kojima treba i može da se ostvari saradnja. Tu spada: „saradnja pri određivanju profila stručnjaka i stručnjaka sa različitim nivoima znanja, i pri izradi planova i programa za takve profile“, „praćenje na radnim mestima zaposlenih stručnjaka sa fakulteta, a posebno novih profila, njihov razvoj; saradnja u vezi sa stipendiranjem; saradnja preko diplomatskih radova; nedostaci u školovanju i spremi.“

Pitanje nastave trećeg stepena, koje se zaoštrilo izlišnom proširenošću i rascepkanošću ovog stepena studija, zatim pitanje privreda i materijalna osnova fakulteta, kao i neka druga pitanja, treba da budu predmet zajedničke diskusije fakulteta i privrednih organizacija. O ovome videti: Saradnja univerziteta i privrednih organizacija u izgradnji kadrova, Beograd 1954., str. 2 ff.

Već sam broj studenata Beogradskog univerziteta koji je na primer, obavio praksu u toku letnjih ferija u školskoj 1962/63. godini, ukazuje na nužnost predviđanja određenih uslova za obavljanje stručne prakse.³

Što se tiče situacije na Pravno-ekonomskom fakultetu u Nišu u toku školske 1963/64. godine, zapaža se povećanje ukupnog broja studenata koji su obavili stručnu praksu. To je odraz opšteg porasta broja studenata. Tako za vreme zimskog raspusta vanškolsku stručnu praksu obavilo je 136 studenata Ekonomskog odseka (pri tome 31 student oslobođen je od obavljanja prakse). Praksa je obavljena u 72 radne organizacije. Od toga pretežnim delom u industrijskim preduzećima. Nesumnjivo da je poželjno ostvariti veći diverzitet radnih organizacija posmatrano po privrednim granama i granama delatnosti. Na taj način biće pružena veća mogućnost studentima da se bliže upoznaju sa organizacijom, strukturom i poslovanjem radnih organizacija različitih po svojoj osnovnoj delatnosti. Ovde se imaju prvenstveno u vidu transportna preduzeća, spoljnotrgovinska preduzeća, turističke organizacije i ugostiteljska preduzeća, tj. preduzeća u kojima postoji potreba za stručnim kadrovima.

Za vreme letnjih ferija u protekloj školskoj godini praktičan rad je imalo da obavi 122 studenta Ekonomskog odseka (u 55 radnih organizacija).

Interni Pravilnik Pravno-ekonomskog fakulteta o stručnoj praksi od 1962. godine, koji, naravno ničim ne tangira radne organizacije u kojima studenti mogu da obavljaju stručnu praksu, se odlikuje izvesnim nedostacima. Ti nedostaci su istaknuti i u Izveštaju o radu Pravno-ekonomskog fakulteta za školsku 1963/64. godinu.

Najzad, kao opšti zaključak u pogledu mera i akcija koje bi trebalo preduzeti, sledi sledeće:

(1) Održavati neposredne kontakte sa radnim organizacijama, koje dolaze u obzir za obavljanje vanškolske stručne prakse (ovde se uključuju i one radne organizacije koje stipendiraju pojedine studente, kao i patronatske radne organizacije);

(2) U sporazumu sa radnom organizacijom sastavljati program rada za vreme prakse za svakog studenta, koji će program odgovarati karakteru i strukturi osnovne delatnosti dotične radne organizacije;

(3) Unapređivati metod oblika praktičnog rada u vidu aplikacije metoda tekuće prakse.

3. Kao naredni značajan vid saradnje Pravno-ekonomskog fakulteta sa privredom sastoji se u organizovanju posebnih kurseva — seminara u trajanju od 9—12 nedelja, odnosno od 2—3 meseca. Plan rada seminara koji su prvenstveno namenjeni rukovodiocima radnih organizacija, i to po strukama, bili bi sačinjeni po ciklusima srodne tematike. U održavanju predavanja i konsultacija učestvovali bi nastavnici fakulteta, prvenstveno nastavnici iz Beograda, zatim pojedini stručnjaci iz privrede, sindikata, i tsl.

Što se tiče nastavnog plana, isti bi uglavnom trebalo da sadrži sledeće elemente:

— Ekonomija Jugoslavije

(1) faktori razvoja Ekonomije Jugoslavije;

(2) razvojne karakteristike privrede u posleratnom periodu;

(3) privredni sistem Jugoslavije;

³ U pogledu predviđenih uslova za obavljanje stručne prakse videti referat Univerziteta u Beogradu podnet na navedenom. savetovanju, str. 15—16.

- (4) društveno planiranje u Jugoslaviji;
- (5) spoljnotrgovinski i devizni sistem;
- (6) usklađivanje privrednih kretanja;
- (7) investiciona politika;
- (8) proširenje spoljnotrgovinske razmene i jače inkorporisanje jugoslovenske privrede u međunarodnu podelu rada;
- (9) bankarski i kreditni sistem;
- (10) politika cena.

— *Ekonomika preduzeća*

- (1) preduzeće kao nosilac reprodukcije;
- (2) planiranje u preduzećima;
- (3) angažovanje sredstava u reprodukciju;
- (4) načela ekonomije reprodukcije;
- (5) ukupna ekonomičnost izražena troškovima;
- (6) rentabilnost;
- (7) rezultati reprodukcije i raspodela dohotka;
- (8) integracioni procesi i oblici.

— *Rukovođenje u preduzeću.*

— *Finansijski i komercijalni poslovi u preduzeću.*

— *Tržište.*

- (1) funkcije;
- (2) preduzeće i tržište;
- (3) izučavanje tržišta i tržišnih kretanja;
- (4) tržište nabavke i prodaje;
- (5) ekonomska propaganda;

— *Analiza poslovanja preduzeća.*

— *Organizacija rada i organizacija proizvodnje.*

— *Rukovodilac preduzeća.*

- (1) položaj rukovodioca (direktora);
- (2) odnos rukovodioca i organa neposrednog radničkog samoupravljanja;
- (3) odnos rukovodioca prema spoljnim nosiocima poslovne aktivnosti.

— *Poslovna politika preduzeća.*

— *Osnovni problemi iz oblasti: industrije, poljoprivrede, saobraćaja, trgovine (unutrašnje i spoljne), itd.*

— *Problem privrednog razvoja u periodu 1964–1970. god.*

— *Osnovi ekonometrije i linearnog programiranja.*

— *Naučnoistraživački rad i privredna preduzeća.*

4. Naredni (treći) vid saradnje fakulteta i privrede, koji je pored svoje permanentnosti i najdelikatniji, i po svojoj aktuelnosti, karakteru i značaju, predstavlja naučnoistraživački rad na fakultetu i tešnje povezivanje istraživačkog rada sa društvenom praksom.

Pravno-ekonomski fakultet, za sada je jedina naučna i najviša nastavna ustanova društvenih nauka u Nišu. Otuda, pre svega, proističu konkretne obaveze i odgovornost, kako u spremanju kadrova za potrebe društvene prakse (tj. za potrebe privrede i pravnih službi), tako i za organizovanje naučnoistraživačkog rada u oblasti ekonomije i prava. Organizovanje bi se ostvari-

valo preko fakultetskih naučnih ustanova, odnosno ustanove, ili u drugim oblicima.

U vezi sa zadatkom sprovođenja naučno-istraživačke aktivnosti, koja predstavlja vrlo složenu delatnost, potrebno je ukazati na prisustvo nekih pitanja kao što su:

- mesto fakultetske naučne ustanove u sistemu naučnog istraživanja na Univerzitetu u Beogradu;
- orijentacija fakultetske naučne ustanove u pogledu vrste istraživanja;
- potreba intenzivnijeg povezivanja sa privrednim organizacijama čijim sredstvima se ima prvenstveno da vrše primenjena i razvojna istraživanja za potrebe privrede;
- materijalna baza fakultetske naučne ustanove;
- dimenzioniranje fakultetske naučne ustanove (problem optimalne dimenzije);
- način finansiranja naučne ustanove i usavršavanje sistema finansiranja;
- način nagrađivanja naučnog kadra — stalnih saradnika fakultetske naučne ustanove;
- pretežnost timskog rada u fakultetskoj naučnoj ustanovi;
- brojnost problema koji se mogu rešiti putem naučnog istraživanja s jedne strane, i relativno skućeni naučni kadar, s druge strane;
- potreba elastičnosti u pogledu rokova ugovaranja između fakultetske naučne ustanove i naručilaca istraživanja;
- oblici stimulisanja fakultetskog podmlatka koji pokazuje sklonosti i sposobnost za naučni rad;
- razvijanje samoupravljanja u fakultetskoj naučnoj ustanovi.

Kao što je već napred istaknuto ovde su ukratko izložena neka pitanja iz složene oblasti organizacije i sprovođenja istraživačkog rada na fakultetu.

Kad se raspravlja, pa čak i ovako skromnim razmerama, o istraživačkim ustanovama, i to bez obzira na tip ustanove i moguću orijentaciju u konkretne domene naučnih istraživanja, teško se može izbeći jedan kratak osvrt na izvesne opšte fenomene u oblasti istraživačke delatnosti. To će reći, da pored ukazivanja na opštu postavku o osnovnoj funkciji nauke: „otkrivanje i saznavanje objektivne istine o zbivanju, o prirodi i ljudskom društvu...“⁴, kao i na opšteusvojenu postavku da se naučni rad zasniva na primeni naučnog metoda, treba uključiti i osvrt na izvesne relevantne momente i tendencije. Značaj istih, s obzirom na njihovu permanentnu prisutnost, ne bi trebalo potcenjivati.

Pre svega potrebno je setiti se da se kod nas pre jednu deceniju vodila dugotrajna i oštra polemika u naučnim krugovima o tome u kojim se određenim ustanovama može jedino uspešno da odvija i neguje naučno-istraživački rad. Naime, da li u krajnjoj liniji samo na univerzitetu, ili pak u akademijama nauka (u kojima su se kasnije razvila i odeljenja društvenih nauka).

U zavisnosti od ovih osnovnih shvatanja sledio je i zaključak u pogledu davanja primata, bilo univerzitetu, bilo akademijama u organizovanju i sprovođenju istraživačkog rada.

⁴ Nauka se može tretirati „kao specifična forma društvene svesti...“, a ako se nauka definiše kao specifična ljudska aktivnost, kao specifičan način odnosa prema stvarnošću, njen cilj je otkrivanje zakona razvitka pojava...“; Milanović, B.: Predmet opšte nauke o društvu — Osnovi nauke o društvu, Beograd 1963. str. 107 ff.

Pošto se ovakva isključiva gledišta nisu mogla uopšte u iskustvu da verifikiraju, tj. pokazalo se da su ona neodrživa, to se može reći da se danas više ne javljaju u tom pogledu tako oprečna i nepomirljiva gledišta. Otuda i pojava da više ne dolazi do izražaja jednostrana teza i načelo da se naučno-istraživački rad može, odnosno treba da ograniči na jednu ustanovu, kao jedinog efektivnog nosioca naučno-istraživačke aktivnosti, uključiv ovde i sam metod i tehniku rada svih kategorija naučne delatnosti. To znači da kako univerzitetu, tako i akademijama nauka pripada neosporno određeno mesto u sistemu naučnih institucija.

Međutim, tek što se prevazišla napred navedena devijacija u shvatanju mesta, odnosno ustanove u kojoj se može da organizuje i ostvaruje istraživačka delatnost, javile su se nove devijacije. Ovde treba pre svega pomenuti akademizam i prakticizam.⁵

Posebnu pažnju privlači polemika u pogledu prioriteta fundamentalnog, ili primenjenog istraživanja, polemika koja je posledica devijacija u shvatanju naučnog rada i klasifikovanja vrsta istraživanja.⁶ O ovome ćemo se kasnije još pozabaviti.

Za šire sagledavanje organizacije naučnog rada, zatim naučno-istraživačkih ustanova i njihovog položaja, kao i potrebe tretiranja istraživačke delatnosti kao sastavnog dela procesa društvene reprodukcije, dali su svoj doprinos: Zakon o organizaciji naučnog rada; Zakon o finansiranju naučnih ustanova;⁷ politika Saveznog saveta za naučni rad i republičkih saveta za naučni rad; Rezolucija VIII kongresa o narednim zadacima SKJ (ad IV); Skupština SR Srbije — Rezolucija o smernicama za izradu društvenog plana SR Srbije za period do 1970. godine; Rezolucija o smernicama za izradu društvenog plana Jugoslavije za period 1964—1970. god.; Društveni plan Jugoslavije za 1965. godinu; diskusija Saveznog i Prosvetno-kulturnog veća o razvoju, ulozi i značaju istraživačkog rada (20. 10. 1964. god.).

U Rezoluciji VIII kongresa SKJ polazi se od toga da „na današnjem stupnju razvitka socijalističkog društva, nauka i primena naučnih dostignuća se ističu kao neophodan preduslov društveno-ekonomskog progressa, veće društvene produktivnosti rada, podizanja životnog standarda, oslobođenja rada i čovekove ličnosti...“ Dalje, u navedenoj diskusiji vođenoj u Saveznom i Prosvetno-kulturnom veću, istaknuto je prvo, da se nauka kao deo društvenog rada opredmećuje tek u sferi materijalnog stvaranja društva; drugo, postojanje uzajamne povezanosti naučno-istraživačkog rada i materijalnog napretka društva; treće, veća samostalnost istraživačkih ustanova i onih društvenih faktora koji su zainteresovani za određene vidove naučnih istraživanja, odnosno za

⁵ Videti: Stanković, S.: Društveni plan i akademije — „Politika“, Beograd 1964. god.; Janković, B.: Zapostavljen naučni rad na univerzitetima — „Politika“, Beograd od 12. I 1964. god.; Đuričić, I.: Stvaralačka snaga nauke — „Politika“, Beograd 1964. god.

⁶ Perović, B.: Nerazdvojna povezanost istraživanja i prakse — „Politika“, Beograd br. 381.

⁷ Fond za naučno-istraživački rad omogućio je pristupanje obradi brojnih problema iz oblasti svih naučnih disciplina i svih kategorija istraživačkog rada, iako ne i u istoj srazmeri. Pojava da je dolazilo do finansiranja pojedinih radova, iz sredstava republičkog fonda za naučni rad, koji radovi su međutim upadljivo osrednje vrednosti, time se ne želi da umanjí značaj kako Saveta za naučni rad, koji uostalom nije ni bio arbitar za dodeljivanje sredstava iz fonda za naučni rad, tako i politike Saveta za naučni rad. Aktivnost republičkog fonda za naučni rad treba ceniti u svetlu sredstava kojima on raspolaze.

razvoj nauke uopšte; četvrto, povećana uloga privrednih organizacija kao nosilaca finansiranja istraživačkog rada, itd. Ostvarene izmene u raspodeli dohotka omogućuju veća ulaganja u istraživački rad, te stoga privredne organizacije, čija proizvodnja se naučno sve više zasniva na rezultatima istraživačkog rada, treba da predvide u raspodeli dohotka potrebna sredstva za naučno-istraživački rad (v. Društveni plan Jugoslavije za 1965. godinu).

Treba pomenuti da se sve više javlja pozitivna tendencija organizovanja principijelnih diskusija, održavanja simpozijuma, sprovođenja anketa o mestu i značaju naučno-istraživačkog rada, bilo fundamentalnog, bilo primenjenog, ili razvojnog, ma koliko to za verzirane izgledalo unekoliko trivijalno i suvišno raspravljanje o neospornom značaju istraživačkog rada uopšte i koji se ne može grubo razdvojiti, jer se i sama nauka ne može oštro polarizirati, niti se može pojedinom vidu istraživačkog rada davati prioritet. Isto tako raspravlja se o organizaciji i metodologiji naučno-istraživačkog rada u našim uslovima. To isto važi i za problematiku isgradnje iskusnog kvalifikovanog naučnog kadra u kome pogledu uzet uopšte nikad neće biti viška. Ovo očito potvrđuje situacija u razvijenim zemljama u kojima se inače vrše velika ulaganja u nauku. Dalje, u naučnim krugovima vode se diskusije o stilu naučno-istraživačkog rada, o naučnoj „klimi“ odnosno „atmosfera“ u istraživačkim ustanovama, o merilima pri oceni kategorija istraživačkih ustanova.⁸

Iako se naša razmatranja odvijaju u skromnim okvirima, ne treba da ostane nezapažena okolnost o postojanju specijalizovanih naučnih ustanova i naučnih institucija opšteg karaktera. Pre svega treba ukazati na razliku između specijalizovanih instituta i instituta opšteg karaktera. Razlika se ispoljava u pogledu naučnih disciplina, predmeta istraživanja, dijapazona usmeravanja, naučnih akcija, spektra problema koji se proučavaju i, najzad, u pogledu njihove afirmacije unutar naučnih institucija uopšte.⁹

Međutim, između ova dva tipa naučnih instituta ne mora postojati suštinska razlika u pogledu kategorije istraživanja — fundamentalna i primenjena. Isto tako oba tipa instituta iz domena društvenih nauka primenjuje iste metode istraživanja (metod indukcije, dedukcije, zatim istorijski metod, metod apstrakcije — apsolutne odnosno relativne,¹⁰ Marksove ekonomske metodologije u objašnjavanju ekonomskih pojava, itd.).

⁸ Što se tiče kategorizacije naučno-istraživačkih ustanova, postoji na primer, predlog o ovakvoj šemi: industrijski institut, u okviru industrijskih preduzeća (individualni instituti), bilo u okviru zajednice preduzeća (tzv. kooperacioni instituti ili „koncern — instituti“), zatim instituti koji se nalaze u okviru visokih naučnih institucija — univerziteta i akademije nauka. Videti Veličković, D.: Uvod u diskusiju o problemima saradnje naučno-istraživačkih ustanova i privrednih preduzeća — materijal sa savetovanja o saradnji naučno-istraživačkih ustanova i privrednih preduzeća, Beograd 1962., izdanje Zavoda za unapređenje organizacije rada..., str. 9 ff. Kao što se vidi ovde je zanemaren aspekt šeme prema predmetu istraživanja pojedinih naučnih disciplina i načina finansiranja istraživačkih ustanova.

Treba pomenuti da radi klasifikacije vrste istraživanja, odnosno naučno-istraživačkih ustanova, naučno-istraživačka delatnost se deli u fundamentalna, primenjena i razvojna istraživanja. Međutim, nije redak slučaj da zbog ovakve podele nastaju i pogrešna shvatanja i interpretacije istraživanja.

⁹ Smatra se da se i u većim specijalizovanim institutima, pod pretpostavkom izvršene podele rada između rukovodioca istraživanja („research director“) i rukovodioca finansijsko-ekonomskog poslovanja („executive director“), se postiže brža afirmacija nego u odgovarajućim institutima opšteg tipa (čak i kod postojanja iste podele rada u rukovođenju institutom).

¹⁰ O mogućnostima korišćenja eksperimenata u društvenim naukama; videti: R. Lukić: Osnovi sociologije, Beograd 1964, str. 78—81.

Time što se naučno-istraživačke ustanove, pre svega u oblasti društvenih nauka, ne orijentišu na ostvarivanje pojedinih praktičnih rezultata, za koji bi bile neposredno zainteresovane pojedine radne organizacije, to nikako ne znači da je naučni rad van stvarnosti, da nije povezan sa privredom. Pre svega fundamentalno i primenjeno su usko povezane. Poznat je dalekosežni praktični uticaj fundamentalnih istraživanja iako ne odmah i neposredno. Štaviše, uopšteno rečeno, postoji samo nauka i njena primena, a ne fundamentalna nauka i primenjena nauka. Međutim, ovde je reč o nauci, a ne o kategoriji istraživanja.

Ono što je bitno to je: prvo, izbor zadataka naučno-istraživačke ustanove, pri čemu se kao osnovno merilo i elementi javljaju korisnosti istraživačkog rada za razvoj nauke; drugo, praktična ili teorijska ostvarljivost zadataka; treće, izbor prioriteta zadataka. Kao naredni značajan tehničko-organizacioni postupak javlja se definisanje zadataka, tj. fiksiranje trajnih ciljeva zadataka. Razume se, da je za istraživački rad potrebno poznavanje metoda istraživanja. Međutim, truizam je da bi neko mogao biti naučni radnik, istraživač, nije dovoljno samo poznavanje naučnog metoda rada i tehnike istraživačkog rada, već i poznavanje naučne problematike dotične uže struke.

Ovo bi predstavljalo suštinu pitanja sadržaja i opšte fizionomije naučno-istraživačke ustanove uopšte, a posebno istraživačkih ustanova društvenih nauka u koje spada i istraživačka ustanova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu. Treba dodati da ovo pitanje spada u red onih koja se ne moraju stalno rešavati. To će reći, da ovde nema potrebe za stalnim korigovanjem i revidiranjem načelnih postavki. Naime, u ovom pogledu postoje manje-više opšte usvojene formulacije i definicije, odnosno šeme kategorizacije naučno-istraživačkih ustanova, bilo opšteg tipa, bilo specijalizovanih.

Što se tiče pitanja sistema i metoda rada, ono se faktički svodi na organizaciju istraživanja, šemu organizacije istraživanja u naučnom institutu Pravno-ekonomskog fakulteta, pod pretpostavkom njegovog profila kao adekvatne naučno-istraživačke ustanove. To znači organizacije koja je svoju aktivnost usmerila na fundamentalne i primenjene probleme.

Očigledno da se kod formulisanja pitanja sistema organizacije i metoda rada, ima prvenstveno u vidu efikasnost istraživanja i produktivnost rada članova istraživačke organizacije u procesu istraživanja postavljenih problema, kako fundamentalnih, tako i primenjenih po svome karakteru. Pitanje skladne proporcije između fundamentalnih i primenjenih istraživanja dobrim delom je u zavisnosti i od kvalifikacione strukture istraživačkih kadrova, materijalne baze, efikasnosti sistema i mehanizma finansiranja, potencijala društvenih fondova za naučni rad, itd.

Posle ovog opšteg, pretežno uvodnog izlaganja o naučno-istraživačkim ustanovama i nekim aspektima kompleksnosti istraživačke problematike, u čijim okvirima su ukraťko skicirani elementi saradnje Pravno-ekonomskog fakulteta sa privredom, sledi sumaran prikaz postojećeg istraživačkog instituta na ovom fakultetu, kao i potencijalnih mogućnosti za sprovođenje naučno-istraživačkog rada od strane kolektiva fakulteta na raznim nivoima.

Prilikom ocene uloge i značaja ove istraživačke ustanove treba poći od konstatacije da ista pre svega spada u red takozvanih nejakih istraživačkih institucija, kako u pogledu materijalne baze, tako i kvalifikovanih kadrova.

Razlog zaostajanja Pravno-ekonomskog fakulteta u pogledu uspešne naučne aktivnosti na širem planu, jeste aktuelan i dosad samo delimično rešen

kadrovski problem. Kao što je poznato postoji međuzavisnost između formiranja stalnog nastavnog kadra i procesa izgradnje naučnih kadrova različitog profila. To znači da se pitanje fakultetske nastave i istraživačkog rada na fakultetu mora posmatrati sa aspekta jednog jedinstvenog procesa.

Izlažući osnovnu problematiku rada fakulteta u protekloj 1963/64. godini, dekan fakulteta je istakao „da pred fakultetom tek predstoje zadaci naučno-istraživačkog rada u cilju rešavanja brojnih problema iz društvenih odnosa u kojima ekonomske i pravne discipline u sistemu društvenih nauka imaju svoju određenu vrstu. Pravno-ekonomski fakultet će morati da pronalazi sve one adekvatne forme naučnog rada u cilju rešavanja pitanja i problema privrede i društva koja spadaju u domen ekonomskih i pravnih naučnih disciplina“.

Vanredna je okolnost, iako relativno prolaznog karaktera, da se na Pravno-ekonomskom fakultetu nauka ne može u adekvatnoj meri da neguje, što pre svega važi za fakultetsku ustanovu koja formalno ima status istraživačke institucije. Da bi se stvorili uslovi za postupne promene u tom pogledu, u njoj bi, pored ostalog, trebalo prići sistematskom izgrađivanju mlađeg naučnog kadra, kao i daljeg njegovog usavršavanja, i koja bi sakupila kako nastavnike, tako i saradnike fakulteta. Misli se pre svega na nastavnike iz onih naučnih disciplina relevantnih za ekonomsku aktivnost radnih organizacija kao proizvođača, i za osnovne elemente ekonomije reprodukcije.¹¹ Time se ni najmanje ne zanemaruje značaj fundamentalnih istraživanja u oblasti ekonomskih i pravnih nauka.

Međutim, i pored ovakve vanredne okolnosti ne bi se moglo reći da nastava, posmatrano u celini, zaostaje znatno od prosečnog jugoslovenskog standarda. Naime, zahvaljujući pre svega angažovanju visokokvalifikovanog nastavnog kadra sa Univerziteta u Beogradu, obezbeđena je zadovoljavajuća nastava iz odgovarajućih predmeta prvog i drugog stepena studija. Sem toga time se ostvaruje ujednačenost, iako ne u potpunosti, u pogledu nastavnih planova, sadržinski i u pogledu osnovnih oblika nastave između istorodnih fakulteta u Beogradu i Nišu.

Jačanje materijalne baze, što bi, pored ostalog doprinelo i relativno organizovanijem formiranju mladih naučnih kadrova, zatim boljoj materijalnoj opremljenosti, izgradnji kompetentne dokumentacione službe i obradi naučne i stručne literature, što je jedan od uslova racionalnosti u istraživačkom radu,¹² istraživačka ustanova bi mogla sve jače da se povezuje sa društvenim delatnostima u oblasti ekonomije i prava. To će reći, da bi istraživačka ustanova na fakultetu pored rada na unapređenju nastave, učestvovala, u granicama svojih sposobnosti, i u rešavanju pitanja od značaja za društveni i privredni razvitak socijalističke zajednice.

Posmatrano sa aspekta odseka i njihove naučno-istraživačke aktivnosti treba pomenuti sledeće: Pravni odsek našeg fakulteta mogao bi, na primer, učestvovati u organizovanju kolektivnog istraživačkog rada (recimo na nivou katedara) iz oblasti društvenog samoupravljanja kao osnovnog ustavnog načela i osnove društveno-političkog sistema.

¹¹ Kao i ostali fakulteti tako i Pravno-ekonomski fakultet bi imao da ostvaruje zadatke u vezi sa istraživačkim radom i usavršavanjem njegovog metoda, ne samo putem instituta i specijalizovanih naučnih organizacija. To znači da bi trebalo takođe pristupiti organizovanju naučnih grupa i naučnih diskusija, održavanju naučnih sastanaka, i dr.

¹² Poznato je da dokumentaciona i informativna služba zahteva svoju organizaciju, svoju metodologiju, i najzad, svoju tehniku.

Što se tiče Ekonomskog odseka fakulteta, postoji mogućnost da autorski kolektiv iz reda nastavnika i iskusnih saradnika preuzme obradu određene tematike iz oblasti opšte ekonomije Jugoslavije ili pojedinih granskih ekonomika. Praktično ostvarenje ove mogućnosti u zavisnosti je od spremnosti pre svega privrednih organizacija i određenih društveno-političkih zajednica, da njihov rad povežu sa naučnim radom.¹³ Pri tome je takođe relevantan i afinitet nastavnika i saradnika za timski rad. Dalje, s obzirom da će se po svemu sudeći uskoro ostvariti zamisao proširenja trgovinskog smera, pri čemu je akcenat stavljen na spoljnu trgovinu, to se time proširuje platforma za istraživački rad Ekonomskog odseka.

U završnom delu naših izlaganja daju se nekoliko karakterističnih podataka koji ilustruju sadašnje stanje u pogledu nastavnog kadra, realnog nosioca istraživačke aktivnosti na Pravno-ekonomskom fakultetu u granicama njegovog radnog kvaliteta za istraživački rad na standardnom nivou.

— Na Pravnom odseku ima 11 stalnih nastavnika i 8 asistenata;

— Na Ekonomskom odseku ima 8 stalnih nastavnika, od kojih 5 imaju status predavača, i 10 asistenata;

— za održavanja predavanja iz redovnih tečajeva angažovano je 40 honorarnih nastavnika, što predstavlja imponozantan broj. Od toga za Ekonomski odsek angažovano je 25, a za Pravni odsek 15 nastavnika. Iz ovog proizilazi da na Ekonomskom odseku odnos stalnih i honorarnih nastavnika je nepovoljan, dok je odnos asistenata nešto povoljniji. Razume se ovaj odnos će se uskoro u jačoj meri izmeniti i to izborom asistenata i predavača u zvanje docenta koji su stekli stepen doktora ekonomskih nauka;

— u protekloj školskoj godini na fakultetu je nedostajalo ukupno 38 nastavnika, od toga na Ekonomskom odseku 21 nastavnik, a na Pravnom odseku 17. Asistenata nedostaje 31, od toga 15 na Ekonomskom odseku, a na Pravnom 16.

Jačanjem sopstvenog nastavnog kadra na fakultetu stvorile bi se mogućnosti za jedan relativno širi i sistematski istraživački rad uopšte, kao i za još tešnju saradnju sa privrednim organizacijama. Pri tome mislimo na vidove saradnje koji ne bi imali provizorni karakter, a takođe ne bi imali ni kampanjski karakter.

Na kraju, treba posebno naglasiti da preuzimanje istraživačkih zadataka, bilo od strane privrednih organizacija, bilo od društveno-političkih zajednica, a da se međutim izvršenje primljenih zadataka poveri najvećim delom spoljnim saradnicima, ne može biti usvojeno kao metod rada fakultetske naučne ustanove.

Dr Relja OSTOJIĆ

---

¹³ Nije isključena i mogućnost formiranja tima istraživača iz redova nastavnika kako Pravnog, tako i Ekonomskog odseka, koji bi pod određenim uslovima mogao uspešno da obavi konkretni istraživački rad.

SOME ASPECTS OF THE COOPERATION BETWEEN THE UNIVERSITY OF
BEOGRAD — FACULTY OF LAW AND ECONOMICS IN NIŠ AND BUSINESS
ENTERPRISES AND ORGANIZATIONS

By Dr R. Ostojić

The author considers and analyses the following theoretical and practical questions in this article: cooperation with respect to performance of practical work of the students in the business enterprises and organizations during the semester and summer vacations; Organization of special temporary two or three months long seminars for directors of business enterprises, especially of industrial enterprises; the permanent mutual cooperation in the fields of scientific research at the faculty, and useful connection of that researchwork with the social practice.

Finally, the author considers the respective problems of organization the research activity of the faculty. Especially the system and the basic methods of work at the Institute of economic research of the faculty in Niš, and the problems of creating the young research associates. Namely to have the professors of faculty attracted for researchwork and to build up, and that systematically and relatively rapid, the young scientist, is one of preliminary condition for the existence of an institute of research at the faculty.

RELATIVNI VIDOVI NORMATIVA OBRJNIH SREDSTAVA KAO INSTRUMENTI PLANIRANJA U PREDUZEĆU

1. Uloga normativa u planiranju u preduzeću

Normativi su neophodni instrumenti planiranja u preduzeću. Pod normativima se u najširem smislu reči podrazumevaju normirane veličine utroška ili angažovanja pojedinih elemenata proizvodnje u procesu reprodukcije u preduzeću po jedinici pojedinih proizvoda, po jedinici vremena, ili pak po jedinici nekog drugog elementa reprodukcije, utvrđene na osnovu konkretnih prirodnih, tehničkih, društvenih, kadrovskih i organizacionih uslova privređivanja u pojedinim preduzećima. Zahvaljujući normativima postignuto je mnogo egzaktnije, efikasnije i racionalnije planiranje potrebnog materijala, radne snage, kapaciteta i mnogih drugih elemenata reprodukcije, nego što bi to bez njih bio slučaj.

Ustanovljavanje normativa kao instrumenata planiranja u preduzeću pretpostavlja postojanje bar u izvesnoj meri postojanog funkcionalnog kvantitativnog i kvalitativnog odnosa između planskih zadataka i utroška odnosno angažovanja odgovarajućih elemenata proizvodnje koji su uslov za ostvarenje tih zadataka.

2. Vidovi normativa obrtnih sredstava

Prema elementima reprodukcije u preduzeću koje obuhvataju normativa ima mnogo vrsta.¹ Većina njih se izražava samo u apsolutnom vidu: na primer, normativ materijala za izradu od 950 gr. duvana određenog kvaliteta za proizvodnju 1.000 kom. određene vrste cigareta. Međutim, za normative obrtnih sredstava karakteristično je da se mogu izraziti u apsolutnom i u relativnom vidu. Upravo relativni vidovi normativa obrtnih sredstava značajni su kao instrumenti planiranja u preduzeću.

Relativni vidovi normativa obrtnih sredstava su:

- koeficijent angažovanja sredstava ($k(a)$),
- koeficijent obrtanja sredstava ($k(o)$), i
- normativ vremena angažovanja sredstava (nt).

Pomenuta tri oblika relativnog vida normativa obrtnih sredstava predstavljaju ustvari tri načina izražavanja jedne iste stvari — relativne veličine

¹ Da pomenemo ovde samo nekoliko: normativi materijala za izradu, normativi tehnološkog goriva, normativi pogonske energije, normativi rada izrade, normativi mašinskih časova itd.

obrnih sredstava, čija je apsolutna veličina onda još zavisna i od obima i asortimana proizvodnje u odgovarajućem planskom periodu.

Matematički izrazi pomenutih relativnih vidova normativa obrtnih sredstava izgledaju kako sledi:²

— za koeficijent angažovanja sredstava:

$$k_{(a)} = \frac{\text{ObS}}{T_{m,1}}$$

— za koeficijent obrtanja sredstava:

$$k_{(o)} = \frac{T_{m,1}}{\text{ObS}}$$

— za normativ vremena angažovanja sredstava:

$$nt = \frac{\text{ObS}}{T_{m,1} : 365}$$

Kod prva dva relativna vida normativa obrtnih sredstava je očigledno da oni predstavljaju recipročne izraze jedan drugog, odnosno, da se radi o licu i naličju jednog istog kvaliteta i jedne iste veličine. Međutim, kod normativa vremena angažovanja sredstava na prvi pogled izgleda kao da je u njegovom matematičkom izrazu unet još jedan element — vreme, odnosno broj dana u godini — kojeg nema u izrazima prva dva relativna vida normativa obrtnih sredstava. Drugojačije rečeno, izgleda kao da se radi o suštinski različitom kvalitetu u odnosu na prethodna dva. No nije takav slučaj. Faktor vreme je implicitno prisutan i u izrazu koeficijenta angažovanja odnosno koeficijenta obrtanja sredstava. Ustvari, element $T_{m,1}$ je pored ostalog i funkcija vremena. Troškovi materijala i radne snage se prilikom izračunavanja ovih koeficijenata po pravilu uzimaju kao troškovi za jednu kalendarsku godinu. Ukoliko se pak radi o izračunavanju ovih koeficijenata za kraća vremenska razdoblja troškovi materijala i radne snage se u svakom slučaju svode na srazmerni godišnji iznos. Ako ovaj momenat imamo u vidu onda postaje potpuno jasno da je normativ vremena angažovanja sredstava samo drugojačiji način izražavanja iste one suštine koju izražavaju i koeficijent angažovanja odnosno koeficijent obrtanja sredstava.

3. Primena relativnih vidova normativa obrtnih sredstava

Planiranje potrebnih obrtnih sredstava pomoću relativnih vidova odgovarajućih normativa vrši se primenom sledećih obrazaca:

— pomoću koeficijenta angažovanja sredstava:

$$\text{ObS} = T_{m,1} \cdot k_{(a)}$$

² Upotrebljeni simboli znače: ObS = iznos angažovanih obrtnih sredstava, $T_{m,1}$ = iznos troškova materijala i radne snage (uključujući tu i troškove usluga); $T_{m,1} : 365$ = prosečni troškovi po jednom kalendarskom danu u posmatranom periodu (u praksi se radi uprošćavanja obračuna broja dana u godini obično zaokružava na 360; obično se izražavanje normativa vremena angažovanja sredstava vrši u broju kalendarskih dana; međutim, u izvesnim slučajevima veći bi značaj imao normativ vremena angažovanja sredstava koji bi bio izražen brojem radnih dana; u tom slučaju bi u imenitelju odgovarajuće formule trebalo da stoji samo broj radnih dana u godini — recimo 306).

— pomoću koeficijenta obrtanja:

$$\text{Obs} = \frac{T_{m, 1}}{k_{(o)}}$$

— pomoću normativa vremena angažovanja:

$$\text{Obs} = \frac{T_{m, 1}}{365} \cdot nt$$

Najčešće se u praksi planiranje potrebnih obrtnih sredstava vrši pomoću koeficijenta obrtanja, makar da se za izražavanje relativne veličine obrtnih sredstava (i to po pojedinim njihovim naturalnim oblicima)³ najviše koristi normativ vremena angažovanja. Zbog toga se prilikom planiranja potrebnih obrtnih sredstava u praksi koristi još i formula pomoću koje se normativ vremena angažovanja sredstava najpre preračunava u koeficijent obrtanja. Ta formula glasi:

$$k_{(o)} = \frac{365}{nt}$$

Time se u celini uzv' unekoliko uprošćavaju račun'ske operacije potrebne za izračunavanje obrtnih sredstava.

Po našem mišljenju postoje opravdani razlozi što je u praksi prihvaćen baš takav put za planiranje potrebnih obrtnih sredstava u preduzećima u slučaju kada se za tu svrhu koriste relativni vidovi normativa. Normativi vremena angažovanja sredstava su obavezno celi a vrlo često i okrugli brojevi (na primer, 15, 20, 60, 90, 180 i sl.) koji se lako pamte. Sem toga, od dva bitna faktora veličine angažovanih sredstava — veličine trošenja i dužine vremena angažovanja sredstava — faktor vreme je ustvari srazmerno postojaniji faktor (obim i asortiman proizvodnje, koji pored normativa trošenja pojedinih elemenata proizvodnje po jedinici proizvodnje uslovljavaju obim ukupnog trošenja sredstava u određenoj jedinici vremena, su ustvari dinamične veličine), tako da se njegovom veličinom ustvari najneposrednije izražava relativna veličina obrtnih sredstava u preduzeću. S druge strane, koeficijent angažovanja kao i koeficijent obrtanja sredstava se obično izražavaju u decimalnim razlomcima i kao takvi se teško pamte. Pored toga, oni relativnu veličinu obrtnih sredstava izražavaju na jedan više posredan način koji je razumljiv samo dobro upućenom poznavao'cu ove problematike.

4. Karakteristike relativnih vidova normativa obrtnih sredstava kao instrumenta planiranja

Relativni vidovi normativa obrtnih sredstava se u izvesnom smislu u značajnoj meri razlikuju od ostalih uobičajenih vrsta normativa. Naime, svi drugi uobičajeni normativi koji se u preduzećima koriste kao instrumenti planiranja (normativ materijala za izradu, normativ rada izrade, normativ mašinskih časova itd.) uslovljeni su sa stanovišta preduzeća gotovo isključivo faktorima internog karaktera. Ovi poslednji su uglavnom tehničke veličine predodređene tehničkim i u manjoj ili većoj meri (u zavisnosti od organiza-

³ Pod naturalnim oblicima obrtnih sredstava podrazumevamo: zalihe materijala, zalihe nedovršene proizvodnje, zalihe gotovih proizvoda i stanje potraživanja od kupaca.

cionog nivoa preduzeća) organizacionim uslovima proizvodnje. Ti interni, uglavnom tehnički faktori koji uslovljavaju veličinu ovih normativa u potpunosti su dostupni evidenciji i kontroli od strane preduzeća. Preduzeće može sa priličnom preciznošću da odmerava uticaje svakog pojedinog od ovih faktora na veličinu odgovarajućih normativa. Pored toga, u tim faktorima relativno sporo dolazi do značajnijih promena koje zahtevaju promene veličina pojedinih normativa. Svi ovi momenti čine da normativi o kojima je ovde reč budu to u punom smislu reči.

Međutim, drugojačiji je slučaj sa relativnim vidovima normativa obrtnih sredstava. Faktori koji njih neposredno predodređuju su mnogo kompleksnijeg karaktera. Veliki broj tih faktora je izvan kontrole od strane preduzeća (na primer, cene sredstava za proizvodnju, nivo zarada radnika po jedinici rada, uslovi nabavke reproduktionog materijala, uslovi realizacije gotovih proizvoda i sl.). Zbog mnogobrojnosti faktora koji uslovljavaju veličinu obrtnih sredstava u preduzećima, kao i zbog naizmeničnih i zbog toga u celini uzev relativno čestih značajnih promena u tim faktorima, koje zahtevaju i odgovarajuće promene veličine normativa obrtnih sredstava, i sami relativni vidovi normativa obrtnih sredstava su mnogo labilniji u odnosu na ostale vrste normativa koji se koriste kao instrumenti planiranja.

Poznato je, na primer, iz prakse da se normativi materijala za izradu u mnogim preduzećima ne menjaju po nekoliko godina; normativi rada se u najboljem slučaju menjaju u intervalima od godinu dana itd. No dok relativna stabilnost ovih normativa uglavnom odgovara stvarnom stanju u preduzećima, dotle su empirijska istraživanja koja smo u ovom smislu vršili pokazala da nema osnova da se sa takvom stabilnošću računava i kod relativnih normativa obrtnih sredstava.

Evo ikako se kretala relativna veličina obrtnih sredstava u šest proizvoljno uzetih i analiziranih grupacija industrijskih preduzeća u Jugoslaviji u periodu 1962—1964. godine, izražena u ostvarenom broju dana angažovanja sredstava:⁴

---

⁴ Osnovni podaci na osnovu kojih su obračunati prikazani ostvareni brojevi dana angažovanja obrtnih sredstava uzeti su iz odgovarajućih materijala službe društvenog knjigovodstva pri Narodnoj banci SFRJ. Pri obradi tih osnovnih podataka primenili smo sledeći postupak:

Najpre smo izračunali približnu veličinu cene koštanja realizovane proizvodnje za pojedina posmatrana vremenska razdoblja (koja inače u navedenim materijalima nije bila neposredno data), i to sumiranjem iznosa utrošenih sredstava i sredstava čistog prihoda izdvojenih za lične dohotke.

Potom smo za sva vremenska razdoblja kraća od godine izvršili preračunavanje osnovica za izračunavanje ostvarenih veličina relativnih vidova obrtnih sredstava na odgovarajuće pune godišnje iznose tih osnovica, primenjujući na polugodišnje podatke faktor 2 a na devetomesečne podatke faktor 1,3333.

Zatim smo tako preračunate osnovice stavili u odnos sa stanjem pojedinih odgovarajućih oblika obrtnih sredstava. Na taj način smo došli do koeficijentata obrtanja pojedinih oblika i ukupnih obrtnih sredstava, pomoću kojih smo, konačno, došli do ostvarenog vremena angažovanja sredstava izraženog u danima.

a) *Kretanje vremena angažovanja sredstava u zalihama materijala*

Grupa odnosno podgrupa industrijskih preduzeća	Normativi vremena angažovanja (izraženi u danima) prema stanju angažovanih sredstava na dan							
	30.-VI	30.-IX	31.-XII	30.-VI	30.-IX	31.-XII	30.-VI	30.-IX
	62.	62.	62.	63.	63.	63.	64.	64.
— Rudnici mrkog uga	124	124	119	125	132	150	156	159
— Železare	146	150	140	96	96	101	98	106
— Fabrike mašina	294	292	247	227	227	211	227	232
— Fabrike prerađ. hemijske industr.	142	144	131	109	110	115	113	112
— Predionice i tkačnice pamuka	109	107	92	75	72	72	74	49
— Fabrike cigareta	83	81	78	77	72	120	112	99

b) *Kretanje vremena angažovanja sredstava u zalihama nedovršene
proizvodnje*

Grupa odnosno podgrupa industrijskih preduzeća	Normativi vremena angažovanja (izraženi u danima) prema stanju angažovanih sredstava na dan							
	30.-VI	30.-IX	31.-XII	30.-VI	30.-IX	31.-XII	30.-VI	30.-IX
	62.	62.	62.	63.	63.	63.	64.	64.
— Rudnici mrkog uglja	—	—	—	—	—	—	—	—
— Železare	65	65	60	50	49	46	45	48
— Fabrike mašina	113	110	92	116	122	91	109	115
— Fabrike prerađ. hemij. industr.	13	13	11	15	12	11	16	12
— Predionice i tkačnice pamuka	62	60	52	44	44	40	42	44
— Fabrike cigareta	9	8	18	17	15	19	31	27

c) *Kretanje vremena angažovanja sredstava u zalihama
gotovih proizvoda*

Grupa odnosno podgrupa industrijskih preduzeća	Normativi vremena angažovanja (izraženi u danima) prema stanju angažovanih sredstava na dan							
	30.-VI	30.-IX	31.-XII	30.-VI	30.-IX	31.-XII	30.-VI	30.-IX
	62.	62.	62.	63.	63.	63.	64.	64.
— Rudnici mrkog uglja	8	8	7	5	4	4	2	2
— Železare	26	26	25	14	14	11	9	12
— Fabrike mašina	71	69	58	52	53	49	42	44
— Fabrike prerađ. hemij. industrije	48	48	44	42	39	35	39	40
— Predionice i tkačnice pamuka	69	68	58	51	42	43	38	37
— Fabrike cigareta	25	24	25	27	23	22	28	26

d) Kretanje vremena angažovanja sredstava u potraživanjima od kupaca

Grupa odnosno podgrupa industrijskih preduzeća	Normativi vremena angažovanja (izraženi u danima) prema stanju angažovanih sredstava na dan								
	30.-VI	30.-IX	31.-XII	30.-VI	30.-IX	31.-XII	30.-VI	30.-IX	
	62.	62.	62.	63.	63.	63.	64.	64.	
— Rudnici mrkog uglja	40	41	38	28	29	25	25	30	
— Železare	74	74	72	51	53	40	34	44	
— Fabrike mašina	89	90	76	71	68	55	68	61	
— Fabrike prerađ. hemij. industrije	50	50	45	47	48	38	46	44	
— Predionice i tkačnice pamuka	56	56	50	46	55	38	40	44	
— Fabrike cigareta	38	37	36	37	37	37	46	45	

e) Kretanje vremena angažovanja prosečnih ukupno korišćenih obrtnih sredstava u pojedinim vremenskim razdobljima⁵

Grupa odnosno podgrupa industrijskih preduzeća	P e r i o d								
	6 m.	9 m.	cela	6 m.	9 m.	cela	6 m.	9 m.	
	1962.	1962.	1962.	1963.	1963.	1963.	1964.	1964.	
— Rudnici mrkog uglja	81	86	84	63	65	80	71	75	
— Železare	228	234	211	167	167	163	145	154	
— Fabrike mašina	376	389	320	290	285	252	248	247	
— Fabrike prerađ. hemij. industrije	165	166	150	137	129	126	123	121	
— Predionice i tkačnice pamuka	190	194	191	154	155	110	133	143	
— Fabrike cigareta	168	187	174	146	135	136	183	182	

Iz iznetih podataka nesumnjivo možemo da izvučemo zaključak da je fluktuacija relativnih veličina kako pojedinih oblika tako i ukupnih obrtnih sredstava iz perioda u period značajna. Čak i ukoliko sa zapaža izvesna stabilnost u normativima vremena angažovanja sredstava u pojedinim naturalnim oblicima tih sredstava kod pojedinih analiziranih industrijskih grupacija preduzeća, kod drugih oblika obrtnih sredstava kod tih grupacija preduzeća zapažaju se naprotiv pojačane fluktuacije.

Podaci o kretanju relativnih veličina prosečnih, ukupno angažovanih obrtnih sredstava u pojedinim vremenskim razdobljima najbolje ilustruju srazmerno veliku kolebljivost tih veličina. U relativno kratkom roku od nepune tri godine, za osam posmatranih vremenskih razdoblja, amplituda

⁵ Ovdje su obuhvaćena stvarna prosečna ukupna obrtna sredstva korišćena u pojedinim vremenskim razdobljima, tj. iznosi koje preduzeća pri izradi periodičnih obračuna i završnih računa koriste kao osnove za obračun obaveznog doprinosa za svoje rezervne fondove.

razlike između najvećeg i najmanjeg ostvarenog broja dana angažovanja obrtnih sredstava iznosi:

- kod rudnika mrkog uglja 23 dana ili 37% od najmanje veličine;
- kod železara 89 dana ili 61% od najmanje veličine;
- kod fabrika mašina 142 dana ili 57% od najmanje veličine;
- kod fabrika prerade vina hemijske industrije 45 dana ili 37% od najmanje veličine;
- kod predionica i tkačnica pamuka 84 dana ili 76% od najmanje veličine;
- kod fabrika cigareta 52 dana ili 39% od najmanje veličine.

Fluktuacije relativnih veličina obrtnih sredstava u preduzećima su u osnovi dvojakog karaktera:

(a) jedne su privremenog, sezonskog karaktera; one nastaju u ustaljenim intervalima i moguće ih je lako predvideti; pored toga, one nisu posledice nastajanja nekih novih momenata u bitnim faktorima koji uslovljavaju relativnu veličinu obrtnih sredstava u pojedinim preduzećima;

(b) druge su trajnog karaktera; njih je mnogo teže predvideti, jer one nastaju onda kada dođe do srazmerno značajnijih promena u bitnim faktorima koji uslovljavaju relativnu veličinu obrtnih sredstava.

Bilo kakvog karaktera da su fluktuacije koje nastaju u veličini relativnih vidova normativa obrtnih sredstava nameće se sledeće pitanje: da li su ovi normativi svrsishodni za korišćenje u svojstvu instrumenata planiranja potrebnih obrtnih sredstava u preduzećima?

5. Svrsishodnost korišćenja relativnih vidova normativa obrtnih sredstava kao instrumenata za planiranje potrebnih obrtnih sredstava u preduzećima

Prethodna razmatranja upućuju nas na zaključak da relativne vidove normativa obrtnih sredstava možemo samo veoma obazrivo da koristimo za planiranje potrebnih obrtnih sredstava. Njihova eventualna mehanička primena za ovu svrhu putem korišćenja iskustvenih normativa iz prethodnih vremenskih razdoblja može da nanese preduzeću ozbiljne štete. Iskustvo na žalost pokazuje da se u većini preduzeća planiranje potrebnih obrtnih sredstava vrši baš na taj često neadekvatan način, tj. pomoću iskustvenih relativnih vidova normativa. Ovim ne mislimo da kažemo da su relativni vidovi normativa obrtnih sredstava uopšte nesvrsishodni kao instrumenti planiranja. Nesumnjivo je da je tehnika planiranja obrtnih sredstava pomoću ovih normativa u velikoj meri uprošćena, što je u izvesnom smislu pozitivno, jer omogućava bržu izradu planova i niže troškove planiranja. Međutim, smatramo da bi pri izradi godišnjih planova obrtnih sredstava trebalo razmotriti da li su i kada u prethodnom vremenskom razdoblju nastupile, odnosno, da li se i kada u planskom vremenskom razdoblju očekuju značajnije promene u faktorima koji uslovljavaju relativne izraze veličine obrtnih sredstava preduzeća, te onda na toj osnovi koregirati odgovarajuće iskustvene normative.

Iskustveni relativni vidovi normativa obrtnih sredstava mogu se po našem mišljenju sa manje bojazni koristiti pri izradi perspektivnih planova, s obzirom da su obrtna sredstva po svojoj prirodi predmet planiranja u tim planovima od sekundarnog značaja.⁶

⁶ Akoenat se pri izradi perspektivnih planova stavlja na planiranje osnovnih sredstava (sredstava za rad), čije je reprodukovanje mnogo sponije pa su zbog toga i eventualne kasnije nužne kvantitativne kao i kvalitativne promene na jednom angažovanim sredstvima veoma teško izvodljive.

Pri izradi godišnjih planova obrtnih sredstava neophodno je da se izvrše potrebne korekcije iskustvenih relativnih normativa, ili pak da se obrtna sredstva planiraju analitičkim putem, tj. neposrednim ispitivanjem uticaja pojedinih faktora koji uslovljavaju njihovu apsolutnu veličinu.

Pri izradi planova obrtnih sredstava za periode kraće od godinu dana rizik od mehaničkog korišćenja empirijskih normativa je još veći. Analitičko planiranje potrebnih obrtnih sredstava u ovom slučaju postaje još nužnije.

Živojin PERIĆ

predavač Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

R é s u m é

Sous les aspects relatifs des normatifs des fonds de roulement l'auteur sous-entend:

- (a) le coefficient de l'engagement des fonds (c(e)),
- (b) le coefficient du roulement des fonds (c(r)), et
- (c) le normatif du temps de l'engagement des fonds (nt).

Après avoir expliqué la substance de chacun des aspects relatifs susmentionnés des normatifs des fonds de roulement l'auteur en donne des formules par lesquelles il démontre l'application desdits normatifs lors de la planification des fonds de roulements nécessaires pour les périodes de temps à venir. La question que l'auteur se pose en relation à l'application de ces normatifs dans la planification en est: si lesdits normatifs sont propres à servir d'instruments pour la planification de fonds de roulement? -Le problème de se servir desdits normatifs comme des instruments de planification s'y aggrave autant de plus que dans la pratique, dans les entreprises, la planification des fonds de roulement nécessaires s'y exerce sur la base de pareils normatifs empiriques, soit, sur la base des données de leurs grandeurs réalisées dans les périodes de temps précédées. L'auteur en arrive à ses conclusions, par rapport à la question posée, sur la base de données analysées sur le normatifs du temps de l'engagement des fonds réalisées dans six groupes d'entreprises industrielles en Yougoslavie prises arbitrairement (dans les mines de lignite, dans les forges, dans les fabriques de machines, dans les fabriques de produits finis de l'industrie chimique, dans les filatures et les tissages de coton et dans les manufactures de tabac) pour les huit périodes de temps du 1-er Janvier 1962 au 30 Septembre 1964. Les données analysées en démontrent que les fluctuations des normatifs du temps de l'engagement des fonds dans la période étaient très importantes. De cela l'auteur en déduit la conclusion que les aspects relatifs des normatifs des fonds de roulement ne devraient être usés dans la planification sans les corrections nécessaires préalables par rapport aux changements survenus dans les facteurs qui en conditionnent la grandeur relative des fonds de roulement dans l'entreprise.

ZAKON TRAZNJE U GRAĐANSKOJ TEORIJI TRAZNJE

Zakon tražnje u građanskoj teoriji tražnje ima svoj razvojni put. On je u početku tretiran kao zakon cene prema kome: „Cena robe varira direktno prema količini tražnje i suprotno prema ponuđenoj količini“.¹ Preveden na matematičke simbole ovaj zakon dobija ovakvu formu

$$P = \frac{D}{S}$$

gde je P cena, D tražena količina i S ponuđena količina.

Ali šta predstavlja „tražena količina“, a šta „ponuđena količina“? — pita Henry Schultz u svom delu „The Theory and Measurement Demand“. To znači, odgovara ovaj autor, „količina tražene robe pri izvesnoj ceni“, i „ponuđena količina robe pri izvesnoj ceni“. Niti potrošač zna koliko će kupiti robe, niti proizvođač zna koliko će prodati robe, sem što se zna cena robe koja je predmet kupovine i prodaje. Zbog toga ovaj zakon dobija dvosmislen značaj, što se ogleda u sledećoj formulaciji: „Cena varira direktno prema traženoj količini, koja zavisi od cene, i inverzno prema ponuđenoj količini, koja takođe zavisi od cene“.²

Takav, prema navodu H. Schultza, „besmislen i sterilan“ oblik formulisanja zakona tražnje, Cournot je očistio i dao jasnu formulaciju zakona tražnje: „Pustimo, kaže on, ... da je prodaja ili godišnja tražnja D, za svaki artikal, posebna funkcija F(p) cene p takvog artikla. Poznavati formu ove funkcije bi predstavljalo ono što zovemo zakon tražnje ili zakon ponude“.³

A. Cournot daje matematičku formulaciju zakona tražnje u njegovoj najjednostavnijoj formi:⁴

$$(1) \quad D = F(p)$$

Ovaj zakon tražnje se svodi na to da je tražnja jednog dobra funkcija samo cene tog dobra.

Alfred Marshall prihvata Cournotov zakon tražnje, s tim što ga je razvio i popularizovao. Zbog toga se taj zakon u ekonomskoj teoriji najčešće zove Cournot-Marshallov zakon tražnje.

¹ J. B. Say, *Catéchisme d'économie politique*, str. 104, Paris, 1835.

² Henry Schultz, *The Theory and Measurement of Demand*, str. 6, Chicago, 1938.

³ A. Cournot, *Researches into the Mathematical Principles of the Theory of Wealth*, str. 47, New York, 1897.

⁴ A. Cournot, *Principes de la théorie des richesses*, str. 97, Paris, 1863.

Leon Walras proširuje i obogaćuje ovu jednačinu zakona tražnje i pokazuje kako tražnja jedne robe ne zavisi samo od njene vlastite cene, već zavisi i od cena drugih roba.⁵

$$(2) \quad D = F(p_1, p_2, p_3, \dots, p_n)$$

Ovu jednačinu Walrasov učenik Vilfredo Pareto prevodi na termine „ophelimité“.

Slutsky jednim delom, a Hicks i Allen drugim delom dalje razvijaju ovu jednačinu zakona tražnje obuhvatajući njome i dohodak.⁶

$$(3) \quad D = F(p_1, p_2, p_3, \dots, p_n, R)$$

Definitivan oblik jednačine zakona tražnje dali su Henry Moore i Henry Schultz. Oni su išli na uvođenje i vremena u jednačinu.⁷

$$(4) \quad D = F(p^x, p_1, p_2, P, R, T)$$

To je forma najsavršenije jednačine zakona tražnje u kojoj p^x reprezentuje cenu robe u pitanju, p_1 i p_2 cene robe koje su komplementi ili supstituti u odnosu na prvu robu. P predstavlja nivo opštih cena, R dohodak i T vreme.

Sve te različite jednačine zakona tražnje „služe kao polazna tačka matematičke dedukcije koje se koriste zajedno sa statističkim metodom indukcije“.⁸

Prema tome, možemo govoriti o sledećim razvojnim oblicima zakona tražnje u građanskoj ekonomskoj teoriji: 1) Cournot-Marshallov zakon tražnje, 2) Walrasov zakon tražnje. (Ovaj zakon tražnje navodi se i kao Edgeworth-Fischer-Paretov zakon tražnje)⁹, 3) Slutsky-Hicks-Allenov zakon tražnje i 4) Moore-Schultzov zakon tražnje.

Cournot-Marschallov zakon tražnje¹⁰

Formulišući i svodeći zakon tražnje na tražnju kao funkciju cene: $D = F(p)$, A. Cournot je bio svestan ekonomske međuzavisnosti zbog čega je, objašnjavajući tražnju, pisao da „je ekonomski sistem jedna celina čiji se svi delovi drže i utiču jedni na druge“.¹¹

Cournotovu formulaciju zakona tražnje prihvata Alfred Marshall i dalje razvija.¹² Marshall tretira zakon tražnje na dva pitanja: na pitanju zakona individualne tražnje i na pitanju zakona tržišne tražnje koji je definisan kao „opšti zakon tražnje“.

Prvo pitanje, po Marshallu, jeste kako racionalni potrošač reaguje prilikom kupovine robe na promene u tržišnoj ceni, pod pretpostavkom da se uslovi tražnje ne menjaju, da je utvrđen obim i struktura potreba, utvrđen nov-

⁵ Léon Walras, *Théorie mathématique de la Richesse sociale*, str. 34, Lausanne, 1885.

⁶ i ⁷ Citirano prema: Robert Badouin, *H'élasticité de la demande des biens consommation*, str. 36, Paris.

⁸ Robert Badouin, op. cit., str. 37.

⁹ Ivan Lavrač, *Tražnja u ekonomskoj analizi Alfreda Marshalla*, str. 171, Beograd, 1961.

¹⁰ Vidi: I. Lavrač, cit. delo, i Dragoljub Stojiljković, Maršalov „opšti zakon tražnje“ i „zakon tražnje“ profesora Henri Mura, *Zbornik radova Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu*, I, Niš, 1962, str. 144–157. U ovim radovima data je detaljna analiza Cournot-Marshallovog zakona tražnje.

¹¹ A. Cournot, op. cit., str. 265.

¹² Alfred Marshall, *Principles of Economics*, ninth (variorum) edition, 1961.

čani dohodak itd. Odgovor na ovo pitanje Marshall je dao izvođenjem subjektivne individualne funkcije tražnje.

Analizirajući pitanje tržišne tražnje Marshall definiše svoj „opšti zakon tražnje“. „Prema tome, kaže on, postoji jedini zakon tražnje koji je opšti u svim tabelama tražnje, naime, što je veća količina koja treba da se proda, manja mora biti cena po kojoj se ta roba nudi da bi se našli kupci; ili, drugim rečima, tražena količina raste sa padom cene, a smanjuje se sa porastom cene“.¹³ Međutim, A. Marshall dodaje da „neće biti nekog uniformnog odnosa između pada u ceni i povećanja tražnje. Pad od jedne desetine u ceni može povećati prodaju za jednu dvadesetinu ili za jednu četvrtinu, ili je može duplirati“.¹⁴

„Opšti zakon tražnje“ se u literaturi reprezentuje kao kriva tražnje za koju Paul Samuelson kaže da „ide od severozapada prema jugoistoku. Ova važna osobina dobila je ime: zakon negativnog nagiba krive tražnje“.¹⁵

Međutim, ovaj zakon negativnog nagiba krive tražnje ne može se univerzalno primeniti na sve vrste robe. Iz tih razloga, proveravajući Marshallov „opšti zakon tražnje“ na pitanju teoretske i pitanju empiričke važnosti¹⁶ dolazi se do toga da „on ostaje i dalje u važnosti kao empirički zakon, prema kome u većini slučajeva (količina potraživanja za nekom robom varira u suprotnom smislu od njene cene, a to su znali još klasici političke ekonomije, bez ikakve analize korisnosti i bez pretenzije na utvrđivanje teoretskog karaktera zakona“.¹⁷

Walrasov zakon tražnje

ili:

Edgeworth-Fisher-Pareto zakon tražnje

Matematičko formulisanje zakona tražnje dato od Cournota prihvatio je i Leon Walras. Uvođenjem Walrasovog zakona tražnje dolazi do napuštanja pretpostavke nezavisne korisnosti dobara na osnovu koje je bio formulisan Cournot-Marshallov zakon tražnje: $D = F(p)$. Prema Marshallu korisnost jedne robe je funkcija količine te iste robe: $U_x = F(q_x)$, što znači da je korisnost robe x nezavisna funkcija količine te iste robe. Cournot-Marshallovim zakonom tražnje se može objasniti poseban slučaj zavisnosti tražnje isključivo od cene posmatrane robe, i to samo ako je u pitanju nezavisno dobro. Analizirajući ovaj zakon Walras je primetio da njegovi autori ne vode računa o činjenici da tražnja jedne robe nije funkcija samo cene te robe, već funkcija cena jednog velikog broja drugih roba. „U stvari, kaže Walras, tražnja jedne robe ne zavisi samo od cene te robe, već od cena svih drugih roba“.¹⁸ Time Walras odbacuje Marshallovu pretpostavku o nezavisnosti dobra na čijoj osnovi se dolazi do „besmislenog rezultata“¹⁹ i uvodi pretpostavku da dobra u potrošnju mogu biti međusobno zavisna. „To je neosporno, piše o tome G. Pirou, za sve robe koje su ili mogu biti supstituti prvoj robi (tražnja margarina nije funkcija samo cene margarina, ona je takođe funkcija cene masla). Isto je ponašanje proizvoda koji su po izgledu nezavisni jedan prema drugima

¹³ A. Marshall, op. cit., str. 99.

¹⁴ A. Marshall, op. cit.

¹⁵ Paul Samuelson, Economics, str. 63, New York, 1961.

¹⁶ Vidi: D. Stojiljković, op. cit.

¹⁷ I. Lavrač, op. cit., str. 152.

¹⁸ L. Walras, Gazette de Lausanne, 13. juillet 1905, citirano prema: R. Badouin, L'élasticité..., str. 25.

¹⁹ I. Lavrač, op. cit., str. 135.

zato što odgovaraju sasvim različitim potrebama. Ne treba zaboraviti da su sve ove potrebe — i sva dobra koja se upotrebljavaju — konkurentna, na osnovu činjenice što individua za ove kupovine uzima i iste mase novca; koliko, dakle, novca uzme iz te mase za zadovoljenje jednih potreba, za toliko će se smanjiti novac na raspolaganju za zadovoljenje drugih potreba. Otuda posledica da visoke cene jednog artikla ne utiču samo na tražnju tog artikla, koja ima izgleda da se smanji, već će uticati bez sumnje, takođe, na celokupnu tražnju određene serije drugih predmeta za čiju kupovinu nije ostalo više mogućnosti da se upotrebi toliko novca koliko je upotrebljavano pre toga. Zato se mora voditi računa o međuzavisnosti koja postoji u određenom stepenu između cene i tražnje svih artikala donetih na tržište.²⁰ Zato zakon tražnje dobija formu kakvu mu je dao Leon Walras:²¹

$$D = F(p_x, p_y, p_z, \dots p_n)$$

Walrasov zakon tražnje ukazuje na shvatanje autora da je tražnja funkcija cene prvog dobra, cena njegovih supstituta, cena njegovih komplementa i cena ostalih dobara na tržištu. Ovu koncepciju d se tražnja jedne robe izražava kao funkcija i cena drugih roba Walras je zadržao i prilikom izgrađivanja svog modela opšte privredne ravnoteže.²²

U odnosu na Cournot-Marshallov zakon Walrasov zakon tražnje predstavlja napredak u razvitku formalne građanske teorije tražnje. „Zakon tražnje matematičke škole“ ili „lozanske škole“ (kako ga sve zove H. Schultz), „uključuje Cournot-Marshallov zakon tražnje kao specijalni slučaj.²³ To je slučaj analize tražnje kada se pretpostavi konstantnost cena svih drugih roba osim jedne koja se razmatra, odnosno kada tražnja za jednom robom zavisi samo od cene te robe.

Walrasov zakon tražnje je izgrađen u okviru statičke teorije što mu i daje ograničenu vrednost za analizu tržišnih kretanja i kolebanja. Iako ovaj zakon tražnje odražava tražnju za jednom robom kao funkciju cene svih roba, Walras nije jasno istakao u čemu je međusobna povezanost dobara. Razvijajući dalje formalnu građansku teoriju tražnje, a na temelju Walrasovog sistema, Edgeworth, I. Fisher i V. Pareto su ukazali na osnove i karakter međusobne povezanosti dobara i stvorili novu aparaturu za analizu tražnje. Zbog toga se Walrasov zakon tražnje zove i Edgeworth-Fisher-Paretov zakon tražnje. Doprinos ovih autora se sastoji u uvođenju krive indiferencije koja ima veliku ulogu u teoriji tražnje, odnosno u analizi odnosa između tražnje, dohotka i cene. Krive indiferencije su jedan od načina izražavanja i analize tražnje. One su „pogodna grafička sredstva za prikazivanje redosleda prvenstva jedne individue u odnosu na dva dobra koja su sposobna za razmenu. To je (misli se na krive indiferencije — DS) jedna manifestacija teorije izbora“²⁴

Ovi autori, Edgeworth, Fisher i Pareto,²⁵ odbacili su Marshallovu pretpostavku o nezavisnoj korisnosti robe i u svojoj analizi krive indiferencije pošli od toga da je korisnost jednog dobra ne samo funkcija količine tog dobra, nego funkcija i količina ostalih dobara, naime da je: $U = f(q_x, q_y, q_z, \dots q_n)$.

²⁰ Gaëtan Pirou, *La valeur et les prix*, str. 145, Paris, 1948.

²¹ Leon Walras, *Éléments d'économie politique pure*, str. 238, Paris, 1952.

²² Vidi: L. Walras, op. cit., str. 109 i dalje.

²³ H. Schultz, *The Theory and Measurement...*, str. 8—9.

²⁴ Henri Guitton, *Économie politique*, Tome I, Paris, 1962, str. 424.

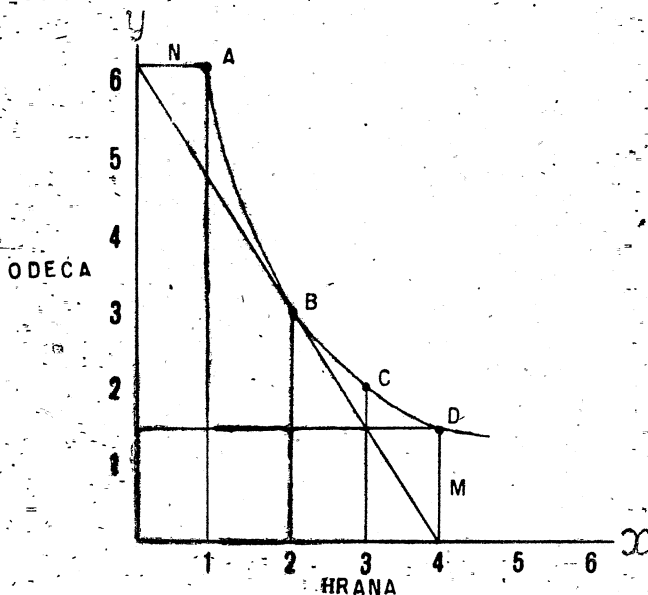
²⁵ Edgeworth F. Y.: „*Mathematical Psychics*“, London, 1881, izd. 1926. I. Fisher: „*Mathematical Investigations in the Theory of Value and Prices*“, New Haven, 1892, izd. New Haven, 1926; V. Pareto: „*Manuale di economia politica*“, Milano, 1909. Navedeno prema I. Lavraču, *Tražnja u ekonomskoj analizi...*, str. 137.

S obzirom da potrošač ima različite potrebe, i da raspolaže određenim dohotkom koji može upotrebiti za kupovinu dobara čije su cene različite, to se on može odlučiti za kupovinu tih dobara u različitim kombinacijama, srazmerna, ili će možda on biti ravnodušan, indiferentan prema svim kombinacijama, jer mu one donose podjednaku korist.

Uzećemo primer dve robe: X i Y, koje se mogu kupovati i trošiti u raznim kombinacijama i na osnovu analize konstruisati krivu indiferencije. Pretpostavićemo da je roba X hrana, a roba Y odeća. Problem je u tome da li potrošač želi da svoj dohodak (koji je utvrđen) u celosti utroši samo za kupovinu hrane, ili pak samo za kupovinu odeće, ili će kupiti i jedno i drugo u odgovarajućim srazmerama, kombinacijama, na primer da kupi tri jedinice hrane i dve jedinice odeće, ili, recimo, dve jedinice hrane a tri jedinice odeće, ili je sasvim indiferentan prema svim tim kombinacijama, jer mu one donose podjednaku korist i zadovoljstvo. Uzećemo četiri kombinacije u kupovini ovih dobara, što ćemo prikazati najpre tabelarno, a onda grafički.²⁶

	X HRANA	Y ODEĆA
A	1	6
B	2	3
C	3	2
D	4	1 ^{1/2}

Rasporedom ovih podataka u koordinatni sistem dobijaju se tačke A, B, C i D kroz koje se može ucrtati jedna linija, odnosno kriva koja pokazuje da se na svakoj tački obezbeđuje jednaka korist za potrošača, ili kako to Pareto kaže jednaki indeks ophelimité (la même ophélimité²⁷). Takva kriva je kriva indiferencije i dobija izgled kao što se niže vidi.

²⁶ Primer uzet iz knjige P. Samuelsona, *Economics*, str. 451, New York, 1961.

²⁷ H. Guittou, *Économie politique*, str. 425.

Svaka tačka na krivi indiferencije pokazuje određenu kombinaciju hrane i odeće, ali se od tačke do tačke količine menjaju, tako da povećanje količine odeće smanjuje količinu hrane. Na taj način potrošač nadoknađuje povećanjem kupovine jedne robe ono što izgubi smanjenjem kupovine druge robe. Ali pitanje je koja je tačka, kombinacija najpovoljnija za potrošača. Jasno je da to, pre svega, zavisi od veličine dohotka, ili jednog dela dohotka koji je namenjen za kupovinu ovih roba. Veličina dohotka za kupovinu ovih roba je prikazana pravcem, linijom NM. Tim dohotkom potrošač može kupiti četiri jedinice hrane, ili samo šest jedinica odeće, ili određenu kombinaciju ovih roba koje su prikazane tačkama A, B, C i D. Kombinacija koja obezbeđuje maksimalnu korist potrošaču je tačka B, u kojoj linija dohotka predstavlja tangentu krive indiferencije.

Nagib krive indiferencije je, kao što se vidi, negativan, njen pravac ide od severozapada ka jugoistoku. Po obliku ona je konveksna (izbočena na levo), jer sa povećanjem robe x nužno mora da se smanji količina robe y , što i određuje oblik same krive.

Površina indiferentnosti (ravnodušnosti), ili u slučaju dve robe, kriva indiferencije, odnosno kriva jednakog izbora, je izum do koga su došli nezavisno jedan od drugog Edgeworth i Pareto.²⁸ Međutim, njihova polazna osnova nije bila ista. Edgeworth je pisao o korisnosti roba kao funkciji ne samo količine te robe, već kao funkciji i količina drugih roba. On je počao od pretpostavke da je korisnost poznata veličina, i iz toga dedukcijom dobio krivu indiferencije.²⁹ Edgeworth „je pretpostavljao postojanje korisnosti i iz nje izvodio krivu indiferencije“.³⁰ Time je Edgeworth „u potpunosti prihvatio Marshallovu pretpostavku o kardinalnoj korisnosti, obrazlažući je samo novim aparatom“.³¹

Međutim, Pareto je inverzovao problem, pošao je obrnutim putem. „Ja idem obrnutim putem, piše on o tome, i uzimam kao datu činjenicu krive indiferencije, i iz njih izvlačim ono što treba za teoriju ravnoteže, a da ne uzimam u obzir korisnost“.³² Time Pareto eliminiše Marshallovu pretpostavku kardinalne korisnosti kao realnu funkciju količine robe u određenom vremenskom periodu, izuzimajući slučaj količine dobra koje je nezavisno, ali umesto toga Pareto uvodi svoj „funzione-indice“ ordinalne korisnosti.³³

Pareto je smatrao da je nemoguće izmeriti korisnost³⁴, i zato su krive indiferencije kao veća stvorena analitička aparatura odgovarale njegovim osnovnim koncepcijama. Jer pomoću njih potrošači su u stanju da naprave svoju skalu preferencije (prednosti, prioriteta) raznih dobara potrebnih za zadovoljenje potreba, a da im pri tome i ne mere korisnost. „Za objašnjenje izbora potrošača je sasvim dovoljna skala preferencije, koja nam jedino kazuje da li ima porasta, opadanja ili jednakosti korisnosti pri prelazu sa jednog niza dobara na drugi, dakle koja kazuje kakva je promena, ali ne i kolika je. Ovakav pojam korisnosti, koji treba da otkloni postavljeni prigovor njenoj izmer-

²⁸ Zoran Pjanić, Vrednost i cene, I deo, str. 147, Beograd, 1963.

²⁹ H. Schultz, The Theory and Measurement..., str. 13.

³⁰ V. Pareto, Manuale, str. 165, citirano prema: I. Lavrač, Tražnja u ekonomskoj analizi..., str. 160.

³¹ I. Lavrač, Tražnja u ekonomskoj analizi..., str. 160.

³² V. Pareto, Manuale, str. 165.

³³ I. Lavrač, op. cit.

³⁴ „Pokažite mi korisnost ili zadovoljstvo, piše V. Pareto, koje je recimo tri puta veće nego neko drugo“. Citirano prema: Zoran Pajić, Vrednost i cene, str. 148.

ljivosti, naziva se ordinalna korisnost".³⁵ Za izvođenje zakona tražnje iz Paretove teorije proizilazi da je čak i nepotreban sam zakon opadajuće korisnosti. Iz sistema krive indiferencije Pareto izvodi, formira „skalu preferencije“ koja pokazuje odnos, strukturu relativnih potreba potrošača. Pri tome mi ne moramo poznavati kolika je intenzivnost potreba pojedinaca za određenim robama.

U čemu Pareto doprinos predstavlja napredak formalne teorije tražnje. U tome „što je pokazao da za određenje uslova ravnoteže i za izvođenje zakona tražnje ne treba znati kolika je intenzivnost potreba potrošača za raznim robama. Uslovi ravnoteže mogu se u potpunosti odrediti ako poznajemo strukturu relativnih potrošača izraženu kao skalu njihovih preferencija pomoću sistema konveksnih krivih indiferencija. Tada se mogu odrediti količine raznih roba koje će racionalni potrošač datim dohotkom kupiti pri datim cenama tih roba“.³⁶

Konveksnost krive indiferencije kao pretpostavka u Paretovoj teoriji u potpunosti zamenjuje Marshallovu pretpostavku zakona opadajuće korisnosti. Konveksnost krive indiferencije dopušta opadajuću, konstantnu i povećavajuću graničnu korisnost. Mi smo napred već prikazali krivu indiferencije u slučaju dveju roba pri kojima je uslov ravnoteže proporcionalnost odnosa između cene i granične korisnosti tih dveju roba.

Slutsky-Hicks-Allenov zakon tražnje

Sa razvojem i formulisanjem svog zakona tražnje Pareto je ispravio, upotunio i produžio rad Walrasa i drugih na polju funkcije tražnje, a sa eksplisnim uvođenjem dohotka u funkciju tražnje Slutsky i, kasnije Hicks i Allen su vratili sličnu uslugu Paretu.³⁷

Videli smo da je Pareto odbacio Marshallovu pretpostavku o kardinalnoj korisnosti i utvrdio da za izvođenje zakona tražnje nije potreban zakon opadajuće korisnosti. „Pareto nije primetio sve implikacije sopstvene teorije... Nije primetio njenu najvažniju implikaciju: da je pojam kvantitativne korisnosti za formalnu teoriju tražnje nepotreban... To znači da je nepotreban Marshallov analitički aparat: pojam granične korisnosti dobra i pojam granične korisnosti novca“.³⁸

Na to su prvi ukazali W. E. Johnson i E. Slutsky, a problem su dalje razvili J. Hicks i R. Allen.

W. E. Johnson je pokazao da sve promene u količini robe koje su rezultat promena u ceni i dohotku ne zavise od merljivosti korisnosti. On kaže: „Nemogućnost merenja (korisnosti — DS) nije važna ni za jedan ekonomski problem. Niti je ekonomskoj nauci potrebno da zna graničnu korisnost (stopu korisnosti) neke robe. Potrebno je prikazivanje stope (odnosa) jedne granične korisnosti prema drugoj. Tu stopu, pak, predstavlja nagib na svakoj tački krive korisnosti (krive indiferencije)“.³⁹

³⁵ Z. Pjanić, Vrednost i cene, str. 149.

³⁶ I. Lavrač, Tražnja u ekonomskoj analizi..., str. 163.

³⁷ Henry Schultz, The Theory and Measurement of Demand, str. 50, Chicago, 1938.

³⁸ Ivan Lavrač, Tražnja u ekonomskoj analizi Alfreda Marshalla, str. 164, Beograd, 1961.

³⁹ W. E. Johnson, The Pure Theory of Utility Curves, The Economic Journal, December 1913.

Analizirajući Paretove pretpostavke i osnove za izvođenje zakona tražnje E. Slutsky, pored ostalog, piše: „Pareto je formulisao tačan pojam korisnosti. Njegov čisto formalni karakter i njegova potpuna nezavisnost od svih psiholoških i filozofskih hipoteza preporučilo ga je kao solidnu osnovu za konstruisanje naše sopstvene teorije. Međutim, Paretov pojam korisnosti u toku razmatranja nije bio dobro definisan. Tačno govoreći, on nije sastavljen samo od jednog, već od dva različita pojma, koji nam ne izgledaju kao usko vezani. Prvi je pojam korisnosti (ophelimity) kao što je zadovoljstvo koje pojedinac dobija dodatnim količinama izvesnog dobra. To je čisto psihološki pojam... hedonistički pojam Gossena, Jevonsa, i drugih. U Paretovoj teoriji, međutim, ovaj prvi pojam je retko primenjivan. Drugi pojam, that of a function index of utility, je sasvim drukčija stvar. To je srećna konstrukcija, potpuno tačna i apstraktna u svim njenim aspektima. Mi ćemo koristiti to kao polaznu tačku našeg razmatranja... i videti na kraju kako je moguće stići drugom, bolje definisanom pojmu“.⁴⁰

Funkcija korisnosti koju izvodi Slutsky predstavlja objektivnu skalu preferencije. Ali on ne negira potpuno postojanje međuzavisnosti ekonomske korisnosti i psihološke korisnosti, pri čemu se samo trudi sa empirijski dokaže svaku psihološku hipotezu, želeći time da funkciju korisnosti objektivizira. Njegova polazna osnova u proučavanju može se sagledati u sledećoj rečenici: „Ako želimo da postavimo ekonomsku nauku na solidnu osnovu, piše Slutsky, moramo je učiniti potpuno nezavisnom od psiholoških pretpostavki i filozofskih hipoteza.“⁴¹ On se ovog stava drži, ali ne isključuje i ne negira psihološke elemente.

Polazna osnova Paretovih naslednika je pretpostavka o konveksnosti krive indiferencije, koja je uzeta na mesto pretpostavke zakona opadajuće korisnosti, iz koje Pareto izvodi zakon tražnje i formira uslove za uspostavljanje tržišne ravnoteže. Kriva indiferencije omogućava da se utvrdi maksimum zadovoljenja potreba potrošača, pri određenom nivou dohotka, i „bez ikakve informacije o obimu korisnosti koji stiče iz dobara“. To je u stvari najviša tačka u kojoj linija dohotka dodiruje krivu indiferencije. „Sa ovom postavkom teorija vrednosti je skrenula na drugi pravac od onog kojim je išao Marshall, piše o tome Z. Pjanić, i otvorila put novim suptilnijim analizama. Ovaj pristup daje prve rezultate u teoriji Hicks-a i Allen-a, kod kojih su krive indiferentnosti polazna tačka, a ne izvedene iz površina korisnosti kao kod Edgeworth-a. Hicks je uopštio ove rezultate u svojoj knjizi „Value and Capital“, koja je izašla 1939. godine. U Hicks-Allen-ovoj teoriji indiferentnosti iščezli su, pored ukupne korisnosti, pojmovi granične korisnosti i opadajuće granične korisnosti, a umesto njih su uvedeni pojmovi granične stope supstitucije granične stope supstitucije. Savremeni komentatori ove teorije još nisu načisto šta uvedeni pojmovi, doista, znače, da li su „pozitivna promena u osnovama teorije“, kako je tvrdio Hicks, ili predstavlja samo neku vrstu „doteranog prevoda“ stare teorije korisnosti. Ipak više pristalica ima ovo drugo tumačenje“.⁴²

Šta predstavljaju pojmovi granična stopa supstitucije i opadajuća granična stopa supstitucije? Granična stopa supstancije predstavlja odnos između količine dobra y prema količini dobra x, koje u određenim kombinacijama kupuje

⁴⁰ Eugen E. Slutsky, On the Theory of the Budget of the Consumer, Readings in Price Theory, London, 1953, str. 28.

⁴¹ E. Slutsky, isto, str. 27. Takođe vidi str. 53.

⁴² Zoran Pjanić, Vrednosti i cene, str. 149-150.

potrošač. Ovaj odnos je određen nagibom krive indiferencije i pokazuje sposobnost supstituiranja robe x sa robom y , pokazuje količinu robe x kojom se kompenzira gubitak granične jedinice robe y i obrnuto. Granična stopa sup-

stitucije omogućava izračunavanje koeficijenta $\frac{U_x}{U_y}$, koji se kretanjem krive

indiferencije na desno smanjuje, a kretanjem na levo povećava. Ravnoteža u potrošnji kod pojedine individue se određuje stopom granične supstitucije između dva dobra koja izražava odnos njihovih tržišnih cena. „Da bi jedan individuum bio u ravnoteži s obzirom na sistem tržišnih cena, njegova granična stopa supstitucije između ma koje dve robe mora biti jednaka srazmeri njihovih cena“.⁴³ Time se eliminiše pojam granične korisnosti dobra i zamenjuje graničnom stopom supstitucije. To dovodi i do odbacivanja prvog Gošsenovog zakona.

Prema tome, Marshallovu pretpostavku: zakon opadajuće korisnosti Hicks zamenjuje pretpostavkom opadajuće granične stope supstitucije.⁴⁴ Pri danoj kombinaciji količine dvaju dobra x i y , svako povećanje dobra x , a smanjenje dobra y obezbeđuje ravnotežu i povoljan položaj potrošača. Međutim, svaka dalja količina dobra y kojom se zamenjuje sledeća jedinica dobra x biće manja od one kojom je zamenjena prva jedinica dobra x . „Drugim rečima, što je više X supstituirano za Y , to će biti manja granična stopa supstitucije X za Y . Ovo načelo igra veliku ulogu u Hicks-ovom dijagramskom aparatu. Kao što je u Marshall-ovoj verziji, opadajuća granična korisnost bila neophodna da objasni pad i nagib krive tražnje, tako u teoriji indiferentnosti nijene krive moraju biti konveksne prema osovina, jer se inače ne bi mogla uspostaviti stabilna ravnoteža, čak kad bi i granična stopa supstitucije bila jednaka ceni. One su konveksne, ako su granične stope supstitucije opadajuće. Kad bi granična stopa supstitucije bila rastuća, odnosno krive indiferentnosti konveksne, onda svako udaljšavanje od ranije definisane ravnoteže... privedeće pojedinca ka višoj krivi indiferentnosti i boljoj kombinaciji.“⁴⁵

Kao osnovne determinante iz kojih proizilazi količina tražnje javljaju se: 1) sistem kriva indiferencije, 2) veličina dohotka i 3) visina cena. Krive indiferencije predstavljaju ukuse i želje potrošača za određenim robama, koje potrošač kupuje svojim određenim dohotkom u određenom razdoblju i po određenim cenama koje te robe imaju. Prema tome definisanje zakona tražnje dobija ovakav oblik: $D = F(p_1, p_2, p_3, \dots, p_n, R)$. Tražnja je, znači, funkcija cena robe i dohotka potrošača. Količina tražnje za određenim robama menjaće se zbog promene cena tim robama, i zbog promena veličine dohotka. U vezi s tim su Allen i Hicks ispitivali uticaj cena i dohotka na veličinu tražnje i došli do formulisanja pojmova „efekat supstitucije“ i „efekat dohotka“.

„Izvođenje zakona tražnje je prva činjenica koju susrećemo u tehnici deljenja efekta promena cena na dva dela (income effect and substitution

⁴³ Hicks i Allen, A. Reconsideration of the Theory of Value, *Economica*, 1934, str. 56. Citirano prema: I. Lavrač, Tražnja, str. 165.

⁴⁴ Gotovo svaka Marshallova teorija nalazi svoga dvojnika. Tako odnos između marginalnih korisnosti i cena postaje tangenta linije cene i krive ravnodušnosti. Drugim rečima, teorija sad tvrdi, da marginalni odnos zamenljivosti dve vrste dobra (što se izražava nagibom krive ravnodušnosti) mora u ravnoteži biti jednak odnosu cena. Opadajuću marginalnu korisnost zamenjuje opadajući marginalni odnos zamenljivosti ili, drugim rečima, preduslov, da kriva ravnodušnosti bude konveksna prema koordinatnom sistemu... Vidi, Eric Rol, Povijest ekonomske misli, str. 373.

⁴⁵ Z. Pjanić, Vrednost i cene, str. 150—151.

effect) ... Efekat supstitucije je efekat od promena cena robe koje razmatramo ... Efekat dohotka je ograničen promenom u dohotku bez promene u cenama".⁴⁶ Dr Zoran Pjanić ističe da „sada stižemo do jednog stvarnog poboljšanja, koje je dao Hicks, u odnosu na stariju školu. Čak po mišljenju tvorca teorije, Allen-a, cela teorija vrednosti Hicks-a počiva na tom momentu, tj. na jednačini koja deli efekat bilo koje promene cene na tražnju u dva dela — jedan koji potiče od promene u realnom dohotku (income effect) i drugi koji potiče od promene u relativnim cenama sa konstantnim realnim dohotkom (substitution effect)".⁴⁷

U vezi sa objašnjenjem pojma „substitution effect“ pitanje se svodi na to da li potrošač sa promenom cene neke robe menja i kombinaciju dveju roba u razmerama koje mu obezbeđuju nepromenjeni nivo zadovoljenja potreba. Drugim rečima, da li zbog promena cene neke robe, potrošač menja kupovinu i time menja svoj položaj na istoj krivi indiferencije?

Po Hicksu potrošač će promeniti kombinaciju dobara, promeniće i svoj položaj na krivi indiferencije, ali pod uslovom da promena cene jedne robe ne dovede do menjanja realnog dohotka potrošača. Da ne bismo prihvatili Marshallovu, za nas neopravdanu pretpostavku konstantne granične korisnosti novca, koja, kako smo ranije istakli važi u izuzetnim slučajevima, moramo uzeti da svaka promena cene mora biti kompenzirana odgovarajućom promenom novčanog dohotka potrošača, tako da realni dohodak ostaje i dalje nepromenjen. „Jer u ovom tumačenju, kaže Hicks, efekat supstitucije meri efekat promene u odnosu cena, sa konstantnim realnim dohotkom".⁴⁸

Realni dohodak, dakle, ostaje nepromenjen, nivo satisfakcije, takođe, nepromenjen, potrošač i dalje ostaje na istoj krivi indiferencije. Međutim, potrošač će zbog promena cene jedne robe promeniti kombinaciju dobara, smanjiće kupovinu robe koja je postala relativno skuplja, a povećanje kupovinu robe koja je postala relativno jeftinija. Kao rezultat promena cena, i promena u kupovini i kombinaciji dobara javlja se određeni učinak koji Hicks zove efekat supstitucije (the substitution effect).⁴⁹ Ova analiza obuhvata robe supstituite kao što su mast i ulje, puter i margarin, električna energija i plin, uglj i drvo itd., kod kojih povećanje cene jedne robe ima za posledicu povećanje tražnje za drugom robom koja je postala relativno jeftinija, a smanjenje tražnje za robom koja je postala skuplja.

Međutim, „efekat dohotka meri efekat promena u realnom dohotku".⁵⁰ Pretpostavka je, dakle, da se promeni suma novčanog dohotka potrošača, a da pri tome cene roba ostanu nepromenjene. Takvo kretanje dohotka i stanje cena stvara mogućnosti potrošaču da kupi veću količinu dobara, što mu i povećava realni dohodak. Međutim, u izuzetnim slučajevima povećanje dohotka može dovesti do ravnomerne promene tražnje za svim vrstama robe. Ako analizu usmerimo na tražnju jedne određene robe, onda povećanje dohotka može imati za rezultat ovakva kretanja tražnje: 1) tražnja za određenom robom može se povećati, 2) tražnja može ostati nepromenjena i 3) tražnja za nekom robom može opasti. Ova treća vrsta robe jeste tzv. inferiorno dobro, za kojim se tražnja smanjuje kad dođe do povećanja dohotka, jer uvećani dohodak omo-

⁴⁶ J. R. Hicks, A. Revision of Demand Theory, str. 59.

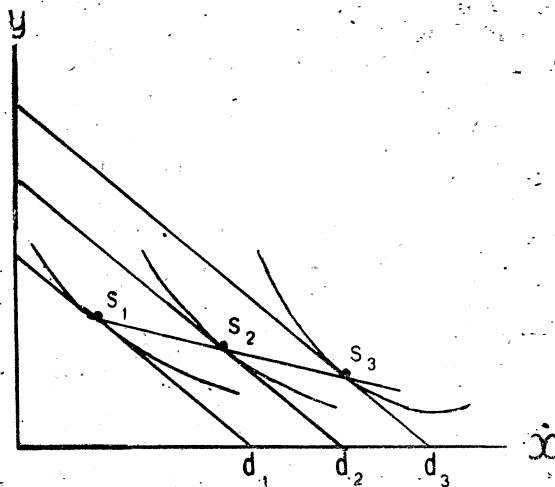
⁴⁷ Z. Pjanić, cit. delo, str. 151.

⁴⁸ J. R. Hicks, A. Revision of Demand Theory, str. 62.

⁴⁹ J. R. Hicks, Isto, str. 113.

⁵⁰ J. R. Hicks, Isto, str. 62.

gućava da se postepeno napusti potrošnja dobra nižeg kvaliteta i pređe na dobra višeg kvaliteta. Poznat je slučaj sa margarinom i puterom.⁵¹ Kretanje tražnje za inferiornom robom možemo prikazati na sledećem dijagramu.

Kao što se vidi, povećanjem dohotka od d_1 na d_2 i d_3 povećava se i tražnja za robom čija se količina meri linijom X, dok se tražnja za robom čija se količina meri linijom Y — a to je inferiorna roba — smanjuje. Pomeranje tačke S u kojoj linija dohotka predstavlja tangentu krive indiferencije pokazuje smanjenje tražnje za robom Y. Prema tome, „jedna roba Q_1 je inferiorno dobro, ako je $\frac{\partial Q_1}{\partial y}$ negativan, tj, ako se potrošačeva kupovina Q_1 smanjuje, kad njegov dohodak poraste”.⁵² Ili kako kaže Hicks, „robe sa negativnom dohodovnom elastičnošću su nazvane inferiorna dobra. Nije neophodno, nastavlja Hicks, da inferiorno dobro i superiorni supstituti koji ga zamenjuje imaju neku zajedničku karakteristiku. Nije čak neophodno da su „potrebe” koje oba dobra zadovoljavaju u izvjesnom smislu iste. Razmotrimo slučaj u kome je neko lice navedeno, da, sa malim povećanjem dohotka, kupuje auto; ono će tada biti obavezno da štedi na onome na čemu je ranije trošilo svoj budžet. Jer, sa posebnim povećanjem dohotka postaju svi ti obični oblici potrošnje „inferiorna dobra”.⁵³

Redovno je i normalno da svako povećanje dohotka, ma ono bilo i minimalno, omogućava viši nivo zadovoljenja potreba, pa makar i da se odnosi samo na nezatno povećanje kupovine samo jedne robe. Kao rezultat toga potrošač prelazi s krive s nižim indeksom na krivu indiferencije s višim indeksom. Te promene Allen i Hicks zovu efekat dohotka, efekat promena dohotka na tražnju. U slučaju da dođe do smanjenja dohotka posledice će se ogledati u smanjenju satisfikacije potrošača. Izuzetak čini tzv. Giffenov slučaj za čiju pojavu su po rečima Hicksa „neophodne tri stvari:

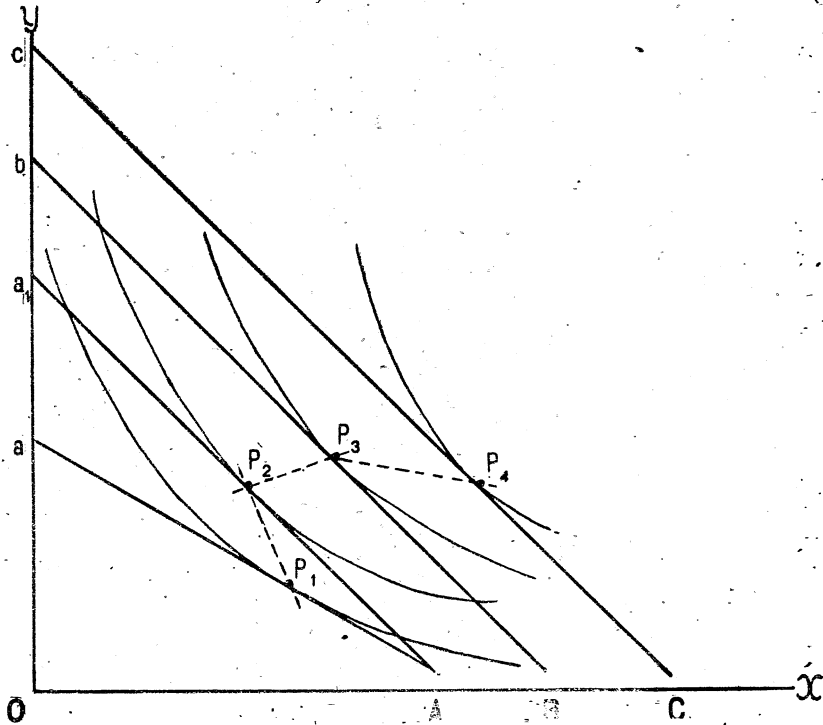
(i) roba mora da bude inferiorno dobro, čija je negativna elastičnost dohotka visoka,

⁵¹ J. Morgan, Consumer Substitutions between Butter and Margarine, Econometrica, 1951, str. 18.

⁵² Henderson i Quandt, Microeconomic Theory, str. 27. Citirano prema: I. Lavrač, Tražnja..., str. 167.

⁵³ J. R. Hicks, A Revision of Demand Theory, str. 66.

- (ii) efekat supstitucije mora da bude mali,
 (iii) proporcionalno dohodak koji se troši na inferiorna dobra mora da bude veliki". Međutim, dodaje Hicks, „čim je potrošnja razumno raspoređena, Giffenov slučaj... se teško može javiti. Iako su izuzeci prema zakonu tražnje teoretski mogući, slučaj njihovog zbivanja u praksi se zanemaruje (negligible)⁵⁴ Pojmove „income effect“ i „substitution effect“ možemo prikazati i dijagramski.

Linija dohotka A-a pokazuje da se konstatnim dohotkom može da kupi robe Y u količini Oa, i robe X u količini OA. Ako sada pretpostavimo da dohodak ostaje fiksiran, a da se promeni samo cena robe Y, tada će se promeniti količina robe Y koja se može kupiti i iznosiće na ordinati Oa1. Nova linija dohotka Aa1 ima svoju novu ravnotežnu tačku P2 koja je tangenta višoj krivi indiferencije. Povezivanjem linijom tačke P1 i P2 dobija se po Hicksu takozvana „price – consumption curve“. Efekat koji je dobijen promenom kombinacije dobara koje potrošač kupuje zove se efekat supstitucije.

Pretpostavimo sada da je došlo do promene dohotka čija se linija prikazuje sa Bb, a da su cene robe X i robe Y ostale nepromenjene. Ravnotežna tačka biće P3 koja postaje tangenta novoj višoj krivi indiferencije. Ona pokazuje da potrošač sa uvećanim dohotkom povećava kupovinu i jedne i druge robe, što se prikazuje na apscisi sa OB, a na ordinati sa Ob. Povezivanjem tačaka P2 i P3 dobija se linija koju je Hicks nazvao „income – consumption curve“. Efekat u kupovini robe dobijen promenom dohotka predstavlja po Hicksu efekat dohotka.

⁵⁴ J. R. Hicks, A Revision of Demand Theory, str. 66–67.

Povećanje dohotka označeno linijom Cc sa formiranom novom ravnotežnom tačkom P₄ pokazuje slučaj takozvanih superiornih i-inferiornih dobara. Kupovina robe X se povećava, a robe Y smanjuje. Zbog toga u ovom slučaju roba X predstavlja superiorno dobro u odnosu na dobro Y, a dobro Y predstavlja inferiorno dobro.

Po rečima dr Zorana Pjanića „ovim svojim analitičkim instrumentarijumom — konveksnošću krivi indiferentnosti, krivom odgovarajućih promena u dohotku i potrošnji, poređenjem raznih ravnotežnih položaja itd., Hicks je uspeo da geometrijski prikaže dvojake posledice pada cene neke robe, da s jedne strane raste „realni dohodak“ (i efekat je sličan porastu dohotka) i da se s druge strane, van ovoga, javlja težnja da se supstituiru roba čija je cena pala. Koji će od efekata biti jači, koje će posledice prvenstveno da donose pad cene, dobrim delom zavisi od početne količine X:

„Alko je ova količina, piše o tome Hicks, velika u odnosu na dohodak, potrošač će se naći u mnogo boljoj situaciji, pa će prvi efekat (mogli bismo ga nazvati efekat dohotka) biti vrlo značajan; ali alko je količina bila mala, i dobitak je mali, pa će efekat dohotka verovatno biti daleko prevaziđen od strane efekta supstitucije“ (J. R. Hicks, A Revision of Demand Theory)⁵⁵

Slutsky-Hicks-Allenova teorija tražnje izazvala je vrlo različite komentare i dobila različite ocene. No, međutim, prevladava mišljenje da je ona napravila izvestan napredak u razvoju građanske teorije tražnje.⁵⁶

S druge strane ima mišljenja da krive indiferencije kao analitička oruđa nisu pogodna za empiričko proučavanje dohotka, cené i potrošnje.⁵⁷

U vezi sa svim tim različitim ocenama postavilo se pitanje u ekonomskoj teoriji da li je Slutsky-Allen-Hicksova teorija behaviour-istička zašto što polazi od izbora potrošača kao principa koji se može empirički utvrditi, što u izvesnom smislu znači udaljavanje od introspekcije koja je bila karakteristična kao vladajući metod u buržoaskoj teoriji vrednosti toga vremena. Osnovni motiv ponašanja potrošača u njihovoj teoriji je želja da se maksimira satisfakcija. Najdalje su otišli u razvoju behaviourizma Samuelson i njegovi sledbenici: Houthakker, Little i drugi sa svojom teorijom „otkrivene preferencije“, otkrivene zato što se po njima može da proučava sve ono što se može otkriti i proveriti, potvrditi ili oboriti. Behaviourizam napušta pretpostavke o satisfakciji i korisnosti kao osnovnim motivima u ponašanju potrošača i polazi od pretpostavke da je racionalni potrošač konsistentan (dosledan) u svom izboru. Na primer: „Ako pri ceni i dohotku stanja A vi biste mogli da kupite dobra u različnoj tački B, i ako stvarno niste je odabrali, onda je A određeno da bude „otkriveno kao bolje“ nego B. Osnovni postulat je da B neće nikad biti otkriveno da i samo bude „bolje nego A“. To bi bio po rečima Pjanića „osnovni aksiom — za koji sam Samuelson kaže da ga je pozajmio od savremene teorije indeksnih brojeva i koji je nazvan „slabi aksiom potrošačevog ponašanja. Međutim, postoji još jedan aksiom, koji su nezavisno jedan od drugog otkrili Houthakker i Samuelson, naime, „jaki aksiom potrošačevog ponašanja“: „Ako se A samo otkriva da je „bolje nego“ B, a B se samo otkriva da je „bolje nego“ C, a C se samo otkriva da je „bolje nego“ D, itd.,... tada ja proširujem

⁵⁵ Z. Pjanić, Vrednost i cene, str. 152.

⁵⁶ Vidi: William Fellner, Modern Economic Analysis, New York, 1960, str. 180—193. Z. Pjanić, Vrednost i cene, str. 152—153. I. Lavrač, Tražnja u ekonomskoj analizi, str. 176—177.

⁵⁷ Vidi: W. Allen Wallis i M. Friedman, The Empirical Derivation of Indifference Functions, Studies in Mathematical Economics and Econometrics, 1942, i Thurstoneovu studiju u Journal of Social Psychology, 1941.

definiciju „otkrivene preferencije“ i kažem da se A može odrediti da je „otkriveno da je bolje nego“ Z, poslednja jedinica u lancu. U takvim slučajevima postavljeno je da Z nikad ne sme biti otkriveno da je bolje nego A.“⁵⁸

O teoriji „otkrivene preferencije“ dati su različiti sudovi i ocene. U našoj literaturi pozitivna ocena teorije „otkrivene preferencije“ data je od Z. Pjanića i I. Lavrača.⁵⁹ Negativnu ocenu nalazimo kod Majumdara, Robertsona i drugih.⁶⁰

Osnovni problem teorije potrošača je problem izmerljivosti korisnosti. Jevons, Menger, Walras, Marshall i drugi pristupili su teoriji korisnosti polazeći od toga da je ona merljiva pristup je, dakle, bio kardinalistički. (Jevons je, na primer, isticao da korisnost ne mora da bude u određeno vreme sposobna da bude „merena“, „ali je zapazio da mnoge veličine koje jednom izgledaju nemerljive kasnije postaju merljive“. Mapu indiferencije su uveli u ekonomsku analizu teoretičari E. Y. Edgeworth, Vilfredo Pareto i Irving Fisher, ali nisu bili dosledni u pokušaju da uključe kardinalnu izmerljivost pomoću oruđa koja su sami primenjivali. Tridesetih godina ovoga veka J. R. Hicks i R. G. D. Allen su pokazali da se cela teorija o ponašanju racionalnog potrošača može da izvede iz ordinalne intepretacije funkcije idiferencije. Takav pristup imao je veliki značaj s obzirom na raspostranjeno uverenje ekonomista toga vremena da je kardinalna izmerljivost nerealna pretpostavka.

Teza da korisnost može biti posle svega kardinalno izmerljiva prezentirali su 1946. godine John von Neumann i Oskar Morgenstern u svojoj Theory of Games and Economic Behavior. „Ovi autori su pokazali, kaže W. Fellner, da na pretpostavkama koje u celini izgledaju verovatne, ponašanje individua... može da bude interpretirano kao otkrivanje njihove „izmerljivosti“ funkcija korisnosti“.⁶¹

Prema tome, danas je nemoguće uzeti granicu između kardinalizma i ordinalizma istovremeno kao granicu između introspekcije i behaviourizma. Tako Hicks-ova teorija predstavlja teoriju indiferencije-preferencije za razliku od Samuelsonove behaviorističko-ordinalističke teorije otkrivene preferencije i behaviorističko-kardinalističke teorije Neumanna i Morgensterna.⁶²

Ima i takvih shvatanja prema kojima se ekonomisti koji se bave tim problemima dele u četiri grupe, zavisno od toga da li polaze od kardinalističkog ili ordinalističkog shvatanja korisnosti i da li se služe introspekcijom ili bihevorističkim postupkom u svojim analizama.⁶³

⁵⁸ Z. Pjanić, Vrednost i cene, str. 158.

⁵⁹ Vidi: Z. Pjanić, Vrednost i cene, str. 159: Na čisto teorijskom planu, u poređenju sa ranijim formulacijama Pareta, Hicks-a i drugih, „otkrivena preferencija predstavlja uspešan način izvođenja mnogih fundamentalnih, određenih nejednakosti (tipa indeksnih brojeva)“. I. Lavrač, Tražnja..., str. 177: „I jedna (Hicksova) i druga (Otkrivene preferencije) verzija savremene formalne teorije tražnje — napuštaju — što je takođe napredak — nerealističku pretpostavku o neprekidnosti funkcija tražnje...“.

⁶⁰ Majumdar kaže: „Samuelsonov tip teoreme tražnje ima manju empiričku sadržinu nego Hicks-ova verzija“. Robertson sarkastično govori o „skrivenoj indiferentnosti“ i „otkrivenoj preferenciji“. Citirano prema Z. Pjanić, Vrednost i cene, str. 161.

⁶¹ William Fellner, Modern Economic Analysis, str. 194.

⁶² Majumdar, The Measurement of Utility, London, 1958. Vidi poglavlje: Introspektivno-ordinalističke teorije.

⁶³ Vidi: dr Zoran Pjanić, Vrednost i cene, str. 162—167.

Cournot-Marshallov zakon tražnje, Walrasov, odnosno Edgeworth-Fisher-Paretov zakon tražnje i Slutsky-Hicks-Allenov zakon tražnje su po svojoj sadržini i po svojim formulacijama statički zakoni jer proizilaze iz analize koja pokušava da utvrdi odnos između cena, količina i dohotka kao ekonomskih elemenata koji se ne menjaju i pripadaju istoj vremenskoj jedinici, istom vremenskom razdoblju. Statički zakoni tražnje polaze od toga da količina neke robe koju neko želi da kupi zavisi od njene cene u istoj vremenskoj jedinici, odnosno da količina tražene robe zavisi i od cena drugih roba u istoj vremenskoj jedinici, odnosno i od dohotka u istoj vremenskoj tački, zavisno koji zakon tražnje predstavlja osnovu za analizu kretanja tražnje.

Statička analiza je, prema tome, strogo ograničena na jedan određeni vremenski period, na jednu vremensku jedinicu, na primer na jedan mesec, na jednu godinu.

Međutim, analiza koja nastoji da poveže ekonomske veličine koje se odnose na različite vremenske jedinice jeste dinamička analiza. Dinamički odnos koji predstavlja određenu vezu zavisnosti između raznih elemenata u toku više ekonomskih jedinica jeste osnova dinamičke analize. Na primer ponuda pšenice posle žetve rezultira iz visine cena pšenice pre njene setve. Zato će ponuda pšenice posle žetve biti funkcija cene u periodu pre setve. Prema tome, odnosi između ponude, tražnje, cene, proizvodnje, dohodaka, potrošnje i drugih elemenata koji se nalaze u međusobnoj zavisnosti pripadaju različitim vremenskim jedinicama, tačkama. Neki od tih elemenata pripadaju posmatranom periodu, ali drugi pripadaju prošlom periodu, ili pak zavise od onoga što se očekuje u budućem periodu. Objektivnost analize zahteva da se uzmu u razmatranje elementi i njihovo kretanje u više vremenskih jedinica, sadašnjih, prošlih i budućih, što obezbeđuje davanje pravilnijih odgovora na postavljena pitanja.

Karakteristično je u ekonomskoj teoriji da je prelaz sa statičke analize na dinamičku bio povezan sa napuštanjem korisnosti kao polazne pretpostavke u analizi tražnje, i ostalih ekonomskih problema. Pridružujući se Paretu, Fisheru i drugim ekonomistima koji su kritikovali pojam korisnosti pretvarajući teoriju marginalne vrednosti u čistu teoriju izbora, švedski ekonomista Gustav Cassel je izvršio „najoštrij napad među buržoaskim ekonomistima na teoriju korisnosti... On je tvrdio da teorija korisnosti ne pruža nikakve informacije o funkcijama tražnje pa zato u ekonomiji treba od ovih poći:

„Pojedinaac, kaže Cassel, poseduje skalu vrednosti u novčanim izrazima, sa kojom može ne samo da klasira svoje potrebe, nego i da numerički izrazi njihovu intenzivnost... Subjektivni element koji želimo da izolujemo jeste odnos između vrednovanja i spoljnih činilaca (dohodak i cena). U cilju da se otkrije ovaj odnos, mi moramo dopustiti spoljnim činilcima da variraju; tada će vrednost, koju pojedinac pripisuje dobru o kom je reč, takođe varirati. Stoga ova vrednost je funkcija spoljnih činilaca i u ovom funkcionalnom odnosu imamo potpun i čist izraz subjektivnog elementa, koji... utiče na formiranje cena”.⁶⁴ Caselova teza je bila da se funkcija tražnje može upotrebljavati neposredno bez pojma korisnosti. Po njemu korisnost se ničim ne može meriti, jer ne postoji takva jedinica mere korisnosti koja bi se mogla definisati, i zato „čitava ta pseudopsihološka teoriska osnova ne doprinosi ništa objašnjenju cena i tržišnih odnosa. On je ova stanovišta zadržao i u kasnijim svojim delima. Tako, u svojoj „Teoriji socijalne ekonomije” pisao je da treba „prekinuti sa

⁶⁴ Citirano prema: dr Z. Pjanić, isto, str. 135.

starom teorijom vrednosti kao samostalnim poglavljem ekonomske teorije i izgraditi nauku počinjući sa teorijom cena, te bismo na ovaj način mogli da se otresemo mnogih nepotrebnih diskusija, najvećim delom pretežno skolaistične prirode, koje su opteretile ranije rasprave o ekonomskoj teoriji („The Theory of Social Economy“, London, 1923, str. V). To je ista misao do koje je došao Pareto u svom „Manuale“ (da je „čitava teorija ekonomske ravnoteže nezavisna od pojmova korisnosti, upotrebne vrednosti ili ofelimiteta. Jedna potpuna rasprava mogla bi se napisati bez ovih pojmova, pa jednog dana možda će biti pogodno da se i napiše“).⁶⁵

Na ovakve Casselove prigovore oštro je reagovao Wicksell. Međutim, on nije mogao da odgovori, niti da pobije Casselovo tvrđenje da se funkcija tražnje može objasniti bez pojma i teorije korisnosti.

Henry Moore je u svojoj analizi tražnje⁶⁶ bio vrlo dosledan u odbacivanju pojma korisnosti. Njegov cilj je bio da istakne međuzavisnost ekonomskih elemenata i da poveže ekonomsku teoriju sa statističkom teorijom i kvantitativno utvrdi važne ekonomske funkcije. U vezi s tim H. Moore piše: „U poslednjoj četvrti prošlog veka ekonomisti su imali velike nade u pogledu činjenice da ekonomija postane egzaktna nauka. Prema shvatanju većine teoretičara, razvitak učenja o korisnosti i vrednosti doveo je do razvitka ekonomske nauke na bazi egzaktnih koncepcija, pa će se po njihovom mišljenju brzo moći na tim osnovama da podigne čvrsta struktura međuzavisnih delova, koji će svojom određenošću i povezanošću odražavati rigoroznu lepotu matematičko-fizičkih nauka. Ali se to očekivanje nije ostvarilo... Objašnjenje za to se može naći u prejudiciranom shvatanju, kako su ekonomisti posmatrali mogućnost nauke, kao i u sasvim pogrešnom metodi, koji je primenjivan“.⁶⁷ U daljem izlaganju Moore kritikuje metod „ceteris paribus“, i ekonomsku nauku kao „kalkulaciju zadovoljstva i patnje“.

U objašnjavanju, proširivanju, proveravanju i usklađivanju ideja i postavki teorije tražnje s konkretnim ekonomskim procesom dali su vrlo značajne rezultate Henry Moore i njegov učenik Henry Schultz (koga smatraju pionirima moderne ekonometrije).

Polazeći od Marshallovog „opšteg zakona tražnje“ pristupilo se empiričkom posmatranju i proučavanju tržišnih pojava, pri čemu je „veliki deo pažnje bio posvećen konstruisanju statističkih kriva tražnje. Meso, žito, pamuk, seno, svinje, sirovo gvožđe, zob, krompir, šećer i pšenica su na spisku roba za koje imamo prikaz „zakona tražnje“. Mnogi ekonomisti su bili skeptični, dok su drugi bili entuzijasti o značaju takvih kriva tražnje“.⁶⁸ Pojavile su se mnoge statističke studije tražnje jedne vrste robe od strane više autora, istraživača, pa su zato i rezultati bili vrlo različiti. I pored toga, skoro u svim slučajevima kriva tražnje je imala negativan nagib, što je bilo u skladu sa Marshallovim „jedinim i opštim zakonom tražnje“ i sa njegovom krivom tražnje na kojoj je ilustrovao svoj zakon.

Međutim, u jednom slučaju na osnovu statističkih studija i istraživanja došlo se do rezultata i zakona koji nije u skladu sa Marshallovim „opštim zakonom tražnje“ — to je slučaj sirovog gvožđa. „U slučaju sirovog gvožđa, kaže E. J. Working, međutim, profesor H. L. Moore je našao „zakon tražnje“

⁶⁵ Privredni ciklusi u građanskoj ekonomskoj teoriji, Beograd, 1958, str. 105—106 (dr Zoran Pjanić, Gustav Cassel).

⁶⁶ Henry L. Moore, *Economic Cycles: Their Law and Cause*, New York, 1914.

⁶⁷ Henry J. Moore, navedeno delo.

⁶⁸ E. J. Working, *What Do Statistical „Demand Curves“ Show?*, Readings in Price Theory, 1951, str. 97.

koji nije u saglasnosti sa Marshallovim univerzalnim načelom. On je našao da što je veća količina prodalog sirovog gvožđa, veće će biti cene".⁶⁹

Takvi rezultati istakli su vrlo ekscipitno pitanje da li su krive tražnje statičke ili dinamičke. Neizvesnost i zamršenost ovog pitanja Working upoređuje s onim „šta se upravo podrazumeva pod terminima „static“ i „dinamik“. Moore smatra da su njegovi „zakoni tražnje“ dinamički,⁷⁰ a Schultz, međutim želi da dobije oba zakona: statički i dinamički zakon i to sredstvima multiple korelacije, tvrdeći da statistička sredstva relativnih promena i odnosa kretanja daju statički „zakon tražnje“.⁷¹

Uslovi su često, prema Workingu definisani statički ili dinamički zavise od dve različite osnove. Uslovi će biti statički ukoliko se odnose na tačku vremena, isto tako biće statički pod pretpostavkom da su sve druge stvari ostale jednake. „Međutim, kaže on, prikazivanje takvo kao što je ovo, oskudeva mnogo u jasnoći i tačnosti. Kako se mogu prikazati cene po kojima će se prodati različite količine robe u tački vremena? Da li je realna pretpostavka da sve druge stvari moraju ostati jednake da bi studirali tražnju robe?“. Realna pretpostavka, što se ne može tačno izraziti, je da bi odnosi između različitih ekonomskih faktora bili isti kao ovi koji postoje u datoj tački vremena, ili odnosi između ovih faktora bi ostali konstantni.

Podaci korišćeni u statističkoj studiji tražnje moraju se naravno, proširiti na period vremena, ali oni se mogu dejstvom usklađivati prema uslovima u tački vremena ako je trend isključen i ako nema drugih promena u odnosu između količine i cene. Naravno, kretanja kriva tražnje i kriva ponude stvara promene u odnosu između količine i cene, ali proces kretanja krive utvrđuje taj prosek. Sledstveno, pomeranje krive može biti razmatrano sredstvom prosečnog odnosa između količine i cene. Ova količina je ista stvar ukoliko reprezentuje odnose u tački vremena koje je tipično za studirani period. U tom smislu, dakle, ukoliko se to odnosi na tačku vremena, Moore-ovi „zakoni tražnje“ su statički umesto da su dinamički.⁷²

Držanje pretpostavke „all other things equal“ je, međutim, drukčija stvar, čiju teškoću Schultz prikazuje na sledeći način: „U teoriji zakon tražnje za nekom robom je dat samo pod pretpostavkom da cene svih drugih roba ostaju konstantne (stara ceteris paribus pretpostavka). Ovaj postulat je neizvestan za robe za koje postoje supstituti na raspoloženju. Tako kad se cena govedini promeni primetno, ne može se pretpostaviti da će cene takvih rivalnih roba kao što su ovčetina, teletina, i svinjetina ostati konstantne. Isto tako, cena šećera ne može se povećati preko izvesne tačke bez uticaja cena glikoze, šećerne repe i meda“.⁷³

U građanskoj teoriji tražnje postavilo se pitanje da li je poželjno u svakom slučaju polaziti od pretpostavke „all other things equal“. „Nije li, postavlja pitanje, Working, bolje da kriva tražnje za govedinom izražava odnose između cena i količine govedine dok se cene svinjetine, ovčetine, i teletine, menjaju onoliko koliko to one normalno čine, sa različitim cenama go-

⁶⁹ E. J. Working, isto, str. 98.

U citiranom delu Working grafički ilustruje različite situacije kretanja kriva tražnje i kriva ponude. Objašnjavajući Moore-ova shvatanja zakona tražnje, Working objašnjava na ovim ilustracijama statičnost i dinamičnost zakona.

⁷⁰ H. L. Moore, *Economic Cycles*, str. 64-67, 113.

⁷¹ H. Schultz, *The Statistical Law of Demand*, *The Journal of Political Economy*, October and December 1952, vidi str. 498-502.

⁷² E. J. Working, *What Do Statistical...*, str. 113.

⁷³ H. Schultz, cit. delo, str. 498-499.

vedine? Pitanje može, možda, biti čistije ako uzmemo ekstremne primere. Ako studiramo tražnju za žito, bilo bi skoro beznačajno dobiti krivu tražnje za No. 2 zimsko žito dok cene svih drugih vrsta žita da budu konstantne. Druge vrste žita mogu da budu tako spremne za supstituiranje da bi tražnja skoro bila potpuno elastična. Razlika između ovih i držanja cena svinjetine, ovčetine, i teletine konstantnim, dok se cene govodine menjaju, je samo u stepenu — razlici koja zavisi od lakoće sa kojom se supstituti mogu koristiti umesto artikala čiju tražnju studiramo.⁷⁴

Odgovor Workinga pokazuje da „sve druge stvari budu jednake, nije uslov koji se pokazuje statističkim zakonom tražnje, ili tačnije interpretirajući, nekog korišćenja teorijske krive tražnje. Neke stvari koje su povezane sa cenom robe u pitanju mogu se držati jednakim, ali je nemoguće da sve stvari budu jednake. Međutim, statistički zakon tražnje reprezentuje uslove pod kojim odnosi između faktora mogu biti razmatrani da ostaju isti, ili, istači tačnije, uslov koji je prosek odnosa, za vreme studiranog perioda.“⁷⁵

U ispitivanju statističkog zakona tražnje koji je po N. Moore-u dinamičan zakon, E. J. Working smatra da postoje četiri pitanja i zahteva koje treba naročito znati. To su: 1) da li je kriva ponude ili kriva tražnje više promenljiva, 2) tržište na koje se odnose podaci o cenama i količinu, 3) obim u kome „su druge stvari držane jednakim“, i 4) da li je kretanje krive tražnje i krive ponude povezano ili nasumce.⁷⁶

Kritikujući statičke formulacije zakona, tražnje svojih prethodnika H. L. Moore i Henry Schultz su, po rečima Gaetana Pirou-a, preveli teoriju tražnje sa plana statike na plan dinamike. Oni su zakon tražnje dinamizirali time što su uveli i vreme kao faktor koji omogućava da se praćenjem podataka, i na bazi iskustava formira kriva tražnje, na kojoj će jedna tačka predstavljati tražnju u jedinici vremena, druga tačka pokazivaće tražnju u drugoj jedinici vremena itd.⁷⁷ Jer, „svaka tržišna transakcija reprezentuje jedinstvenu kombinaciji okolnosti — „tačku“ na našoj „krivi“ tražnje ili površinu tražnje. Da bismo dobili moguću (verovatnu) funkciju tražnje, moramo imati brojna zapažanja; i, da bi dobili potreban broj zapažanja, podaci iz posmatranog perioda moraju, u principu, biti korišćeni. Za vreme intervala, međutim, dešavaju se važne dinamične promene na tržištu. Zbog toga, praktičan pristup mora obuhvatiti promenljive (situacije) koje su funkcija vremena“. Uzimajući u obzir Cournot-Marshall-ov zakon tražnje i Walrasov zakon tražnje, H. Schultz ukazuje na neophodnost dinamiziranja njihovih elemenata i zato formuliše zakon tražnje ovako:

$$D = F(p_1, p_2, \dots, p_n, t)$$

gde p , ima isto značenje kao i u Walrasovom zakonu tražnje, a t je znak za vreme kojim se obuhvataju svi faktori koji se menjaju sporo ili brzo s vremenom. Ako u takom dinamičkom zakonu tražnje uzmemo da je t fiksna vrednost t_0 , onda bismo dobili Walrasov statički zakon tražnje kao specijalni slučaj. Ako bismo dalje odredili fiksnu vrednost svih cena, izuzev cene p_1 , onda bismo dobili Cournot-Marshallov statički zakon tražnje kao drugi spe-

⁷⁴ E. J. Working, What Do, Statistical..., str. 114.

⁷⁵ Isto, str. 114.

⁷⁶ Isto, str. 115.

⁷⁷ Gaëtan Pirou, La valeur et les prix, str. 145.

cijalni slučaj. „Međutim, u nekom induktivnom istraživanju, statički zakon tražnje može da bude samo pristup, nikako ne može da bude realizovan“.⁷⁸

Analizirajući dalje Slutsky-Hicks-Allenov zakon tražnje ($D = F(p_1, p_2, p_3, \dots, R)$), H. Schultz navodi iste argumente kao i u slučaju Cournot-Marshallovog i Walrasovog zakona tražnje da bi na kraju dao danas definitivan oblik zakona tražnje u građanskoj teoriji tražnje:

$$x_t = F(y_1, y_2, \dots, y_n, R, t),$$

gde je x_t količina tražene robe, y_1 njena cena, $y_2, \dots, y_n$ druge cene ili faktori koji dejstvuju, R veličina i raspodela dohotka, i t je vreme, znak koji obuhvata sve rezultate ovih faktora koji se ne mogu pogodno meriti separatno, ali koji se menjaju više ili manje brzo ili sporo.⁷⁹ Ako bismo i ovde odredili da je fiksna vrednost t_0 , onda bismo dobili Slutsky-Hicks-Allenov zakon tražnje, kao specijalni slučaj. Međutim, „za studiranje dinamičke tražnje, moramo da znamo ne samo direktne promene sistema — to je dato statičkim jednačinama ... — već takođe moramo da znamo njenu brzinu. Ova sredstva koja su količinski utrošena, isto tako dobro kao i neki drugi elementi, moraju biti razmatrana kao vectori koji su funkcije vremena“.⁸⁰

Dinamiziranje funkcije tražnje omogućava praćenje svih faktora za kraći ili duži vremenski period, uticaj tih faktora na obim i strukturu tražnje i određivanje, projiciranje tražnje i potrošnje za bilo koje vreme. „Imamo brojne pojedince, kaže Schultz, sa takvim i takvim željama (funkcija korisnosti), lica sa takvim i takvim teškoćama, i potrošnju i proizvodnju i štednju sa takvom i takvom veličinom. Kakva će biti njihova potrošnja, i kako će se kretati krive tražnje, u bilo koje vreme“.⁸¹

Ovakvo shvatanje dinamičkog problema tražnje Schultz upoređuje s dinamičkim problemom fizičkog sistema, citirajući pri tome Darwinovo shvatanje kretanja i dinamike: „Znam da imam određena tela (da li atoma, biliardskih lopti, ili planeta) smeštena na takvom i takvom mestu, kreću se sada na takav i takav način; gde će oni biti i kako će se okretati u bilo koje vreme“ (at any later time).⁸²

Zavisno od predmeta posmatranja i analize Schultz koristi pojedine zakone tražnje njegovih prethodnika, s tim što obavezno te zakone prevodi sa plana statike na plan dinamike. Tako na primer uzima Cournot-Marshallov zakon tražnje i daje ovakvu formu:

$$x = G(y_1, t).$$

Ovim se prikazuje pomeranje položaja Cournot-Marshallove krive tražnje od vremena do vremena. Gornji obrazac, po Schultzu, reprezentuje sasvim zadovoljavajuće uslove tražnje dobijanja u velikoj grupi poljoprivrednih proizvoda.⁸³

Možemo zaključiti da zakon tražnje u građanskoj ekonomskoj teoriji pokazuje stalno njegovo usavršavanje i proširivanje, uvođenje novih pretpostavki i novih faktora koji su od uticaja na formiranje tražnje. „Pojedine

⁷⁸ Henry Schultz, *The Theory and Measurement of Demand*, str. 10.

⁷⁹ Henry Schultz, isto, str. 55.

⁸⁰ H. Schultz, isto, str. 56.

⁸¹ H. Schultz, isto.

⁸² C. G. Darwin, *The New Conceptions of Matter*, London, 1931, str. 24.

Op. cit.

⁸³ H. Schultz, cit. delo, str. 62.

etape razvitka formalne teorije tražnje, piše o tome J. Lavrič, karakterišu se, dakle, „odmrzavanjem“ sve većeg broja činilaca koji utiču na tražnju, napuštanjem pretpostavke o njihovoj konstantnosti i eksplicitnim uzimanjem tih činilaca u obzir. Možemo, dakle, zaključiti da se razvitak formalne teorije tražnje posle Marshalla u suštini svodi na proces generalizacije teorije tražnje. Sam proces generalizacije jedne teorije još ne mora nužno da znači progres u nauci. U ovom slučaju, međutim, generalizacija teorije tražnje besumnje znači progres — u odnosu na Marshallovu teoriju. . . Ali progres koji je građanska teorija tražnje učinila posle Marshalla samo je kvantitativan: teorija objašnjava šire područje zbivanja. U osnovi se ona kvalitativno nije izmenila, jer je zadržala staro, Marshallovo prilaženje problemu tražnje“.⁸⁴

Dragoljub STOJILJKOVIĆ

asistent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

R é s u m é

La loi de la demande dans la théorie civile de la demande a son chemin de développement. Elle était au commencement traitée en une loi du prix, selon laquelle „le prix des marchandises variait en rapport direct avec la quantité de la demande et en sens contraire par rapport à la quantité offerte“. Mais il s'en posait la question qu'est-ce que représente la „quantité demandée“ et quoi la „quantité offerte“. Cella représente, en répond Henry Schultz, „la quantité des marchandises demandée à un prix déterminé“, et „la quantité des marchandises offerte à un prix déterminé“. Ni le consommateur sait combien achètera-t-il de marchandises, ni le producteur sait combien vendra-t-il de marchandises, sauf que l'on sait le prix qui est objet de l'achat et de la vente.

A. Cournot a le premier donnée une formulation claire de la loi de la demande, selon assertion de H. Schultz. „Laissons, dit Cournot, . . . que la vente ou la demande annuelle soit D, pour chaque article, fonction spéciale F (p) du prix p d'un tel article. Connaître la forme de cette fonction en constituerait ce que nous appelons la loi de la demande ou la loi de l'offre“. A. Cournot en donne une formulation mathématique de la loi de la demande dans sa forme la plus simple:

$$(1) \quad D = F(p).$$

Cette loi de la demande s'y réduit à ce que la demande d'un bien n'est pas que la fonction du prix de ce bien. Alfred Marshall accepte la loi de la demande de Cournot avec ce qu'il l'a ultérieurement développée et popularisée. C'est pourquoi cette loi s'appelle dans la théorie économique le plus souvent la loi Cournot-Marshall de la demande.

Leon Walras en élargit et rend plus riche cette équation de la loi de la demande et en démontre comment la demande d'une marchandise ne dépend seulement de son propre prix, mais elle dépend aussi du prix d'autres marchandises:

$$(2) \quad D = F(p_1, p_2, p_3, \dots, p_n).$$

Le disciple de Walras, Vilfredo Pareto, traduit cette équation par le terme d'„ophelimité“.

⁸⁴ I. Lavrič, op. cit., str. 171—172.

Slutsky d'une part et Hicks et Allen d'autre part en ont ultérieurement développé cette équation de la loi de la demande, en y comprenant aussi le revenu:

$$(3) \quad D = F(p_1, p_2, p_3, \dots, p_n, R).$$

Une forme définitive de l'équation de la loi de la demande en ont donné Henry Moore et Henry Schultz. Ils y ont introduit aussi le temps dans l'équation:

$$(4) \quad D = F(p_x, p_1, p_2, P, R, T).$$

C'est une forme de l'équation la plus parfaite de la loi de la demande, dans laquelle p_x représente le prix des marchandises en question, p_1 et p_2 les prix des marchandises complémentaires ou substitués par rapport aux premières marchandises. P en représente le niveau des prix généraux, R le revenu et T le temps.

Toutes ces équations différentes de la loi de la demande „servent en point de départ d'une déduction mathématique dont on se sert concurremment avec la méthode statistique de l'induction“.

Par conséquent, nous en pouvons parler des formes évolutives suivantes de la loi de la demande dans la théorie économique civile: 1) Loi Cournot-Marshall de la demande; 2) Loi Walras de la demande, ou la loi Edgewort-Fisher-Pareto de la demande; 3) Loi Slutsky-Hicks-Allen de la demande, et 4) Loi Moore-Schultz de la demande.

La loi de la demande dans la théorie économique civile en montre un perfectionnement et un élargissement constants, introduction de nouvelles suppositions et de nouveaux facteurs qui y influent sur la formation de la demande. „Les diverses étapes du développement de la théorie formelle de la demande y sont, donc, caractérisées par un „dégèlement“ d'un toujours plus grand nombre de facteurs qui en influent sur la demande, par l'abandon de l'hypothèse sur leur constance et par la prise explicite en considération de ces facteurs. Nous en pouvons, donc, conclure que le développement de la théorie formelle de la demande s'y réduit, après Marshall, en substance à un processus de généralisation de la théorie de la demande. Le processus de généralisation d'une théorie lui-même ne doit encore signifier nécessairement un progrès dans la science. Dans ce cas, cependant, une généralisation de la théorie de la demande en signifie sans doute un progrès — par rapport à la théorie de Marshall. . . Mais le progrès que la théorie civile de la demande a fait après Marshall n'est que quantitatif: la théorie explique un plus large domaine d'opérations. En substance elle n'est pas changée qualitativement, car elle a conservé le vieux accès, de Marshall, au problème de la demande.

NOVE FORME KONCENTRACIJE U SAVREMENOJ KAPITALISTIČKOJ TRGOVINI

Trgovina je privredna oblast, koja zauzima sve značajnije mesto u procesu društvene reprodukcije. Specijalizovana i masovna proizvodnja neprekidno se razvija i zahteva što brži plasman robe na tržištu. Realizacija postaje vrlo složen zadatak proizvodnih preduzeća. Na drugoj strani, potrošači postavljaju sve složenije zahteve u pogledu kvaliteta, asortimana i količina robe koja se nudi na tržištu. Želje i navike potrošača su raznolike, kupovne mogućnosti neujednačene i zahtevi za robom su raznovrsni.

Između proizvodnje i potrošnje funkcionise trgovina sa zadatkom da uravnoteži mogućnosti proizvodnje sa potrebama tržišta. Uloga regulatora u ovakvim, često dijametralno suprotnim zahtevima potrošnje u odnosu na proizvodnju i obratno — svakako da nije nimalo lak zadatak trgovine. Doskora relativno zanemarena oblast naučnih istraživanja, trgovina je danas u centru pažnje ekonomskih stručnjaka gotovo svih privredno razvijenih zemalja sveta. Značajne izmene u strukturi trgovine, uvođenje savremenih sredstava za rad i ubrzani proces koncentracije — ukazuju na revolucionarne promene moderne trgovine u odnosu na klasičnu.

Danas se u kapitalističkoj privredi stvaraju snažne trgovinske organizacije, koje kompleksno obavljaju sve trgovinske funkcije. Podela trgovinskih organizacija na grosističke i detaljističke — postaje istorijska činjenica, koja pripada prošlosti. Umesto većeg broja sitnih trgovaca, između proizvođača i potrošača sada posreduje jedno krupno trgovinsko preduzeće. Prvi koraci u tom pravcu učinjeni su stvaranjem robnih kuća, mnogofilijalnih preduzeća i potrošačkih zadruga. Krupna kapitalistička trgovina uvodi novine u radu, kao što su: prodaja putem kataloga, samousluga, samoizbor, ambulantska trgovina, servis posle prodaje i sl. U trgovini otpočinju korenite reforme, koje se sprovode uz angažovanje velikih kapitala. Klasična, mala prodavnica osuđena je na odumiranje...

Revolucionarni preobražaj trgovine postepeno zahvata i sitnu trgovinu na malo i na veliko. Ona ne ostaje ravnodušna prema novinama krupne kapitalističke trgovine. Udruživanje nezavisnih trgovaca, praćeno adaptacijom na nove uslove koje diktira tržište, prva je reakcija širih razmera koju oni preuzimaju. Stvaranje grupacija detaljista za kupovinu i dobrovoljnih lanaca, predstavlja delimično zakasnelo priznanje nezavisnih grosista i nezavisnih detaljista da je njihovoj klasičnoj samostalnosti došao kraj. Povezivanje ovih dveju funkcija postaje neminovno, to i oni uviđaju — samo pitanje je lko će se nalaziti na čelu njihovih udruženja?

A. GRUPE DETALJISTA ZA KUPOVINU KAO SREDSTVO SAMOODBRANE SITNIH TRGOVACA

Sitni trgovci na malo brzo su uočili opasnost, koja ugrožava njihov opstanak stvaranjem krupnih trgovinskih organizacija, kao što su: potrošačke zadruge, robne kuće i mnogofilijalna preduzeća. Robne kuće dominirale su u centrima velikih gradova, mnogofilijalna preduzeća svojim prodavnicama preplavljuju obližnje kvartove, a potrošačke zadruge postižu zavidne uspehe u radničkim naseljima. Sitni, poluproletarizovani detaljisti, ugroženi sa svih strana — reaguju na raznovrsne načine.

Prvi pokušaji da se uz pomoć javnog mnjenja obezbedi zaštita njihovih interesa putem progresivnog oporezivanja snažnih kapitalističkih preduzeća, pa čak i zakonskim propisima o zabrani daljeg osnivanja nekih formi — ubrzo postaju iluzorni. Naprotiv, sadašnji poreski sistemi vrlo često stavljaju u nepovoljniju situaciju male trgovce u odnosu na krupna kapitalistička trgovinska preduzeća.¹ Kočiti koncentraciju i primenu tehnike u trgovini — znači biti protiv progressa u privredi. Takva nastojanja nisu racionalna.

Sledeće mere preduzete od strane trgovaca na malo znatno su efikasnije, jer su najzad uvideli da mogu ostvariti bolje uslove poslovanja i smanjiti troškove — jedino akcijom udruživanja svojih kapaciteta. Pokušaji su vršeni u dva pravca: objedinjavanjem poslova prodaje, odnosno objedinjavanjem poslova nabavke robe.

I Inicijatori udruživanja sitne trgovine na malo *na poslovima prodaje* želeli su da se brane od konkurencije robnih kuća. Udruživanjem većeg broja specijalizovanih trgovaca, koji bi poslovali u zajedničkom, velikom lokalnu — stvorilo bi se mešovito trgovinsko preduzeće; mislili su oni, sposobno da se uspešno suprotstavi robnim kućama u konkurentskoj borbi. Tako su stvoreni: „Magazin Genossenschaft“ u Nemačkoj krajem prošloga veka, a zatim u Parizu „Bazar d'industrie“ i „Palais Bonne-Nouvelle“.² Međutim, jedna takva heterogena privredna organizacija nije mogla biti dugog veka, jer su zastupljeni interesi bili mnogobrojni i vrlo često protivurečni. Uspeh na ovom polju nije pokazan ni kasnije. Ova forma udruživanja detaljista danas ne postoji.

II *Udruženja ili grupe detaljista za kupovinu* mnogo uspešnije rade. Njihov značaj je lokalni ili regionalni. Prva takva grupa u Francuskoj osnovana je 1861. godine, no ni ona nije bila dugog veka. U prehrambenoj struci osnovana je 1885. godine u Reims-u prva stabilna i prava grupa za nabavke pod firmom „La Société Rémoise“. „Osnivači su nameravali ne da se bore protiv mnogofilijalnih kuća, kojih je bilo prilično malo, već da se brane od potrošačkih zadruga.“³ Sledeća grupa je stvorena u Nantu 1894. godine, da bi se suprotstavila mnogofilijalnim kućama. Posle prvog svetskog rata grupe se naglo osnivaju, tako da ih je 1935. godine bilo više od 50 u Francuskoj. Prema popisu iz 1954. godine bilo je 369 grupa sa 53.950 članova u sedam trgovinskih struka.

U pogledu načina funkcionisanja najčešće se javljaju tri vrste grupa za kupovinu. Prva se bavi prikupljanjem narudžbina od svojih članova, da bi

¹ Prema trenutno važećem poreskom sistemu u Francuskoj, na 100 NF prometa mali trgovac plaća poreske dažbine za 2,28 F više od robnih kuća, odnosno za 1,28 F više od mnogofilijalnih preduzeća (Economie et politique — Paris, No. 115—116, 1964. godina, strana 72).

² Jacques Lacour Gayet, Histoire de commerce, I tome, Spid — Paris 1955, strana 266.

³ M. Rives, Traité d'économie commerciale, I tome — Paris 1959, str. 641.

zajednički izvršili kupovinu kod proizvođača. Prodavac direktno isporučuje robu na adresu članova grupe. Jasno je da se ovde ne radi ni o eliminisanju ni o preuzimanju grosističkih trgovinskih funkcija od strane grupe za kupovinu. Veletrgovinske poslove obavlja ili proizvođač ili detaljista, član grupe. Finansijska stabilnost ovih grupa nije čvrsta, insolventnost jednog od članova može da dovede u pitanje opstanak čitave grupe. Stvarne vrednosti koncentracije i integracije trgovinskih funkcija ovde ne mogu doći do naročitog izražaja.

Drugi, rašireniji oblik saradnje trgovaca na malo na poslovima kupovine robe sprovodi se u vidu specijalnih vrsta zadruga. Međutim, ovaj oblik saradnje detaljista ne sme se brkati sa grupama potrošača ili potrošačkim zadrugama. Zadruga trgovaca na malo ne mogu primati u svoje članstvo grosiste ni proizvođače. Zadruga nezavisnih detaljista dobila je svoj naziv po tome što joj zarada nije cilj u radu — već vršenje usluga članovima. To znači, da ostvarenu dobit nakon podmirenja svih troškova poslovanja i drugih obaveza, ona vraća učlanjenim detaljistima — srazmerno ostvarenom prometu. Status ovih grupa za nabavku zadružnog tipa u Francuskoj zakonski je utvrđen dekretom od 30. septembra 1953. godine, kada im je omogućeno primenjivanje statuta zadružnih organizacija.

Zadruga nastoje da pruže raznovrsnu pomoć svojim članovima. Raspoložu salom uzoraka u cilju informacije trgovaca o svojstvima robe, cenama, uslovima nabavke i sl. Preko svojih časopisa daju pravne i poreske savete članstvu. Proizvođači nastoje da pridobiju grupu za poslovnu saradnju, nude povoljnije uslove prodaje, redovno dostavljaju uzorke i sl. U prvoj fazi rada i borbe za opstanak zadruga su mnogo pomogle nezavisnim detaljistima. Ali u daljem procesu neophodno je izvršiti modernizaciju prodavnica i okrupnjavanje prodajnih površina. Klasične prodavnice sa 30 do 40 kv. m. površine ne mogu uspešno da konkurišu krupnim kapitalističkim trgovačkim preduzećima. Druga faza borbe mnogo je teža, a možda i odlučujuća. Modernizacija zahteva ogromna sredstva. Zadruga nije u mogućnosti da ih pruži svojim članovima. Javni krediti u Francuskoj, a gotovo i u svim drugim zapadnoevropskim državama, mogu se dobiti pod uslovom da se utroše za modernizaciju, kojom će se dobiti velike prodajne površine od 400 kv. m. pa naviše. Sitni detaljisti ovaj uslov nisu u stanju da ispune.

Treći oblik grupa za kupovinu i prodaju u poslednje vreme se naglo razvija. U svoje članstvo, sem detaljista, ove grupe uključuju i grosiste, pa čak i fabrikante. To se vidi i iz definicije grupe, koju daju pristalice ove forme udruživanja:

„Radi se dakle o trgovačkim društvima, za robu odnosno usluge, koja dovode u vezu potrošače sa fabrikantima, grosistima i detaljistima — da bi im omogućili da kupuju sa popustom, uz prezentaciju bloka, izvesna dobra i usluge u striktno određenim uslovima, kada se tiče prirode robe i mesta prodaje.“⁴

Svakako da ova dobra namera „kupovanja sa popustom“ nije rezultat altruizma i želje za „uslugama klijenteli“, već dobro smišljeni reklamni efekat na psihologiju potrošača. Radi se o ovome: grupa distribuira na razne načine i potpuno besplatno, tzv. blok za kupovinu (carnet d'achat). U bloku je adresar članova grupe sa naznakom robe koju prodaju. Potrošačima se nudi popust od 5 do 30% od deklarisanе cene, pod uslovom da, prilikom kupovine prezentiraju

⁴ Union fédéral de consommation — „Les groupements d'achats“, Paris, septembre 1962, strana 3—8.

prodavcu blok, ukoliko žele da popust koriste. Da bi se obezbedila „vernost“ potrošača trgovcima grupe — obećava se i dodatni popust, ako se taloni bloka pošalju krajem meseca na adresu grupe za kupovinu i prodaju.

Grupa „Sopaneć“ u Francuskoj distribuira prosečno godišnje do milion karnea. „Groupement économique d'achats“ i „L'union économique privé“ na svaka dva meseca šalju svoj časopis na adrese 100.000 do 400.000 porodica — u kome označavaju adrese članova grupe, artikle koji su u prodaji, radno vreme i visinu popusta. Trgovci, članovi grupe, tvrde da popust daju jer im se promet povećao za 70—80%, a pored toga dobijaju i daleko povoljnije uslove kod zajedničke nabavke robe posredstvom grupe. Pored žrtve od 5 do 30% odobrenog popusta potrošačima prilikom kupovine, trgovci daju još 2—5% za dodatni popust i izdržavanje administracije grupe.

Međutim, praksa je pokazala da su cene i pored „popusta“ daleko veće u prodavnicama članova ovih grupacija, što uostalom i oni sami konstatuju analizirajući nedostatke u svome radu:

„1. teško je utvrditi realan popust, naročito kada se radi o artiklima bez marke (obuća, čarape, konfekcija, galanterija i sl.),

2. izvesni proizvodi marke prodaju se bez ikakvog popusta,

3. ima i nečasnih trgovaca, koji odobravaju popust — ali na uvećane cene“⁵

To znači da je u pitanju reklamni trik, koji može da zavede samo totalno neobaveštenog potrošača. Mešovite grupe za kupovinu su nestabilne, često se menja struktura članstva, problemi se javljaju još prilikom osnivanja. Vrlo teško je okupiti dovoljan broj članova — detaljista, čije bi narudžbine obezbedile dovoljan promet za pokriće fiksnih troškova zajedničke nabavne službe grupe. U toku poslovanja pojavljuju se i drugi problemi, npr. izbor ličnosti koja će rukovoditi grupom; rešavanje molbi za pristup u članstvo nekih trgovaca, čiji obim poslovanja ne daje garantije za finansijski uspešnu saradnju itd. Sve izrazitije se oseća neophodnost određivanja minimuma godišnjih narudžbina, čime bi se donekle obezbedilo ostvarenje planiranih prihoda grupe. Čak i ovde sitni trgovci na malo i veliko se teško primaju u članstvo, njihova sudbina je nezavidna.

„Dobrovoljni lanci“ nastoje da iskoriste nestabilnu situaciju u grupama za kupovinu i prodaju i zadrugama te privlače pod svoje okrilje njihove najbolje detaljista. Svakako da im za uzvrat nude tako potrebne kredite. Na ovaj momenat upozorava svoje kolege predsednik grupe zadružnog karaktera „Unico“, sledećim rečima:

„Kreditima za modernizaciju i kreditima u robi, često prekomernim, latic teško prezadužuje svoje najbolje klijente, koji su uskoro primorani da prihvate tutorstvo koje ih pretvara u jednu vrstu poslovođa njihove sopstvene prodavnice — bez garantija i prednosti jednog iznajmljenog poslovođe i sa svim rizikom i odgovornostima gazde — koji to više nisu.“⁶

Iz ovih reči može se sagledati potpuno jasno sva ozbiljnost situacije u kojoj se nalaze nezavisni detaljisti. Da bi opstali — moraju da se modernizuju. Za ovo su potrebni krediti, koji će se odobriti pod uslovom da se odreknu delimično ili u celini svoje poslovne nezavisnosti. Ustupak se dobija ustupkom. Savremena politika finansijske i stručne pomoći, koju sprovode krupni kapitali — dovodi do neofilijalizma. Krupni kapitalisti kroz minimalno učešće vladaju

⁵ „Les groupements d'achats“, op. cit., strana 6 i 7.

⁶ J. Valad — EDITORIAL, revue „Unico“ du commerce de détail independant, Paris, avril 1963. god.

velikim brojem usitnjenih trgovačkih kapitala. Individualizam koči koncentraciju funkcija u trgovini. Zbog toga on mora da nestane. Ukoliko se ova prepreka brže savladava — time će se ubrzati razvoj trgovine, pa i privrede u celini. Članovi ovih grupa detaljista za kupovinu, pojedinačno ili u grupama, pristupaju dobrovoljnim lancima čim se za to ukaže povoljna prilika. Time se okončava njihova težnja da ostanu nezavisni u klasičnom smislu te reči.

Grupe detaljista za kupovinu grčevito se bore za svoj opstanak, ali ni ova forma zaštite interesa sitnih trgovaca pred naletom krupnog kapitala neće moći dugo da pruža otpor. To je neumoljivi zaključak, koji nameće dosadašnje iskustvo. U neravnopravnoj borbi pobjednik se zna.

B. ULOGA DOBROVOLJNIH LANACA U PREOBRAŽAJU NEZAVISNE TRGOVINE NA VELIKO I NA MALO

Pojava dobrovoljnih lanaca predstavlja reakciju, u prvom redu nezavisnih trgovaca na veliko, izazvanu snažnim razvojem krupne kapitalističke trgovine na malo i grupa za kupovinu sitnih detaljista. Da bi sačuvala nezavisnost (mada formalnu) trgovaca na veliko — i da bi pružio priključenim trgovcima na malo iste prednosti koje ima integrisana trgovina — grosista Fliskinger iz Bufala (SAD) stvara 1921. godine „Grupu kompanjona”.⁷ Taj cilj bi se ostvario povećanjem efikasnosti u poslovanju pomoću metoda korišćenih od strane potrošačkih zadruga, mnogofilijalnih preduzeća i grupa za kupovinu. Naime, grosisti bi grupisanjem narudžbina obezbedili povoljnije uslove nabavke robe i skladiaranja. Detaljisti bi se isključivo posvetili problemima što brže prodaje sa nižim troškovima, a u cilju ostvarenja veće mase profita bržom rotacijom zaliha. Izučavanje tržišta, publicitet, upravljanje udruženjem i slični poslovi obavljali bi se zajedničkim snagama, koordinirano i disciplinovano. Detaljisti bi se isključivo snabdevali kod grosista svog udruženja — i obratno, grosisti bi poslovali samo sa trgovcima na malo u svom rejonu, koji su članovi udruženja.

Otuda se dobrovoljni lanac ili dobrovoljni filijalizam⁸ i definiše kao: „Grupa sastavljena od jednog ili više grosista i selekcioniranih detaljista — načelno između njihovih klijenata, a u težnji da se osigura koordinacija funkcija na veliko i na malo, da se organizuju: zajednička kupovina, prodaja, upravljanje udruženim preduzećem — sve to poštujući pravnu i finansijsku samostalnost svakoga od njih.”⁹

Ubrzo i ostali grosisti SAD-a uviđaju značaj nove forme rada, te zahtevaju od Trgovinske komore SAD da organizuje Nacionalnu konferenciju trgovine na veliko, koja se najzad održala u februaru 1927. godine u Louisville-u. Zaključci sa ovog sastanka mogu se iskazati kroz generalnu preporuku da se dobrovoljni filijalizam što više razvija.¹⁰ Značaj ovakvog udruživanja uočen je najpre u prehrambenoj struci. Godine 1939. dobrovoljni lanci ostvarili su samo 5% od ukupnog prometa prehrambene struke SAD. Međutim, 1954. godine oni su

⁷ Jean Sanfourche — članak „Les chaînes volontaires aux Etats-Unis, revue „Commerce de gros”, Paris, juillet 1958. godine, strana 52.

⁸ Mnogofilijalna preduzeća u SAD nazivaju se „Chaines Stores”, te je nova forma filijalizma nazvana, analogno prvoj — „Voluntary Chains”, što dosledno prevedeno na francuski jezik znači „chaîne volontaire”, odnosno „dobrovoljni lanac”. Približno najtačniji prevod na naš jezik bio bi — dobrovoljni filijalizam.

⁹ „Les chaînes volontaires en Europe”, projet AEP No. 6/03 E, Centre d'études du commerce, Paris — IX, 1961, strana 1.

¹⁰ Commerce de gros, juillet 1958, op. cit., strana 52.

ostvarili 35% od prometa. Danas se dobrovoljni lanci javljaju i u drugim strukturama.¹¹

Dobrovoljna mnogofilijalna udruženja u Evropi javljaju se od 1932. godine. Prvo je formirano u Holandiji pod firmom „De Spar“ (jela). Već posle pet godina rada ovaj lanac je objedinjavao 14 grosista i 2.000 detaljista. Pažljivom selekcijom partnera u trgovini na malo „Spar“ je uspeo da višestruko poveća promet, ne povećavajući znatno broj učlanjenih detaljista. Dobrovoljni lanci u drugim zapadnoevropskim zemljama relativno su novijeg datuma. U Francuskoj između 1950. i 1953. godine stvaraju se nekoliko slabijih lanaca. U Švajcarskoj se 1952. godine formira dobrovoljni lanac pod firmom „Toura“ a u Belgiji iste godine pod nazivom „UDA“.

Nužnost koncentracije i modernizacije u trgovini postaje opštepriznata činjenica sa osnivanjem lanaca. Nezavisni grosisti i detaljisti, koji su do skora raznim metodama pokušavali da se odupru ovom procesu i da sačuvaju svoju klasičnu samostalnost u interesu, tobože, slobodne konkurencije — najzad uviđaju besmislenost svojih pokušaja. Koncentracija kapaciteta i integracija funkcija dobija svoju primenu i priznanje i u ovom sektoru. Statistički podaci najbolje ilustruju ovu konstataciju. U devet zapadnoevropskih zemalja u 1960. godini broj dobrovoljnih mnogofilijalnih udruženja i njihova struktura izgledali su ovako:

Država	udruženja Broj dobr.	grosista Broj članova	detaljista Broj članova
1. Holandija	5	98	8.400
2. Zapadna Nemačka	12	472	88.800
3. Austrija	4	33	3.000
4. Švajcarska	2	21	2.730
5. Francuska	12	359	39.216
6. Britanija	16	150	20.000
7. Belgija	7	71	14.630
8. Danska	3	21	3.700
9. Švedska	3	27	2.000
Ukupno	64	1.252	182.476 ¹²

(Podaci za Holandiju odnose se na 1959. godinu).

Na osnovu navedenih podataka može se konstatovati sledeće stanje dobrovoljnog filijalizma u trgovini navedenih zemalja:

1. puna zrelost u Holandiji, a na tom polju se dosta učinilo i u Zapadnoj Nemačkoj,
2. period sistematskog jačanja u Francuskoj, Belgiji i Skandinavskim zemljama, a
3. tek prvi pokušaji na tom polju u Italiji i Španiji, koje nemaju svoja nacionalna udruženja — već se trgovci priključuju inostranim lancima.

Grosisti su u načelu inicijatori za formiranje dobrovoljnih udruženja, jer zahvaljujući kolektivnoj akciji u stanju su da poboljšaju rentabilitet poslovanja, najvećim delom u svoju ličnu korist, a neznatnim delom i u korist svojih kupaca — trgovaca na malo.

¹¹ „Les entreprises pilotes — les chaînes volontaires“, Centre d'études du commerce, Paris — strana 4.

¹² „Les chaînes volontaires en Europe“, op. cit., str. 9.

Veliki uspesi na nacionalnom planu daju podstreka za formiranje internacionalnih lanaca. Koncentracija uzima do tada neviđene razmere. Iako najmlađi, dobrovoljni lanci postaju najofanzivniji. Npr. dobrovoljni lanac „VéGé“, iako osnovan tek 1956. godine sa sedištem u Amsterdamu, okupio je do 1960. godine 150 grosista i 22.315 detaljista u sledećim zemljama:

Zemlja	Broj grosista	Broj detaljista
1. Luksemburg	1	50
2. Austrija	1	50
3. Britanija	10	2.000
4. Švajcarska i Lihtenštajn	14	1.515
5. Holandija	15	1.700
6. Belgija	15	3.000
7. Francuska	28	4.000
8. Zapadna Nemačka	29	6.000
9. Italija	37	4.000
Ukupno	150	22.315 ¹³

Primer „VéGé“-a slede i druga udruženja. Danas najstariji lanac „Spar“ razgranao je svoje poslovanje u jedanaest zemalja, udružujući 232 grosistička preduzeća i 29.713 detaljističkih. „Vivo“, osnovan 1958. godine u Roterdamu, danas okuplja 200 grosista i 30.000 detaljista u šest zemalja. „Centra“, osnovana 1959. godine, udružuje 84 grosista i 17.600 detaljista u šest zemalja itd.

Ovim se u praksi potvrđuje da zakonitosti privrednog razvoja, koje su otkrili Marks i njegovi sledbenici analizirajući razvoj kapitalističke industrijske proizvodnje, *veže u osnovi i za trgovinu*. Masovna proizvodnja traži masovnu distribuciju, svi oni koji ne mogu da slede određen tempo koncentracije i modernizacije poslovanja — neminovno gube svoj položaj na tržištu. Krupni podvlašćuju sitnije i slabije. Najpre se taj proces odvija u nacionalnim okvirima — a zatim prelazi i na međunarodnu arenu. Krupni industrijski monopoli služe kao primer za stvaranje mladih i za početak slabijih monopola u trgovini.

Najbogatiji trgovci na veliko u nezavisnoj trgovini najpre uviđaju značaj udruživanja, te nastoje da obezbede sebi što veći uticaj u dobrovoljnom lancu. „U ovom sektoru se razvija sistem lanaca nazvanih „dobrovoljni“, koji predstavljaju asocijaciju između trgovaca na veliko i na malo, pod izgovorom pomoći detaljistima protiv konkurencije, grosisti, najznačajniji u svojoj struci — „okivaju“ (enchainent — primedba ZZ) zaista male trgovce primoravajući ih da se koncentrišu prema grosisti, koji je najznačajniji za njihove narudžbine.“¹⁴ Cilj grosista je da stvori istinski lanac filijala — gde detaljisti u pogledu svojih nadležnosti neće biti više no obične poslovođe. Nekadašnji samostalni trgovac na malo pretvara se u distributera robe — jer posluje po datim instrukcijama, ne može najčešće da određuje sam cene robe koju prodaje, sugerira mu se koju robu treba da naručuje, u kojim količinama itd.

Mali trgovac grosista ili detaljista, može da izabere jedno od dva moguća rešenja:

¹³ Les chaînes volontaires en Europe, op. cit., str. 18.

¹⁴ S. Laurent — Problèmes de la concentration du commerce, članak u časopisu „Economie et politique“, Paris — mars 1961. godine, str. 17.

1. da pristupi dobrovoljnom lancu i da svesno raskine sa svojom samostalnošću ili

2. da postane član grupe za kupovinu i da još neko vreme živi u iluziji o svojoj samostalnosti.

Trećeg rešenja nema. U svakom slučaju integracija je nužna. Klasičnoj nezavisnosti došao je kraj. Da bi preživeli, sitni trgovci moraju da se ujedine, da se potčine krupnom kapitalu — iliti da postepeno zatvaraju svoje male radnje, odnosno da bankrotiraju. Evolucija broja trgovinskih preduzeća u Francuskoj u periodu od 1950. do 1960. godine najbolje dokazuje tu činjenicu:

Godina	Broj preduzeća čiste trgovine
1950.	795.827
1954.	787.209
1958.	780.174
1960.	778.962 ¹⁵

U istom periodu potrošnja po obimu se povećala za 57%, što znači da se struktura trgovinskog aparata menja u korist velikih preduzeća, koja ostvaruju ogroman promet, a na štetu malih — koja nestaju. Povećanje učešća velikih preduzeća u strukturi trgovačkog aparata može se sagledati i na osnovu podataka o broju zaposlenih lica. Procentualno učešće broja preduzeća — prema broju zaposlenih lica, izgleda ovako:

Red. br.	Kategorija preduzeća	1950.	1954.	1958.	1960.
1.	Ne zapošljavaju radnike	66,7	63,2	60,4	59,8
2.	Zapošljavaju 1—5 radnika	29,5	33	35,2	35,6
3.	Zapošljavaju 6—10 radnika	1,9	2,2	2,4	2,5
4.	Zapošljavaju više od 10 radnika	1,9	1,6	2	2,1
		100%	100%	100%	100% ¹⁶

zeća sa velikim brojem radnika u Francuskoj za sada predstavljaju ukupnog broja trgovinskih preduzeća, ali je njihova uloga daleko veću procenta ostvarenog prometa. Npr. u prehrambenoj struci 13 vojim filijalama realizovalo je 1960. godine 45% ukupnog prometa godine samo 1.100 prodavnica mnogofilijalnih preduzeća realizovali obuču 28% ukupnog prometa.

ni na veliko i na malo, koji ne zapošljavaju radnike — već sve sa članovima svojih porodica i rođacima, svim silama nastoje proces — koji je vrlo opasan po njihov opstanak. Objektivno racija, modernizacija i integracija u trgovini doprinosi bržem i snaga, što nesumnjivo koristi privredi i društvu, ali stva-pogodnosti. Po shvatanjima većine građanskih teoretičara, koji se u tome što dolazi do nagle proletarijacije sitnih

L'appareil commercial français en 1960, članak u časopisu
2/1962. god., str. 30.

Paris No. 2/62, op. cit., str. 31.

trgovaca. Oni finansijski propadaju i ostaje im kao jedini izvor prihoda — prodaja sopstvene radne snage. Time se još više zaoštavaju suprotnosti u socijalnoj strukturi kapitalističkog društva. Na jednoj strani mali broj krupnih finansijskih magnata, a na drugoj strani milioni eksploatisanih radnika.

Prema tome, *revolucionaran preobražaj trgovine* sprovodi se kroz borbu sitnih trgovaca protiv monopola u trgovini. Svakako da je ta borba beznačajna za trgovce, kao što je bila beznačajna i svojevremena borba zanatlija protiv stvaranja mašinske industrije. Iz socijalnih i političkih razloga sitna trgovina uživa veliku zaštitu javnog mišljenja. Neosporno je da bi brži proces koncentracije izazvao velike socijalne probleme u vezi zapošljavanja mnogih trgovaca, koji su likvidirali svoje poslovanje. Zatim, vladajuće političko telo nailazi i na političke probleme, jer nezadovoljstvo mase sitnih trgovaca može da se prenese i na ostale građane prilikom izbora skupštinskih tela. Zbog toga se u mnogim kapitalističkim zemljama ide oprezno sa koncentracijom, pa se nekada i koči — ako krene ubrzanim tempom. U protivnom javljaju se tendencije fašističkog karaktera kod svih trgovaca. Dućanske koncepcije pužadžizma svakako da nisu slučajno rođene u Francuskoj.

Stav radničke klase Francuske prema ovom procesu u trgovini formulisao je Moris Torez sledećim rečima:

„Elementi sitne buržoazije bore se često u ime svoje prošlosti. Komunistička partija ih brani, jer su oni smravljeni od velikih kapitala i zato što su oni prirodni saveznici radničke klase. Ona ih brani i u ime zajedničke budućnosti svih radnika — koju čini socijalizam, oslobođenje čovečanstva od eksploatacije čoveka čovekom, režim bratskog rada proizvođača jednakih i slobodnih.“¹⁷

Svakako da će u toj borbi za opstanak sitni trgovci imati pomoć i podršku radničke klase, jer imaju dosta sličnih interesa, kao što su: povećanje životnog standarda radnih masa, oslobođenje od prekomernih taksa, povećanje zarada, a smanjenje monopolskih profita i sl. Međutim, ovo ne znači da radnička klasa hoće da podrži malu radnju u borbi protiv supermarketa i koncentracije u celini. To bi značilo boriti se protiv napretka i modernizacije, čime se povećava produktivnost rada. Radnička klasa Francuske hoće da podrži samo borbu malih trgovaca protiv krupne buržoazije.

Živorad ZLATKOVIĆ
asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

---

¹⁷ „Cahiers du communisme“ — Paris, mars 1955, str. 366.

R é s u m é

Dans cet article l'auteur examine les formes de concentration et d'association du petit commerce à détail et en gros dans le commerce capitaliste contemporain.

Les grosses entreprises de commerce capitalistes, telles que: les grands magasins, les entreprises à plusieurs filiales, les centres de commerce etc. — constituent un grand danger de concurrence pour les petits commerçants à détail et en gros. Ils s'en rendent compte que seulement avec des forces unies peuvent-ils résister aux gros capitaux.

Les formes d'association en sont des groupes d'achat et des „chaînes volontaires”. Les groupes d'achat possèdent des formes différentes d'organisation. La forme la plus simple des groupes d'achat ne s'occupe que de recueillir les ordres de ses membres, afin d'en effectuer ensemble l'achat des marchandises chez le producteur. Le vendeur en délivre directement les marchandises à l'adresse des membres du groupe. L'autre forme des groupes d'achat y agit sous forme d'espèces spécialisées de coopératives. Ils n'ont pas le profit pour le but de leur travail. Leur tâche est la prestation de services à leurs membres. Le revenu réalisé, après le paiement de tous les frais de leur activité, en est remboursé aux détaillants associés, proportionnellement au trafic réalisé. Une troisième forme des groupes d'achat admet en membres outre les détaillants aussi les grossistes, et même les fabricants. Ils s'efforcent d'en attirer les consommateurs par des réclames séduisantes „sur la vente au rabais” — lorsque à l'occasion du paiement des marchandises l'on produit le „carnet d'achat”.

Des chaînes volontaires y sont formées sous une forte influence des commerçants en gros. Les grands succès sur un plan national en stimulent aussi la formation de chaînes internationales. L'intégration en devient une nécessité, l'indépendance classique touche à sa fin.

IDEJA JEDINSTVA BALKANSKOG PROLETARIJATA NA PRVOJ
ZAJEDNIČKOJ KONFERENCIJI 1910. GODINE

Početak ovog veka socijalne prilike u Evropi razvijale su se i dalje u pravcu menjanja političke strukture i postojećih međusobnih odnosa, naročito vodećih država. Pod uticajem novih društveno-ekonomskih uslova vršio se preobražaj evropske političke situacije, a s tim u vezi i prilike na Balkanu među balkanskim državicama kao i u samim balkanskim državicama.

Prva decenija dvadesetog veka karakterisala se, pre svega, činjenicom da su pozicije turske imperije na Balkanu bile ne samo uzdrmane već su došle u okolnosti koje su nagoveštavale apsolutan poraz Turske na ovom delu Evrope. Upravo u ovom periodu davnašnje težnje mnogih država poprimaju oblik svoje stvarne realizacije. Dva najveća takmaca u Evropi, Austro-Ugarska i Rusija, užurbano su kovale planove da što više izvuku na račun umiruće Otomanske imperije. Stalna misao Austrije kako da se dokopa izlaza na Solun, teritorijalnog i privrednog punkta, od ogromnog, isto tako, i strateškog značaja (naročito u odnosu na Suecki kanal), i ruske preokupacije o otvaranju moreuza za svoje ratne brodove, sticanjem prava na Dardanele i Bosfor, postaju neposredne brige njihovih političara u diplomatskim duelima a onda i povod demonstracijama vojnog karaktera. Ovakav odnos evropskog imperijalizma prema Turskoj, karakterističan opštim iščekivanjem da se dođe do izvesnih dobitaka (teritorijalnih, privrednih) na račun Turske, stvarao je utisak jedinstvenosti spoljne politike evropskih sila, istovetnosti njihovih težnji i ambicija. Međutim, različitost osnovnih interesa evropske buržoazije i neistovetnost njihovih centralnih političkih linija, uslovljavale su nesaglasnost, razdor i međusobna podmetanja u njihovoj borbi za proširenjem „sfera uticaja“. Dobijanjem koncesija za anadolsku i bagdadsku železnicu, nemačka privredna ekspanzija u Maloj Aziji, na primer, ozbiljno je zabrinula Englesku, koja se požunila sporazumevanju sa Turskom o podeli uticajnih zona na Srednjem istoku. Italija, takođe, nije mogla biti ravnodušna prema aspiracijama svog nemačkog saveznika na Sredozemnom moru — u Maroku, i na njihov pojačan interes za Tripolis, dok je, opet, sa svojim partnerom iz Trojnog saveza, Austro-Ugarskom, stajala na pragu sukoba već u železničkim projektima na Balkanu, posebno u Albaniji¹ reflektirajući na velike turske komplekse u Africi. Za ostvarenje ovakvih svojih namera, evropske sile, a pre svih Austrija i Rusija, nastojale su da iskoriste položaj balkanskih država, u sklopu „rešavanja“ Istočnog pitanja uopšte. Preko leđa balkanskih naroda, koje je trebalo držati u zavisnom kolonijalnom položaju, pripremao se teren za dalja svetska osvajanja velikih sila koje su se, pri tom, služile različitom taktikom: ru-

¹ V. dr Vasilij Popović: *Evropa i srpsko pitanje u periodu oslobođenja 1804—1918*, Beograd 1940. g.

ska diplomatija je svim snagama želela da izoluje Tursku od mogućnosti da pristupi Trojnom savezu pa je insistirala na savez balkanskih država u koji bi ušla i Turska, u nameri da nad celim Istokom obezbedi svoj uticaj, dok je Austro-Ugarska ustala protiv saveza Srbije sa Crnom Gorom i Bugarskom (1904) i Carinskog saveza Srbije sa Bugarskom (1905) sa namerom, da spreči stvaranje bilo kakvih jačih prepreka na putu njenih osvajачkih pretenzija u ovom pravcu. Njihova tajna diplomatija, međutim, i pored tih raskoraka, obavljala je posao „džentlmenkih sporazuma“, koji su u krajnjoj liniji odgovarali njihovoj osnovnoj politici. (Već je 1908. godine, na primer, Rusiji bila nagoveštena namera Austro-Ugarske da aneksira Bosnu i Hercegovinu, ali je pristala na ovaj akt Austrijanaca da bi ove privolela na diskusiju o pravu ruskih brodova na prolaz kroz Dardanele).

Na Balkanu je situacija ulazila u svoju kritičnu fazu, koja je nagoveštavala radikalne promene. U nameri da i sami izvuku nešto na račun Turske, čak i po cenu međusobnih ratovanja, balkanske državnice su se vezivale za velike sile, padajući u sve zavisniji položaj od svetskog imperijalizma. Iz dana u dan Balkan je sve više ličio na „prosjачki ogrtač koji se dalje ni sam ne može da drži u celini“². Na političkom horizontu se reljefno ocrtavala silueta bratoubilačke borbe, pa se zato neodložno ispoljila potreba za stvaranjem jedne čvrste, jedinstvene snage na Balkanu, koja će sprečiti međusobno krvoproliće balkanskih naroda i biti sposobna da se suprotstavi ugrožavanju njihovih interesa od svetskog imperijalizma.

II

U takvoj situaciji i ovim okvirima političkih prilika, održana je 7. 8. i 9. januara 1910. godine Prva balkanska socijaldemokratska konferencija, kojoj su prisustvovali predstavnici socijaldemokratskih partija iz Srbije (Dragiša Lapčević, Nikola Veličković, Dimitrije Tucović, Triša Kaclerović, Dušan Popović, Tasa Milojević, Aleksa Majdančević, Luka Pavićević, Aca Pavlović, Dragiša Đurić i Andra Banković); SD Partije, tesnih, Bugarske (Dmitar Blagojev, Georgi Dimitrov, Vasilj Kolarov, Jordan Jordanov, Tenju Stoilov, D. Kodžejkov, P. Napetov, Hristo Kabakčijev, Janko Ivakov i A. Ivanov); Hrvatske (Vitimir Korać i Juraj Demetrović); Turske (Karekin Kozikijan); Crne Gore (Krsto Popović); Rumunije (Nedeljko Košanin); Slovenije (Hajnrin Tuma); Bosne (Sreten Jakšić) i Makedonije (Dušan Cekić, Mihail Cokov, Stojan Divlev i Vasil Glavinov). Grčka socijaldemokratska partija se pre toga izjasnila pismenim putem da će u svemu podržati odluke Konferencije kojoj njeni predstavnici nisu bili u mogućnosti da prisustvuju. Balkanska socijaldemokratija bila je svesna, dakle, predstojeće opasnosti od rata, ona je dokumentovano nastupala u dokazivanju sve veće zavisnosti balkanskih naroda od evropskog imperijalizma, znala je da su domaće buržoazije u nemogućnosti da spašu svoje narode iz ovakve političke situacije, ekonomske zavisnosti i privredne depresije, pa je, oslanjajući se na novu rastuću društvenu klasu, proletarijat, i revolucionarnu njegovu ideologiju, marksizam, uzela u svoje ruke zadatak da balkanskim narodima obezbedi mir i nacionalnu slobodu — odražavajući mladićstvo, nezrelost svog doba i klasnog pokreta. Pa ipak, i sam je Lenjin pohvalio ovaj progresivni pokušaj balkanskog proletarijata i njegove partije na rešavanju nacionalnog pitanja na Balkanu, rekavši:

² Dimitrije Tucović: *Balkanska konferencija, Borba*, Beograd, 1910. g., sv. I.

„Svesni radnici balkanskih zemalja prvi su istakli parolu o doslednom rešavanju nacionalnog pitanja na Balkanu. Ta parola je federativna balkanska republika“.³

Ideja o balkanskoj federativnoj republici, međutim, nije sasvim nova na Balkanu. Prvi pobornici ujedinjenja balkanskih naroda, u interesu naroda, javili su se daleko ranije, u doba prvih pojava socijalističkog pokreta, koji je još nosio esnafski, prosvetiteljski i utopijski karakter. Ljuben Karavelov, bugarski nacionalni borac i talentovani pisac sedamdesetih godina prošlog veka, iako opterećen sitnoburžoaskim shvatanjima, sa oduševljenjem je propagirao ideju balkanske federacije. Često je govorio o „dunavskoj“ i „jugoslovenskoj federaciji“. Hristo Botev, drugi bugarski revolucionar i socijalist, utopist, gledao je u stvaranju balkanske federativne republike ne samo jedinstveno sredstvo za oslobođenje balkanskih naroda od turskog iga, već i onemogućavanje Rusiji i Austro-Ugarskoj da uvedu kolonijalni sistem na Balkanu. Više puta je pisao o tome a jedan mu se članak završava pozivom:

„Da slomimo varvarski turski jaram i da izgradimo na Bosforskom bulevaru zgradu slobodne jugoslovenske konfederacije“.⁴

Tih godina srpski veteran socijalističke misli, Svetozar Marković, pisao je u svom delu *Srbija na istoku* sledeće:

„Srpski narod nema drugog izlaska do revolucije na Balkanskom poluotstrvu; revolucija koja bi se završila uništenjem sviju država što danas smeću da ti narodi ne mogu da se sjedine kao slobodni ljudi i ravnopravni radnici; kao savez opština, županija, država, — kako im najudесnije bude“.⁵

I ne samo na Balkanu. Ideja balkanske federativne republike bila je prodrila i ranije u mnoge evropske zemlje; za nju su se zalagali i Košut i Macini, Luj Blan, Garibaldi i drugi. Na Kongresu „Međunarodne lige za mir i slobodu“, 1886. godine u Parizu, doneto je i jedno rešenje, koje izražava stav o potrebi osnivanja jedne federacije balkanskih naroda i koje glasi:

„Najsigurnije sredstvo da se odstrane rđava suparništva među balkanskim narodima je — da se od njih stvori federativna organizacija sa garancijom svoje neutralnosti od Evrope. To je ideja kojoj treba da se usmere nastojanja balkanskih naroda i svih evropskih vlada, koji žele da sačuvaju pravednost“.⁶

Nije prema tome čudno da je ideja o balkanskoj federativnoj republici prihvaćena od socijaldemokrata na Balkanu, koji su je modifikovali i dalje razvijali sa aspekta svog programa i položaja radničke klase u određenoj, konkretnoj situaciji. U svojim međusobnim kontaktima, socijaldemokratske partije Balkana često su dodirivale pitanje balkanske federacije tako da je, inicijativom Srpske socijaldemokratske partije, zakazana Prva opšta konferencija balkanskih socijaldemokratskih partija, koja je održana u Beogradu. Uoči ove Konferencije *Radničke novine*, organ SSDP, pisale su, pored ostalog:

³ V. Lenin: Sočinenija, tom XVIII, str. 340, 4 izdanje — Moskva 1953.

⁴ *Zname*, br. 9, 1874. god.; v. Hr. Kabakčijev: *Blgarskite revolucioneri za Balkanskata federacija*, Sofija, 1915. g., str. 48.

⁵ Svetozar Marković: *Srbija na Istoku*, Beograd 1946. god., str. 180.

⁶ Hr. Kabakčijev: op. cit., s. 56.

„Svima nama na Balkanu spas je jedino u najtešnjem udruženju, u najintimnijem savezu. Tek tada bismo mi bili u stanju da racionalno i za sebe eksploatišemo blaga Balkana, umesto što ih predajemo na milost i nemilost pljačkaškoj eksploataciji francuskoga, nemačkoga, engleskoga, austrijskoga itd. kapitala.“⁷

Među mnogobrojnim pitanjima o kojima su delegati raspravljali na ovoj Konferenciji, naročito se ističe nekoliko važnijih. Tako na primer, glavna tema diskusije o kojoj su govorili mnogi delegati, odnosila se na problem kolonijalne a samim tim i nacionalne zavisnosti balkanskih naroda u vezi sa aspiracijama nekih evropskih sila i nužnim razvojem balkanske buržoazije. „Upravo, — izjavio je D. Tucović u svom referatu na Konferenciji — centralna tačka balkanskog pitanja i jeste kolonijalni položaj u koji je evropski kapitalizam uvukao Balkan i zemlje i narode na jugoistoku Evrope. Sva je razlika što su jedne osvojene a druge neosvojene kolonije.“⁸ O tom položaju govorilo je više delegata. D. Blagojev, vođa bugarske delegacije, rekao je tom prilikom sledeće: „Balkan je postao pljačkaška kapitalistička oblast. Austrijski kapitalizam mora juriti na jug bilo da osvoji Balkan bilo da ga podeli sa Rusijom. Sa njima dvema konkurišu Engleska, koja polazi od Grčke, jer u svoje ruke grabi sve važnije prolaze. Njihovome primeru sleduje Italija, koja takođe mora na Balkan. Ta kapitalistička najezda ne da balkanskim narodima da se podignu i da obezbede svoju nacionalnu slobodu.“⁹ Posle analize u tom duhu, Konferencija je mogla jedino da konstatuje, da samo ujedinjenje balkanskih naroda pod proleterskom zastavom, može sprečiti razvitak kolonijalnog i uzurpatorskog sistema na Balkanu.

„Kao politički predstavnik radničke klase — kaže se u Odluci Konferencije — koju ne deli nacionalni antagonizam vladajućih klasa, socijalna demokratija ima tu važnu zadaću da bude najsvesniji, najodlučniji i najdosledniji nosilac ideje solidarnosti naroda na jugoistoku Evrope i da klasnom borbom proletarijata snaži otpornu moć naroda prema zavojevačkoj politici evropskog kapitalizma.“¹⁰

Posebno pitanje u vezi sa ujedinjenjem balkanskih nacionalnosti koje se nametalo socijaldemokratskim partijama jeste oblik tog ujedinjenja. Naime, i pre Balkanske konferencije, na njoj i posle nje ideja solidarnog okupljanja i ujedinjenja nije bila uvek precizno formulisana u pogledu forme ujedinjenja. To se naročito odnosi na činjenicu da se sa istom merom govorilo o federaciji i konfederaciji. Kod predstavnika svih balkanskih socijaldemokratskih partija mogla se uočiti neodređenost tih termina. Međutim, ostaje kao tačno da se njima podrazumevalo ujedinjenje ravnopravnih naroda u jednu moćnu političku celinu u kojoj će sve nacije ravnopravno učestvovati kao članovi federativne balkanske republike. „Balkanski narodi će se ujediniti radi stvaranja svoje nezavisnosti samo u jednoj balkanskoj federativnoj republici“,¹¹ pisao je glavni organ BSDP, istakavši misao o opšte prihvaćenom rešenju za koje su se izjasnile sve delegacije na Konferenciji.

Prva balkanska konferencija nije mogla a da, među ostalim bitnim problemima, ne pokrene pitanje načina ujedinjenja balkanskih naroda, pitanje

⁷ Radničke novine, br. 151, Beograd 1909. godine.

⁸ Radničke novine, br. 1 od 2. I 1910. god.

⁹ Ibid.

¹⁰ Socijalist, Beograd, br. 1, 1910. g., str. 152.

¹¹ Rabotnički vesnik, Sofija, 1910. godine, br. 116.

puta i sredstava pobede balkanske federativne republike. Diskusija na Konferenciji, kao i publicistička i teoretska razrada ovih pitanja nisu mogle da se uzdignu iznad nivoa zrelosti ondašnjeg pokreta radničke klase na Balkanu, tako da rešavanje i ovih pitanja sadrži niz prosvetiteljsko-idealističkih, reformističkih i sličnih primesa, ali i čisto revolucionarnih. U svakom slučaju o njima nije postojao definitivan stav, tj. stav koji bi svakako morao da doživi svoju jasniju i sigurniju formulaciju, da je balkanska socijaldemokratija bila u mogućnosti i situaciji da i praktično realizuje ideje i odluke prve svoje zajedničke konferencije. Balkanska socijaldemokratija je isticala „da sve to zavisi samo od balkanskih naroda, od svesti o njihovim interesima, od stupnja njihove političke mudrosti“,¹² ali i to da „Prva balkanska socijaldemokratska konferencija znači udaranje osnova i pripremanje nacionalne i socijalne revolucije proleterskih balkanskih naroda.“¹³

Održavanjem Balkanske konferencije ispoljen je jedan pozitivan smisao i progresivna tendencija. Odluke Konferencije izložene najpre u njenoj rezoluciji to medvosmisleno pokazuju. Balkanski predstavnici socijalističkih ideja ukazali su na potrebu udružene borbe protiv nacionalnog, kolonijalnog i socijalno-političkog porobljavanja, odražavajući objektivni razvitak društvenog kretanja. Vođeni principom klasne borbe proletarijata oni su tražili federaciju slobodnih balkanskih naroda, ravnopravnu zajednicu ljudi, nasuprot buržoaskoj politici nacionalne podvojenosti i komadanja naroda i teritorija, nasuprot nacionalnom šovinizmu i imperijalističkim tendencijama kapitalizma, koji se razvijao.

Međutim, ma koliko ova Balkanska konferencija imala značaja i pozitivnog odjeka, najpre među narodima Balkana, i ma koliko ova ideja ujedinjenja bila vezana za radničku socijaldemokratsku partiju, ne može da se ne skrene pažnja na ograničenost i nedostatke ovog poduhvata odnosno na propuste balkanskih socijaldemokratija, u vezi sa ovom Konferencijom. Treba znati, najpre, da su se sve balkanske socijalističke partije, neke sa manjim a neke sa većim isukstvom, razvijale i određivale svoje političke programe na idejnoj osnovi Druge internacionale, koja je u ovom periodu sve otvorenije prelazila na pozicije jedne oportunističke, reformističke i antisocijalističke međunarodne organizacije. Balkanske socijaldemokratske partije u to vreme, istina, još uvek nisu napustile u osnovi revolucionarnu, marksističku ideološku platformu i mada, po rečima Radovana Dragovića (koje se odnose na Srpsku socijaldemokratsku partiju) one nisu partije samo reformi, nego revolucija, korenitog preobražaja današnjeg buržoaskog društva, ipak se proleterska revolucija nije shvatila kao energično zaoštavanje klasno-političkih antagonizama u pravcu rađanja novog, socijalističkog društva, a pogotovu se revolucija nije uzimala i kao mogući „akt u kome jedan deo stanovništva nameće svoju volju drugom delu puškama, bajonetima i topovima, to jest sredstvima vrlo autoritativnim“.¹⁴ Upravo se na primeru ostvarivanja ideje Balkanske konfe-

¹² *Slobodna reč* — centralni organ socijalne demokratije u Hrvatskoj i Sloveniji, — w. *Radničke novine*, br. 1, Beograd 1910. g.

¹³ Na samoj konferenciji, predstavnik Slovenačke SDP (dr Hajnrih Tuma) potencirao je u svojoj diskusiji mogućnost revolucije rekavši: „Kapitalizam nam sprema jedan svetski pokolj. U slepoj žudnji da satre svoga protivnika radi svoje zarade, kapitalizam će taj pokolj i prirediti. Njega može sprečiti samo organizovani međunarodni proletarijat, koji iza rata preči revolucijom“. — *Radničke novine*, br. 3, Beograd, 1910. g.

¹⁴ F. Engels, V. Lenjin: *Proleterska revolucija i renegat Kaucki*, Beograd 1948, s. 25.

rencije manifestovala nedoraslost socijaldemokratskih partija u odnosu na marksističko učenje o revoluciji, uzrokovana objektivnim stanjem proizvodnih mogućnosti i odnosa na ovom delu Evrope, pa se i kao vidni nedostatak i ove Konferencije ispoljilo nejasno određivanje puta i načina ostvarenja jedinstva naroda Balkana. Čak i čisto revolucionarni stavovi, nasuprot reformističkih, koji su zastupani na Konferenciji, nisu bili precizni u pogledu svog karaktera: o nacionalnoj, političkoj, privrednoj i kulturnoj revoluciji govorilo se kao o podjednako važnim.

Još jedna stvar je, takođe, interesantna kada se analiziraju nedostaci Prve balkanske socijaldemokratske konferencije. Konferenciji su, kao što je poznato, prisustvovali i delegati iz Turske. Turska je u to vreme preživljavala jedan socijalni preporod, koji je, istorijski i konkretno posmatran sadržao elemente demokracije i realnijih ljudskih odnosa. Balkanska konferencija socijaldemokratskih partija, međutim, nije postavila sebe jasno u odnosu na to stanje, nije analizirala tendenciju unutrašnjeg razvitka mladoturske republike koja bi se imala i podržavati, dalje razvijati i pored svih osuda sistema. Delegat Turske, Kozjakin, u ime partije Hinčakista (koja, zapravo, i nije bila sasvim socijalistička partija), nije otišao dalje od šablonizirane izjave da „Turska u stvari i nije ništa drugo do međunarodna kolonija. Njezina politička samostalnost je prividna, njezini vlasnici su samo tuđi agenti“¹⁵.

Posebno pada u oči apstraktnost odluka Prve balkanske konferencije socijaldemokrata. Misli se na činjenicu da Konferencija nije donela nikakva konkretna rešenja, pa čak ni konkretne predloge, po mnogim aktuelnim pitanjima. Uzmimo za primer nacionalno pitanje o kome se dosta govorilo. Dublje nepoznavanje problema nije moglo da socijaldemokratiju ikrene dalje od propagandističkih parola s obzirom da je očekivala da se i pitanje Makedonije, Albanije, Trakije i drugih naroda reši na magičan način, — stvaranjem Balkanske federacije, isključujući druge mogućnosti rešenja. I pored oštrih reči koje su pale na račun svetskog imperijalizma i nacionalne buržoazije, Prva balkanska konferencija nije ukazala na konkretne oblike borbe protiv imperijalističkih aspiracija i šovinizma, već se pozivala na uopštene fraze o sveopštoj kulturnoj borbi, jedinstvenoj privredi, likvidaciji carinskih granica i slično. Pa čak i u pogledu osnovne radne tačke ove Konferencije: solidarnost i međusaradnja balkanskih socijaldemokratskih partija, nisu diskutovane konkretne mogućnosti realizacije te saradnje na dalje. Valjda i zbog uviđanja ovog propusta, na Konferenciji je stavljeno u zadatak Srpskoj socijaldemokratskoj partiji da pripremi konkretan plan daljeg zblizavanja i aktivne saradnje partija a u vezi sa pripremom druge balkanske konferencije socijaldemokratskih partija, što potvrđuje četvrti odeljak Odluke Socijaldemokratske balkanske konferencije, koji je glasio:

„Stavlja se u dužnost sekretarima socijaldemokratskih partija na Balkanu i jugoistoku Evrope da, posredstvom sekretara Srpske socijaldemokratske partije u Beogradu, stalnim održavanjem intimnih veza omogući jednoobraznu i s planom izvedenu paralelnu akciju u smislu ove odluke. A za iduću konferenciju, koja će se održati 1911. u Sofiji, da izrade formulisan program naših političkih i nacionalnih zahteva kao i projekt o organizacionoj zajednici socijaldemokratskih partija na Balkanu i jugoistoku Evrope“¹⁶

¹⁵ Radničke novine, Beograd, br. 2. 1910. g.

¹⁶ Socijalist, br. 1, 1910, s. 153.

III

Po svom karakteru i cilju Prva balkanska konferencija socijalista javlja se kao suprotnost težnjama balkanske buržoazije ka zbližavanju i bratimljenju. U svom članku *Provi korak*, Dušan Popović upravo konstatuje tu činjenicu kada piše: „... za razliku od dosadašnjih jugoslovenskih i interbalkanskih konferencija i kongresa, ova naša Prva socijalistička konferencija nije bila jedno razočaranje, nije predstavljala skup ljudi koji su došli sa toplim željama i oduševljenjem a razišli se sa uverenjem da se zbog heterogenosti pogleda i faktičkih prepreka ne može zajednički raditi. Entuzijasti iz buržoaske inteligencije raznih balkanskih narodića uvek su pre ovakvih sastanaka mislili da im pogledi konvergiraju, *posle* direktnog dodira i detaljnijih pretresanja oni su morali u sebi priznavati da će im pogledi i akcije sve više divergirati. Kod nas socijaldemokrata stvar je obrnuta. Ukoliko se i jave razlike u gledištu na jedno pitanje zbog razlike u objektivnom položaju i zbog toga što se stvar posmatra s *jedne* njene strane, one se, u međusobnim diskusijama, *nivelišu* opštim marksističkim gledištem koje, s visine principa, blistavo osvetljava celinu“¹⁷. Socijaldemokratske partije oštro su kritikovale sporazumaštvo buržoazije na Balkanu na račun nacionalnog ugnjetavanja mnogih delova balkanskih naroda. Iako socijaldemokratija na Balkanu, uglavnom, nije *odmicala* mnogo dalje od pozicija buržoaske nacionalne politike (u odnosu na Makedoniju, Albaniju i dr.) ona se apsolutno ograđivala od buržoaskog sporazumevanja, Trojnog saveza i sl. Izjavljujući da buržoazija hoće savez nacija podjarmljivanjem drugih delova nacije, socijaldemokratija je isticala *socijalistički*, demokratski karakter svoga poduhvata:

„Mi smo napravili jedan savez za veliku akciju, savez suprotan savezu vladara, koji upropašćuje narodne mase, savez, koji će raditi na potpunom oslobođenju naroda. Za ovom akcijom ne stoji ona snaga koja stoji iza Trojnog saveza. Mi ne raspolazemo bankama ni topovima. Ali mi raspolazemo nečim moćnijim. Mi imamo socijaldemokratske svesti i oduševljenja. Na našoj strani je broj, koji, blagodareći našoj agitaciji, postaje sve veći. Eto, tu je naša snaga. U divljem jurenju evropskog kapitala mi ostajemo *jedini* nosioci kulture“¹⁸.

Tako su socijaldemokratske partije Balkana svojom prvom konferencijom označile jedan novi put narodnog ujedinjenja i borbe protiv političkog bespravlja i kolonijalne zavisnosti. Podržavajući razvitak kapitalizma u svojim zemljama socijaldemokratske partije su istupile protiv pohlepa i šovinizma buržoazije, kojima se ova rukovodila u svojim planovima za ostvarenje saveza država na Balkanu. U istoriji radničkog pokreta u ovom delu Evrope prvi put je podignut zajednički glas balkanskog proletarijata da udruženim snagama prionu svom ujedinjenju. Zato je Dimitrije Tucović i mogao da u svom govoru, na kraju Konferencije, konstatuje veliku radost što je Prva socijalistička balkanska i jugoslovenska konferencija došla do *jedne* odluke, *izrazila jedno* socijalističko uverenje i *jednake* težnje.¹⁹

Petar I. KOZIĆ

predavač Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

¹⁷ *Borba*, knj. 1, br. 2, 1910, s. 41.

¹⁸ Triša Kaclerović, v. *Radničke novine*, br. 6, Beograd 1910.

¹⁹ V. *Radničke novine*, br. 5, Beograd 1910.

S u m m a r y

On January (7th, 8th and 9th), 1910, took place the First Balkan social-democratic conference, whereat participated representatives of social-democratic parties of Serbia, Bulgaria, Croatia, Turkey, Montenegro, Slovenia, Bosnia, Rumania and Macedonia. The Greek social-democratic party apologized in advance for its impossibility to take part and promised thoroughly to uphold the conclusions of the Conference. This Balkan conference of representatives of labour parties put to the agenda many questions the solution whereof depended upon the unity of the proletariat, and before all of the Balkan proletariat. The principal topic of discussion dealt with the problem of colonial and therefore national subordination of the Balkan peoples in connection with the aspirations of some European powers and with the politics of Balkan middle classes. The conference affirmed that only by unification of Balkan peoples under the flag of the proletariat could prevent the development of a colonial and usurpation system. "As a political representative of the labour class — it is stated in the Conclusion of the Conference — which is not divided by national antagonism of a ruling class, the social democracy has that important task, to be the most conscientious, the most resolute and the most consistent bearer of the idea of solidarity of the peoples of the South-east of Europe and, through a class struggle of the proletariat, to strengthen the power of resistance of the people against the conquering policy of European capitalism".

By its nature and by its purpose the First Balkan conference appeared as the opposite of the tendencies of the Balkan middle classes in the direction of reconciliation and fraternization. In his article *The First Step*, Dušan Popović is just recording this fact by writing, that "... differently from the previous Yugoslav and inter-Balkan conferences and congresses, this our, the first, socialist conference was not a disappointment, it did not constitute a gathering of people who came there with fervent desires and enthusiasm and separated with a conviction that because of heterogeneous views and factual obstacles could not work together. The enthusiasts from the middle class's intelligentsia of various Balkan populations thought always prior to such gatherings that their views were converging, but, after a direct contact and a minute discussion they had intimately to admit that their views and their actions will ever more diverge. With us social-democrats the thing is inverted. Should there even appear differences of views on a question because of a difference in the objective position and because a thing is viewed from one of its sides, they are, in mutual discussions, levelled by a general Marxist view, which, from the top of the principle, glitteringly illuminate the whole".

PRILOG DEFINISANJU POJMA LOKALNE DRUŠTVENE ZAJEDNICE

1. Postoji veći broj definicija lokalne društvene zajednice. Sve te definicije se međusobno razlikuju, neke manje a neke više. Tako veliki broj definicija lokalne društvene zajednice, pored ostalog, često dovodi u nezgodan položaj ljude koji se bave naučnim istraživanjem lokalnih zajednica, jer njihov predmet istraživanja nije precizno određen, a zna se da je za uspešno istraživanje nužno precizno određivanje predmeta istraživanja. Naša namera je da ovim učinimo skroman prilog potpunijem definisanju pojma lokalne društvene zajednice.

Smatramo da se pri pojmovnom određivanju lokalne zajednice mora poći od Marksove definisanosti društva na liniji prvenstvenog razgraničavanja društva od prirode i da je pri tome nužno ukazati na egzaktnost pojmovne određenosti društva determinisane istorijskim faktorima i okolnostima. Ovakav pristup ovoj problematici omogućiće razgraničenje od vladajućih građansko-socioloških teorija o apstraktnosti društva i njegovom dvostranom razvoju (primitivna i moderna civilizovana društva) i potencira razvoj društva preko kvalitativno-istorijske heterogenosti i klasne određenosti, a ne preko apstraktne homogenosti i odvojene van prostora i vremena.

Društveni život se izražava kao praktičan, određen istorijski uslovljenim karakterom produkcionih odnosa jednog konkretno posmatranog društva.

2. Polazeći od procesa razmene između čoveka i prirode, Marks je definisao ljudsko društvo kao celokupnost odnosa ljudi naspram prirode i međusobno. „Jer celina tih odnosa u kojima se nosioci te proizvodnje nalaze naspram prirode i među sobom, u kojima proizvode, ta celina baš jeste društvo, posmatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi”.¹ Međutim, društvo nije nikada apstraktno, izuzev pri određivanju njegove pojmovne razlike u odnosu na prirodu. Društveni život je uvek praktičan i on je određen datim produkcionim odnosima koji leže u njegovoj osnovi. Zato čovečanstvo, ako ga shvatimo kao najširu i sveobuhvatnu ljudsku zajednicu i nije nikada činilo jedno društvo. Ono je predstavljalo i predstavlja jednu celinu samo u smislu pojmovnog razlikovanja društva od prirode. U svojoj istoriji čovečanstvo je uvek bilo podeljeno, pa je i danas podeljeno, na manji ili veći broj društava, koja su manje ili više između sebe razdvojena, a pripadnici pojedinih društava podeljeni u manje ili veće grupe koje se međusobno razlikuju. „U okviru društva kao najšire i sveobuhvatne ljudske zajednice postojale su uvek još i razne druge, uže zajednice sa svojim posebnim odnosima i obeležjima. One su se uklapale u društvo i bile nosioci socijalnog procesa. U različitim epohama ti nosioci bili su različiti. Jedni su postojali već od samog početka društva (horde-

¹ K. Marks, Kapital, knjiga III, Kultura, Beograd, 1948, st. 709.

rod); drugi su se pojavili kasnije u okviru roda (porodica); treći tek po iščezavanju roda (država, narod, nacija); četvrti su išli uporedo s njim (razni oblici teritorijalnog nastanjivanja — po rodovima ili porodicama ili po teritorijalnim zadrugama). Jedne od tih istorijskih tvorevina postoje još i danas (porodica i država); druge su u civilizovanim državama nestale (rod i pleme) prešavši bilo širenjem i spajanjem u narod, bilo sužavanjem i drobljenjem u sitnije zajednice — porodicu, bilo nestajanjem i pretvaranjem u teritorijalno-političke zajednice-državu. U svim tim zajednicama odigrava se i određen način svakidašnjeg života-određene navike i običaji, lični i kolektivni odnosi, domaći i javni život kao posebna strana ili vid društvenog zbivanja.

Prema tome u dosadašnjem istorijskom razvitku društva kao najšire istorijske zajednice ljudi nemamo samo jednu jedinu liniju razvoja-razvitka samih društveno-ekonomskih formacija-nego u okviru tih formacija i te opšte linije razvitka, još i poseban razvitak i posebne linije razvoja drugih zajednica koje su nastale i iščezavale, razvijale se ili prelazile u druge, širile se ili drobile, uklapale se („uslojavale“) u druge društvene celine ili dodavale (naslojavale) jedne na drugu u raznim društvenim formacijama i različitim istorijskim kombinacijama (npr. kombinacije rod i porodica, selo i grad, država, porodica i narod, društvo i nacija itd.).² Pojavu i razvoj ovako različitih oblika društvenog života u istorijskom razvoju čovečanstva, marksistička nauka o društvu objašnjava na materijalistički način, specifičnom materijalnošću ljudskog društva, tj. razvojem materijalnih proizvodnih snaga. Materijalna proizvodnja je osnova, koja u poslednjoj instanci, prouzrokuje i uslovljava sve ove razne oblike društvenog života. „Po materijalističkom shvatanju, odlučujući faktor u historiji je, u krajnjoj liniji produkcija neposrednog života. A on sam je, opet dvojakog karaktera. S jedne strane, proizvodnja sredstava za život, predmeta ishrane, odijevanja, stana, i za to potrebnog oruđa, s druge strane, proizvodnja samih ljudi, produženje vrste. Društvene ustanove pod kojima žive ljudi jedne određene epohe i jedne određene zemlje, uvjetovane su objema vrstama proizvodnje, razvojem stupnjem, s jedne strane — rada, a s druge porodice“ (podvukao D. M.).³ Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte.⁴ Razvoj društvenih zajednica kretao se putem stvaranja dve grupe zajednica. S jedne strane stvarale su se šire zajednice koje su obuhvatale celo društvo (razvitak od roda do plemena, naroda i države), a s druge strane stvarale su se zajednice užje, u okviru tih širih zajednica (porodica, susedstvo, selo, gradovi, pojedine četvrti grada itd.). U tom procesu nestajale su krvno-srodničke društvene zajednice (izuzev porodice), a nastaju teritorijalne društvene zajednice, naselja, pokrajine, države. Ljudi žive u porodici koja je stalno nastanjena na određenom geografskom prostoru, i sa ostalim porodicama koje žive na istoj teritoriji čine jednu celinu na osnovu zajedničkog mesta stanovanja i međusobnih uticaja koji iz te činjenice proizilaze. Tako se može reći da su od robovlasništva do danas najrasprostranjeniji oblici društvenog života porodica i određena geografska područja na kojima su stalno nastanjene porodice, tj. lokalne društvene zajednice. Razumljivo je onda što su jedan i drugi oblik društvenog

² Dr Ljubomir Živković, Društvena nadgradnja, Naprijed, Zagreb, 1960. god., str. 351.

³ F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, sabrana dela knjiga II, Kultura, 1950. god. strana 160.

⁴ K. Marks, Predgovor za „Prilog kritici političke ekonomije“ sabrana dela knj. I, Kultura, Beograd 1950. god. str. 338.

života bili predmet čovekovog interesovanja i regulisanja od prvih dana ljudske istorije, mada ne uvek u podjednako meri. Danas u nauci postoji saglasnost u pogledu određivanja pojma porodice, međutim, pojam lokalne društvene zajednice još nije na jedinstven način određen kako suštinski tako ni terminološki.

3. Kao što smo videli lokalna društvena zajednica je danas pored porodice najrasprostranjeniji oblik društvenog života. Zato nije nikakvo čudo što je ona predmet proučavanja mnogih naučnih disciplina. No, i pored toga danas ne postoji jedinstveno shvatanje u pogledu sadržinskog određivanja pojma lokalne zajednice, a postoje i terminološke nesuglasice. Razume se da je mnogo značajnija sadržinska određenost pojma lokalne društvene zajednice, teoretska razrada pojma lokalne zajednice, jer se time stvara, između ostalog, i mogućnost tešnjeg integrisanja njenih proučavanja od strane većeg broja naučnih disciplina. Terminološke razlike su sekundarno pitanje u odnosu na sadržinsku određenost, jer je terminologija stvar konvencije.

Postoje brojne terminološke razlike. Tako na primer, u engleskom jeziku za označavanje lokalne zajednice upotrebljava se izraz „community” ili izraz „local community”. No, ovaj isti izraz upotrebljava se i onda kada se želi da označi opština u administrativnom smislu, pa se čak upotrebljava i za označavanje nekih širih teritorijalnih zajednica. Izraz „community” upotrebljava se ponekad i za označavanje nekih specifičnih društvenih grupa čije je obeležje velika unutrašnja kohezija (na pr. verske sekte).

U nemačkom jeziku za označavanje lokalne zajednice upotrebljavaju se dva izraza — „Gemeinde” i „Gemeinschaft”. Međutim, ovi termini mogu imati i druga značenja. Tako se izraz „Gemeinde” upotrebljava da označi opštinu u administrativnom smislu, a pored toga upotrebljava se i za označavanje religioznih zajednica. Isti je slučaj i sa izrazom „Gemeinschaft”. Ovaj izraz upotrebljava se i da označi zajednicu sa svojevrsnim tipom društvenih odnosa. Tako se može naći objašnjenje za reč Gemeinschaft da ona pored ostalog označava i zajednicu više, jedinki povezanih nečim zajedničkim i te veze kojima su povezane.

U pogledu sadržinskog određivanja pojma lokalne društvene zajednice takođe postoji neujednačenost. Mnoge definicije koje postoje o pojmu lokalne zajednice međusobno se razlikuju i imaju dosta posebnih obeležja. Neke čak i ne daju pozitivnu definiciju, ne definišu šta je to lokalna zajednica, već govore o tome šta nije lokalna zajednica. Takav je slučaj sa definicijom lokalne zajednice koju daje Mac Iver u svom delu *Web of Government*.⁵ Druge definicije nastoje da budu preciznije od Mac Iverove, pa ipak ne možemo reći da zadovoljavaju svojom preciznošću. Takva je definicija René Königa, koja uglavnom opštinu identifikuje sa lokalnom zajednicom, i kaže da je opština globalno društvo tipa lokalne zajednice.⁶ Međutim, on ne određuje precizno šta je to globalno društvo. Zbog toga se prišlo objašnjenju njegovog shvatanja globalnog društva pa se došlo do zaključka da König kada govori o globalnom društvu misli na društvo koje nije ograničeno u pogledu aspekata ljudske delatnosti i interesa koje obuhvata. On pod globalnim društvom podrazumeva društvo koje je u principu neograničeno, i obuhvata sve aspekte ljudske ličnosti,

⁵ R. Mac Iver: *Web of Government* (New Yor, 1947) st. 193.

⁶ R. König: *Grundformen der Gesellschaft: die Gemeinde* (Hamburg 1958) str. 28.

sve potrebe koje čovek može imati i sve vrednosti koje može osećati.⁷ Međutim, ovakvo shvatanje globalnog društva, tj. shvatanje opštine kao globalnog društva tipa lokalne zajednice nije moguće prihvatiti. Smatramo da jedna manja teritorijalna društvena grupa ne može obuhvatiti svu raznolikost mrežu veza i odnosa u kojima ljudi žive u društvu.

Christen Jonassen definisao je lokalnu zajednicu kao grupu koja je povezana sistemom, prostorno bliskih, međusobno zavisnih bioloških, kulturnih i društvenih odnosa i struktura, koje su se razvile u procesu međusobnog prilagođavanja situaciji u okolini. To je prostorna grupa u kojoj se međusobna zavisnost i povezanost izražava u svesti o jedinstvu zajednica i u njenoj sposobnosti da vrši odgovarajuću kontrolu nad društvenim, kulturnim i biološkim procesima unutar svih granica.⁸ Međutim, u ovoj definiciji nije jasno na koji način komuna vlada i upravlja biološkim odnosima. Pored toga ovde je potrebno odrediti i problem mere prostorno bliskih ljudi, jer sve društvene grupe koje se odlikuju prostornom bliskošću svojih članova svakako nisu lokalne zajednice.

G. A. Hillery je napisao statističku studiju od 94 definicije lokalne zajednice nađenih u delima raznih pisaca. Hillery je analizom ovih definicija došao do zaključka da se sve definicije, pored razlika koje postoje među njima, slažu u pogledu dve karakteristike lokalne društvene zajednice. Naime, sve 94 definicije sadrže u sebi iskaze o tome da se lokalna društvena zajednica karakteriše time što predstavlja jedinstvo dva elementa: prostora i ljudi. Sve definicije ističu da se kod lokalne zajednice radi o grupi ljudi koja nešto radi i živi na određenom prostoru. Međutim, što se tiče ostalih karakteristika lokalne zajednice definicije se međusobno razlikuju, a razlike su ponekad i velike kad se radi o pojedinostima. Pa ipak sve razlike koje postoje između pojedinih definicija mogu se svesti na dva pitanja. Prvo, na pitanje obima lokalne društvene zajednice, i drugo, na pitanje shvatanja karaktera unutrašnjih veza i odnosa u lokalnoj zajednici.

Što se tiče zajedničkih obeležja definicije lokalne zajednice, smatramo da se mogu prihvatiti. Jer, zaista, postoji izvestan broj, i izvesna vrsta potreba, koje su zajedničke potrebe ljudi koji žive na jednoj teritoriji, i koje nastaju iz njihove teritorijalne bliskosti. Te potrebe postoje bez obzira da li se ljudi nalaze u prijateljskim ili neprijateljskim odnosima, i bez obzira da li se oni osećaju povezanim ili nepovezanim. Međutim, ovim elementima treba dodati još neke, čije bi dodavanje doprinelo preciznijem formulisanju pojma lokalne društvene zajednice. Pre svega, ovim faktorima treba dodati faktor vremena, tj. vremenski kontinuitet lokalne zajednice. Jer nam faktor vremena pomaže da od lokalne društvene zajednice razlikujemo neke druge skupine, koje, takođe, za svoje elemente imaju prostor i ljude, kao što je slučaj sa razbojničkom bandom ili vojnim logorom.

Što se tiče razlika koje postoje kod pojedinih pisaca u pogledu obima lokalne društvene zajednice, treba istaći, da izvestan broj pisaca svrstava lokalnu zajednicu u istu grupu sa širim oblicima društvenog života kao što su narod, nacija, civilizacija pa čak i čovečanstvo.⁹ Druga grupa pisaca pak, lokalnu

⁷ D. E. Pusić, Osnovne jedinice samoupravljanja, Uprava, br. 3, Zagreb, 1962. god.

⁸ Ch. T. Jonassen: Community Typology, u Marcin B. Sussman ed: Community Structure and Analysis (New York, 1959.), str. 20-21.

⁹ R. Mac Iver, sh. h. Page Society, An Introductory Analysis, Macmillan, London, 1953. god.

društvenu zajednicu u pogledu obima, izjednačava sa raznim oblicima društvenog života koji su uži od lokalne zajednice. Tako se pojmom lokalne zajednice označavaju razne društvene grupe i organizacije koje se formiraju radi ostvarenja određenih ciljeva ili se, pak, ovim pojmom označavaju pojedini delovi lokalne zajednice, pa čak i difuzni oblici društvenih odnosa, kao što je npr. susedstvo.

U pogledu drugog spornog pitanja o pojmu lokalne zajednice, koje se odnosi na karakter unutrašnjih odnosa lokalne društvene zajednice, sva shvatanja o ovom pitanju možemo podeliti u dve grupe. Prvu grupu čine ona shvatanja koja ističu da društveni odnosi u lokalnoj zajednici moraju biti odnosi društvene saradnje, da mora postojati socijalna bliskost među članovima zajednice. Drugu grupu čine shvatanja koja ističu da socijalna bliskost i unutrašnja saradnja nisu obavezna, obeležja svake lokalne zajednice. Ističe se da se jedna ista lokalna zajednica može u jednom periodu nalaziti u stanju čvrstih unutrašnjih veza, sposobna za kolektivnu aktivnost, a u narednom periodu može biti razjedinjena unutrašnjim sukobima.

Ovim kratkim osvrtom na problem definisanja lokalne društvene zajednice hteli smo da ukažemo na raznovrsnost definicija i pre svega na nepreciznost definisanja lokalne društvene zajednice. Međutim, smatramo da je za naučno istraživanje lokalnih društvenih zajednica nužno precizno formulisanje samog pojma lokalne zajednice. Zato ćemo i učiniti pokušaj u pravcu određivanja preciznije definicije pojma lokalne društvene zajednice, koji bi nam omogućio uspešan rad na istraživanju lokalnih zajednica. Pri određivanju pojma lokalne zajednice poći ćemo od postojećih definicija koje postoje ne samo u inostranoj već i u našoj domaćoj literaturi.

4. U našoj literaturi pored kritičnog izlaganja različitih shvatanja pojma lokalne društvene zajednice postoje i pokušaji pozitivnog definisanja, tj. određivanja pojma lokalne društvene zajednice.

Profesor Eugen Pusić u već pomenutom članku pokušava da definiše lokalnu zajednicu i uzima za osnovne elemente svoje definicije lokalne zajednice, prostor i ljude koji izvesne svoje potrebe zajednički zadovoljavaju na izvesno duže vreme. Po njemu postoje izvesne društvene pojave koje proizilaze iz toga što ljudi stanuju na nekom relativno ograničenom prostoru, i upozorava na relativnost izraza ograničenog prostora, jer mi ne znamo, kaže on do kraja, koji je to prostor logičan za komunu. „Tim samim bliskim stanovanjem nastaju potrebe koje se moraju zajednički zadovoljavati, i u tu svrhu razvijaju se izvesne institucije i službe. U modernoj zajednici, na stupnju razvika naše zemlje, danas su to uglavnom privreda, komunikacije, kulturno-prosvetne ustanove, socijalno-zdravstvene ustanove, rekreacione ustanove, sigurnosne službe i političko-upravne ustanove“.

Profesor Vojin Milić definiše lokalnu zajednicu rečima: „Lokalna društvena zajednica je globalni oblik društvenog života koji obuhvata sve društvene oblike i sve vidove društvene aktivnosti na određenom geografskom prostoru“.¹⁰

Profesor Jože Goričar o pojmu lokalne zajednice kaže: „Iako pojam lokalne zajednice u sociološkoj nauci nije jedinstveno definisan, možemo se ipak saglasiti s tim da se pod tim pojmom najčešće podrazumeva teritorijalna društvena grupa u kojoj čovek provodi svoj svakidašnji život, i kojoj uz to, pri-

¹⁰ Dr V. Milić, Sociološko proučavanje lokalnih društvenih zajednica, „Jugoslovenski časopis za filozofiju i sociologiju“ br. 1/1957.

padaju i neke društvene funkcije"¹¹. Znači, profesor Goričar definiše lokalnu društvenu zajednicu kao teritorijalnu društvenu grupu u kojoj čovek provodi svoj svakidašnji život, i kojoj uz to pripadaju i neke društvene funkcije. Smatramo da je ova definicija lokalne društvene zajednice prihvatljivija, jer zaista govori o prostoru i ljudima, o sredini u kojoj čovek provodi svoj svakidašnji život, i toj sredini pripadaju neke društvene funkcije koje proizilaze iz zajedničkog neposrednog života na određenom prostoru.

Međutim, mi smatramo da se lokalna društvena zajednica može preciznije i potpunije definisati rečima: *lokalna društvena zajednica je teritorijalna društvena grupa u kojoj ljudi provode svoj svakidašnji život, stupaju u međusobne odnose koji su uslovljeni, pre svega, neposrednim zajedničkim životom na određenom geografskom prostoru i kojoj pripadaju određene društvene funkcije od zajedničkog interesa, pre svega, za ljude koji je čine.*

Smatramo da je definicija profesora Pusića preširoka i da se u suštini svodi na identifikovanje lokalne zajednice i opštine. Međutim, opština kao osnovna društveno-politička zajednica u našem društvu, obuhvata veće geografsko prostanstvo, a ljudi koji žive na tom prostanstvu po pravilu se svi međusobno i ne poznaju. Njihov svakodnevni život odvija se na užim geografskim područjima, u manjim društvenim grupama, u pojedinim naseljima. Razume se da su ova naselja delovi teritorija opštine, i da kao takva imaju izvesne zajedničke potrebe koje zajednički podmiruju, zato se i kaže, da „u opštini kao osnovnoj društveno-političkoj zajednici obezbeđuju se materijalni i drugi uslovi za rad ljudi i razvitak privrede i društvenih službi; utvrđuju se i raspoređuju sredstva za potrebe opštine; stvaraju se uslovi za zadovoljavanje materijalno-socijalnih, kulturnih i drugih zajedničkih potreba građana; usklađuju se pojedinačni i zajednički interesi sa opštim interesima"¹². Međutim, pored ovih potreba, koje su rezultat življenja na teritoriji opštine, postoji određen broj potreba i veza koje proizilaze iz činjenice zajedničkog života ljudi u manjim društvenim grupama na određenom geografskom prostoru, u onim društvenim grupama u kojima ljudi zaista provode neposredno svoj svakodnevni život i za čije su podmirenje neposredno zainteresovani. Zato „u mesnoj zajednici kao samoupravnoj zajednici građana seoskih i gradskih naselja, građani neposredno ostvaruju samoupravljanje u oblasti delatnosti koje služe neposredno zadovoljavanju potreba radnih ljudi i njihovih porodica"¹³. Zato mi smatramo da je lokalna društvena zajednica uža od opštine, čak i od naselja ako je naselje brojnije, da je to društvena grupa u kojoj čovek neposredno provodi svoj svakodnevni život.

Smatramo da je definicija lokalne društvene zajednice profesora Milića prilično neodređena i da je kao takva nezgodna da služi kao osnov pri istraživanju lokalnih zajednica, jer, kao što je poznato, predmet istraživanja mora biti jasno definisan.

5. *Definišući lokalnu zajednicu kao teritorijalnu društvenu grupu u kojoj ljudi provode svoj svakodnevni život, stupaju u međusobne odnose koji su uslovljeni, pre svega, neposrednim zajedničkim životom na određenom geografskom prostoru, i kojoj pripadaju određene društvene funkcije od zajedničkog interesa pre svega, za ljude koji je čine, smatramo da se pri prouča-*

¹¹ Dr J. Goričar, Ispitivanje društvene strukture i lokalnih društvenih zajednica, Sociologija br. 1/1959. str. 128.

¹² Član 96 Ustava SFRJ.

¹³ Član. 104 Ustava SFRJ.

vanju lokalne zajednice mora voditi računa o nekim činjenicama. Pre svega, lokalne zajednice kao oblici društvenog života na određenoj teritoriji izazovane su i određene oblikom i stupanjem proizvodnje materijalnih dobara; drugo, lokalne društvene zajednice su delovi širih globalnih oblika društvenog života i kao takve su uključene u život tih širih globalnih oblika društvenog života (grada, pokrajine, pre svega opštine kod nas, države). Isto tako moguće je i postojanje užih društvenih zajednica u okviru lokalne zajednice. Između lokalne zajednice, užih društvenih zajednica u okviru nje i širih oblika društvenog života u okviru kojih egzistira lokalna zajednica, postoje određene veze i one jedne na druge utiču. Konkretna uticaj određen je karakterom i razvijenošću ovih veza.

U pogledu unutrašnjih društvenih odnosa koji postoje u okviru lokalne društvene zajednice, lokalne društvene zajednice mogu se razlikovati, mogu biti vrlo jedinstvene ali i razjedinjene borbama unutar njih, a karakter tih unutrašnjih odnosa u poslednjoj instanci određen je oblikom i stupanjem materijalne proizvodnje, a pre svega, i u poslednjoj instanci, karakterom proizvodnih odnosa i stepenom njihovog razvoja.

Danilo MARKOVIĆ
asistent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

Résumé

L'auteur par ce travail fait une modeste contribution à la définition de la conception de la communauté locale. Dès le commencement du travail il souligne qu'il y a plusieurs définitions de la conception de la communauté sociale locale, qui se distinguent plus ou moins mutuellement. Cependant, pour une recherche sociologique des communautés locales, il est nécessaire que la conception de la communauté locale soit définie le plus précisément que possible, car l'on en définit ainsi l'objet des recherches et par ça même l'on en réalise une des conditions pour une recherche efficace.

En abordant le problème de la définition de la conception de la communauté locale, l'auteur prend pour son point de départ de ses considérations de ce problème le caractère définitif de Marx de la société sur la ligne d'une délimitation fondamentale entre la société et la nature, et il y relève, ensuite, l'exactitude de la détermination conceptuelle de la société déterminée par des facteurs historiques et par les circonstances.

Dans l'exposition ultérieure il en développe la conception de Marx de la détermination conceptuelle de la société dans sa substantialité, comprenant aussi bien les sociétés spéciales que celles particulières, soit, les communautés sociales en distinguant ce qui en fait leur base commune, et d'autre part l'on y relève la connexion génétique et même horizontale.

En réduisant l'accès théorique sur les définitions concrètes de la communauté locale, l'auteur relève qu'il y a aussi des inégalités terminologiques dans les différentes langues pour la détermination d'une, en substance, même conception soit, de la communauté locale.

L'auteur mentionne les recherches de Hillery sur plus de quatre-vingt-dix définitions des communautés locales et en déduit leur base commune, soit, que toutes ces définitions admettent que chez les communautés locales il s'agit de l'espace

des hommes, mais elles diffèrent dans leurs caractéristiques ultérieures. L'auteur ensuite, polémise avec certaines de ces définitions — comme, par exemple, avec celles de Mac Iver, R. König et autres.

En outre, on y jette un coup d'oeil aussi sur les définitions de la communauté locale qui existent chez nous, par exemple, les définitions données par J. Goričar et E. Pusić.

En fin, sur la base d'une rationalité positive des définitions qui existent et qui viennent d'être considérées, l'auteur en donne son définition ainsi conçue: La communauté sociale locale est un groupe social territorial dans lequel les hommes passent leur vie quotidienne, en y entrant en rapports mutuels conditionnés d'abord par la vie immédiate en commun sur une espace géographique déterminée dans laquelle appartiennent des fonctions déterminées d'intérêt commun avant tout, pour les hommes qui la constituent.

KRITIČKI OSTVRT NA NEKE TEORIJSKE OKVIRE FILMA

Karakteristično je za savremeno društvo da na njega film ima dosta širok spektar dejstava, i da u svakom slučaju predstavlja jedan izraz društvene svesti. Film tu svest prezentira na određeni način, a time se može pretpostaviti i njegov uticaj na društveno biće. Ipak ćemo se složiti da je najjače dejstvo filma u izgrađivanju individualne svesti. Film uspeva ne samo da za ona dva časa, dok traje prikazivanje, da potpuno preokupira našu svest, već i da izazove i sakupljanje naših „jedinica snaga svesti“¹ o datom pitanju na duži rok, tako da se pojedini utisci nose veoma dugo, čak i godinama.

Za jedan sve širi krug ljudi film je sve više sastavni deo vaspitanja i razvijanja njihove ličnosti. On je postao takoreći svakodnevno prisutna realnost. Gledalac je pasivan — on usvaja ili odbija, svesno ili nesvesno, ono što se prikazuje na filmu. To se taloži u njegovoj svesti posle svakog filma i ima određeno pozitivno ili negativno dejstvo.²

U ovome radu mi ćemo razmotriti samo neke filmove, i to neke njihove strane, koji se od ostalih i razlikuju po tome što se pokazuju kao izraz za izvesna savremena idejna shvatanja tvoraca filma. To su filmovi koji su snažno prožeti učenjem savremenog građanskog psihologizma. Filmovi koji su izrazitije izrazili određene psihološke i sociološke koncepcije su brojni, ali među njima svakako zauzimaju prvo mesto oni koji su napravljeni na bazi Frojdrovih učenja ili učenja savremenog građanskog sociologa Jakoba Morena. Postoji čitavi niz takvih filmova, kod nas prikazivanih, koji su napravljeni na bazi ovih učenja, kao potvrda istih ili kao odbrana takvih idejnih shvatanja. Tako imamo filmove: „Začarana“, „Sedmi veo“, „Eva sa tri lika“, „Dogodilo se je to iznenada prošlog leta“ i druge. Filmovi ovakvoga tipa su jedan nesumnjivo jasan izraz savremene građanske društvene svesti. Ti filmovi otkrivaju jedan vid idejnih preokupacija koje preko filma dopiru do nas i imaju određeni uticaj na našeg gledaoca. Neosporno, to je samo jedan izraz takve društvene svesti u kojoj se teži da se što više potencira psihološki faktor kao bitan i presudan kako za individualnu svest tako i za društvenu svest uopšte. Gledalac koji gleda filmove ovakve vrste, nehotice se navikava na takve norme, može doći do određenih zaključaka o takvoj svesti, može je primiti kritički ili neposredno, a to neosporno utiče na njegove stavove o mnogim bitnim pitanjima društvenih odnosa.

¹ Dr S. J. van Pelt: Hipnotizam, Medicinska knjiga, Beograd — Zagreb, 1962, str. 11.

² Razmatranja u ovome pravcu nalazimo u članku Ljubiše Jovanovića: „Film i strip kao kriminogeni uzroci“, Pregled br. 1-2, Sarajevo 1964.

Ovakvi filmovi pravljeni su na široj idejnoj platformi da je građansko društvo dobro i da ga samo treba lečiti od sitnijih bolesti kao što su kompleksi ili duševne traume u širem smislu ovih pojmova. Time se pak problematika društvenih odnosa svodi na problematiku individue, na njenu ličnost.

Treba istaći da psihijatrijska ili psihoanalitička strana ovih filmova za nas nije u prvom planu; nas takvi filmovi interesuju samo sa aspekta koliko oni utiču na formiranje i izgrađivanje individualne svesti o društvenim fenomenima. A oni upravo imaju u krajnjoj liniji taj cilj, jer da su pojave čisto psihijatrijske ili psihoanalitičke, one bi ostale u okvirima klinika i ne bi tražile jednu širu društvenu realizaciju.

Navedeni filmovi teže da prikažu kao bitne protivurečnosti savremenog građanskog društva ili društva uopšte one protivurečnosti koje su vezane za individualnu ličnost, a glavne protivurečnosti se izostavljaju ili čine nevidljivim. Time kao da se želi da pokaže da nema aktuelnih krupnijih socijalnih problema, već da ima sitnijih problema kao što su kompleksi. Uostalom to je i razlog što se psihologizam veoma razvija u savremenom građanskom društvu. Prema ovim filmovima izlazi da ako bi jedna ličnost postala savršeno normalna i uravnotežena, onda ostaju uslovi za jedan uspešan individualni i društveni život. Pri ovome se zaboravlja na činjenicu da je čovek „zoon politikon“, kako je učio Aristotel, i da je čovek proizvod društva i sredine i da pristupiti analizi problema jedne ličnosti, znači u daljem ući u razmatranja problematike društvenih odnosa i društva, u prvom redu lokalne sredine u kojoj se ova ličnost razvija. Ali savremeni psihologizam prenosi glavnu borbu na analizu najranijeg života jedne ličnosti, u duhu Frojdove psihoanalize, i na probleme seksualne prirode, na tzv. libido.³ Ali taj period do pete godine života kao i određeni libidni problemi su rezultat baš sasvim konkretne društvene sredine u kojoj su se razvijale te ličnosti. Time, opet dolazimo do zaključka da se problemi ličnosti javljaju najpre kao psihosocijalni, a u krajnjoj liniji kao socijalni. Ako dakle razmatranje i filmsko prikazivanje problema ličnosti ima i potrebne socijalne okvire, onda film ima vanredno snažan pozitivan uticaj ka daljem pozitivnom kretanju. Ali ako film vidi socijalne probleme kao lične i ako ih kao takve i isključivo kao takve tretira, onda ne samo da osiromašuje socijalnu sadržinu života već i sputava individualni razvitak jer upućuje na bavljenje sobom.⁴ Ako, dakle, svi putevi vode ka psihijatru, psihoanalitičaru ili psihologu, onda se time ne samo otupljuje smisao života već se on i zatvara. Otuda socijalni okviri jesu ne samo potrebni već i nužni ukoliko se film i želi da prezentira kao umetnost, a tako se u stvari film i jedino javlja kao umetnost.

Lenjin je ukazao da proširivanje seksualnog problema pomoću Frojdove psihoanalize znači ustvari jedno pomodarstvo.⁵ Ali ako se dr Kilder javlja na našoj televiziji kao pozitivna ličnost zato što raščišćava individualne lične probleme i traume, onda gde su širi okviri njegovih kreacija? Na šta pokreće takva akcija i šta ona pokazuje?

³ S. Frojd: Uvod u psihoanalizu, Kosmos, Beograd 1958, str. 261.

⁴ „Ako se čovek bavi samim sobom, njegov se nagon za srećom zadovoljava u veoma retkim slučajevima, i to nipošto u korist njegovu i u korist drugih ljudi. Taj nagon zahteva da se čovek bavi spoljnim svetom, zahteva sredstva za zadovoljenje, dakle — hranu, osobu drugog pola, knjige, zabavu, diskusiju, aktivnost, predmete za trošenje i privređivanje.“ (F. Engels: „Ludvig Foenbah i kraj Nemačke klasične filozofije, Kultura, Beograd 1950, str. 33—34).

⁵ „Sećanja na Lenjina — čovek budućnosti“, Kultura, Beograd 1957, str. 259.

Ako, na primer, film „Iznenada prošlog leta“ psihoanalitičkom terapijom dovodi glavnu junakinju na formiranje zdravih predstava o izvesnim događajima (i time na lično psihičko ozdravljenje), nije li onda bilo u zadnjem planu društvena uslovljenost za takve traume i rasplet društvenog sukoba, kakav nam je inače poznat u svim klasičnim umetničkim delima, ovde se javlja kao jedno psihijatrijsko ili psihoanalitičko razrešenje posmatrano kroz psihičke komplekse jedne ličnosti. Ličnosti figuriraju i u drugim umetničkim delima, i tamo ima glavnih junaka i nosilaca sukoba, ali taj sukob se rešava jednim objektivnim i prirodnim raspletom, dok se u jednom filmu, kao što je to u našem primeru, rasplet (razrešenje) javlja kao rezultat smišljene i isforsirane terapijske revnosti. Je li, prema tome, ličnost u savremenom građanskom društvu osiromašena ili obogaćena? Neosporno je da je ličnost bogatija, ali su socijalni okviri života te ličnosti izostali jer je ta ličnost u stvari otuđena od društva i ostavljena sama sebi, ona se upravo preko jedne psihijatrijske tehnike vraća društvu. Zato se može i postaviti pitanje: Šta će biti sa takvom ličnošću posle terapije? I, je li ta ličnost stvarno postala „normalna“, kome je dakle ona vraćena? Ako je neosporno da se ta ličnost tako „normalizuje“, da se oslobađa kompleksa; onda je to rešavanje spoljne strane problema, a ne i njegove unutrašnje, suštinske. Mi smo na filmu videli traumatičnu junakinju i psihijatra kao pozitivnog predstavnika društva, onog koji u ime društva stručno i kompetentno rešava probleme, ali nismo videli pravo društvo i prave probleme.

Još izrazitiji je primer filma „Eva sa tri lika“. Psihijatri i psihoanalitičari još na početku filmske priče o Evi razaraju njen prvi brak u kome je rođeno jedno dete i to samo zato što je njen suprug posumnjao u neke Evine postupke. Uskoro je podvrgavaju psiho-terapiji u kojoj se pokazuje da je Eva takva i takva (tri lika!) zato što je kao devojčica poljubila mrtvu babu! Tokom terapije se javlja i imponzantni ljubavnik koji ne veruje u Evina tri lika i koji postaje Evin drugi suprug! To je jedan psihoanalitički rezultat: iz jednog braka, o kome nije ništa rečeno, Eva je ušla u drugi! To praktično znači da ovakvi filmovi stvaraju iluziju o jednoj sreći i ravnoteži tek preko psihoterapije. Prema tome, ako je neko nesrećan, on nije našao sebe, i naći će sebe tek preko psihoterapije a ne u svakodnevnoj životnoj i društvenoj borbi za izgrađivanje boljeg života.

S druge strane možemo se upitati: šta je sa društvenim odnosima ako je jedna ličnost zbog kompleksa istrgnuta iz društva? Je li ta sama ličnost „kriva“ ili je pak ona proizvod sasvim konkretnih društvenih odnosa? Ako je pak u pitanju jedno lečenje, jedna psihijatrija, zašto je onda izašla iz klinike? Upravo zato što je u datome društvu koje proizvodi ovakve filmove psihoanaliza i psihijatrija postala „pomodarstvo“ u kome je i inače psihologizam kao ideologija dominirajući.

Ješu li dakle ovakvi filmovi primeri kako se građansko društvo leči od sitnijih bolesti jer je ono inače „dobro“?

Činjenica je da ovakvi problemi ličnosti postoje, ali je pitanje kakvi treba da budu socijalni okviri ovakvih filmova i njihovih ličnosti, i je li to umetnost ako se jedna ličnost posmatra izolovano od društva i kroz psihijatrijsku tehniku? Je li humanost ostavljena samo psihijatrima? Postoje li i druge društvene institucije koje treba da rešavaju ovakve probleme? Ne plaća li se na ovaj način i „psihičko zdravlje“ novcem?

Sva ta pitanja ukazuju na savremene izraze osnovnih protivurečnosti savremenog građanskog društva.

Iza ovog kratkog razmatranja socijalnih okvira jedne grupe filmova građanskog porekla — možemo izvući zaključak da oni kao takvi odražavaju deo savremene društvene svesti i neke idejne preokupacije toga društva. To je ujedno pokušaj da se prikaže građansko društvo kao dobro i da se neke njegove osnovne protivurečnosti svedu na individualne i lične probleme. Takođe bi trebalo istaći potrebu da se u kritičkim prikazima ovakvih filmova ukaže i na socijalne okvire istih.

Dragoljub SIMONVIĆ

asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

S u m m a r y

The author sets out from the marxist proposition according to which the art is a dialectical portion of social conscience so that he approaches the film from a wide sociological aspect.

The author singles out a group of contemporary films of a civil origin, deeply impressed by a psychologism, as are 'Bewitched', 'The Seventh Veil', 'It Happened Suddenly Last Summer', 'Eva With Three Faces', and by analysing them from a given aspect — he is pointing at the absence of social frames of such films, at their tendency to appear indempently from the social reality they are dealing with. In the classic works of art the unravelling of the plot develops objectively and naturally, while in such films we have a psychiatric and psychoanalytic solution, detecting of a traumatic event, quite in the sense of Freud's teaching. That proves the ignorance of social conditionality.

At the close, the author point out that such films represent but one expression of the contemporary social consciousness and anxiety of ideas. He points out, too, the necessity to show in critical surveys also the social frames of such films.

Adam PODGURECKI

PRAVNE POJAVE U JAVNOM MNJENJU
(Sociološko-pravna studija. Empirijska verzija)

— Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1964 —

Običaj je, piše autor ove knjige, da se teorijsko-pravne studije ograničavaju na upoređivanje lektire od recimo tridesetak knjiga, na kafansko-seminarske diskusije i — na pisanje nove, trideset prve knjige. Ta nova knjiga je bez grešaka, u njoj su sva pitanja jasno formulisana i odgonetnuta. Očigledno da će trideset druga knjiga pisana od sledećeg autora biti urađena po istom receptu.

Ovaj lagani sarkazam dr Podgureckog opravdana je žaoka koja se može danas uperiti ne samo na sociološko-pravnu nauku već i na veliki broj ostalih tzv. primenjenih sociologija (sociologija javnog mnjenja, ruralna sociologija, sociologija slobodnog vremena, socijalna psihologija i dr.). Pogotovu je kod nas ta vrsta socioloških istraživanja daleko iza teorijsko-spekulativnih radova, članaka i diskusija. Empirijska sociološka istraživanja još nisu postala ni kod nas osnovna pretpostavka izgrađivanja teorijskih stavova. Na polju sociologije prava, ako je i bilo pokušaja da se na teorijskom planu nešto kaže, sigurno je da ne postoje nikakve sociološko-pravne empirijske studije.

Rad dr Podgureckog „Pravne pojave u javnom mnjenju“ primer je pedantne istraživačke tehnike, teorijsko-metodološke orijentacije u sferi sociologije prava i, naročito, uspešlog sociološkog *empirijskog* istraživanja pravnog života ljudi u društvu.

Ova knjiga dr Podgureckog ima četiri osnovna poglavlja: razvodi u javnom mnjenju, pogledi na roditeljsku vlast, procesi klevetanja protiv žurnalista i preuzimanje sudskih rešenja. Svako od njih je posebna oblast empirijskih istraživanja sociologije prava, mada je autor nekoliko uvodnih stranica posvetio opšte-teorijskim i metodološkim pitanjima sociologije i prava. Tako, na primer, on ističe kao značajne sledeće sociološko-pravne metode: istorijsko-deskriptivna metoda, etnografsko-uporedna, metoda razgovora, metoda istraživanja javnog mnjenja, metoda analize aktualnih pravnih materijala, monografska metoda, eksperiment, i statistička metoda.

Četiri grupe empirijskih istraživanja, koje su osnovni sadržaj ovoga rada, piše autor, čine pokušaj dokazivanja da sociologija prava nije samo postulat niti pobožna želja. Sva ta istraživanja — i uopštavanja izvršena na bazi analize njihovih rezultata — sprovedena su zahvaljujući empirijskim metodama. Dr Podgurecki ističe da je istraživanje u oblasti razvoda i roditeljske vlasti zasnovano, pretežno, na tehnici ispitivanja javnog mnjenja. Kod istraživanja procesa protiv žurnalista, autor knjige ističe metodu analize sudskih akata, smatrajući da se kod izučavanja procesa preuzimanja sudskih rešenja mora voditi računa naro-

čito o metodi analize sudskih i administrativnih akata, metodi intervjua sudija i saradnika i metodi posmatranja sa učestvovanjem.

Polazeći od takve metodološke osnove i definicije predmeta istraživanja sociologije prava (odjeljak I) po kojoj se sociologija prava kao naučna disciplina razlikuje od opšte sociologije, jer se odnosi na utvrđivanje zakonitosti koja odražava relaciju između pravnih procesa i ostalih društvenih procesa, autor ove sociološko-pravne studije, u njenom empirijsko-istraživačkom delu (poglavlja II, III, IV, V), vidi ne samo mogućnost za dalje razvijanje teorijsko-metodološke spekulacije u oblasti sociologije prava već, prevashodno, njihovu empirijsku verifikaciju.

Istraživanje javnog mnjenja u odnosu na pojavu *razvoda*, kome je autor posvetio jedno poglavlje svoje knjige, sprovedeno je 1962. godine na teritoriji Poljske pod rukovodstvom i u organizaciji Centra za istraživanje javnog mnjenja pri Komitetu „Poljski radio i televizija“. Istraživanja su zahvatila pitanje odnosa između znanja prava i pravnih normi i pojave razvoda, pitanje u vezi sa pozitivnim i negativnim stranama razvoda i sl. Od predviđenih za ispitivanje 2.500 lica dobijeni su odgovori 2.355 lica. Autor smatra da ispitivane grupe garantuju reprezentativnost za opšti zaključak o mišljenju Poljaka na temu razvod braka.

Istraživanja u pogledu *roditeljske vlasti* vršena su, iste godine i u istim okvirima (organizaciji). Osnovna problematika ovih ispitivanja odnosila se na pitanja znanje prava i pravnih normi u odnosu na roditeljsku vlast, pitanje odnosa države i porodice, pitanje roditeljskog rigorozma i konflikta između roditelja i dece kao i pitanje uticaja izvesnih činilaca na obim i sadržaj roditeljske vlasti.

Istraživanja koja se odnose na *procese protiv žurnalista* završena su 1961. godine a otpočela su bila 1956. godine. Ova istraživanja zahvatila su pitanja kao što su: da li su klevete u štampi opasna pojava za žurnaliste; koji faktori izazivaju te pojave i kakav je njihov karakter; koji činioci utiču na sadržinu sudskih prigovora i to kako u slučaju osude odn. oslobođenja; postoje li granice (u pravnom smislu) „žurnalističke slobode“ tj. mogućnosti publikovanja članaka bez bojazni da će se izazvati protiv sebe sudski postupak itd. Ova istraživanja autor je upoređivao sa nekim američkim istraživanjima ove vrste.

Istraživanja nad procesom *preuzimanja sudskih rešenja* i njihove realizacije od strane pojedinih eksperata i službi čine četvrtu oblast ovih sociološko-pravnih istraživanja. Ova istraživanja su imala za osnovni cilj da pokažu kako se različite pravne norme prelamaju kroz prizmu raznih situacija i društvenih ustanova pre nego što počnu dejstvovati u stanju motivacionog impulsa. Tako su ova istraživanja zahvatila odnose sudija prema kolegama, prema javnom tužiocu, braniocu, publici, predstavnicima pravnih nauka itd.

Ova knjiga dr Adama Podgureckog jedna je od retkih naučnih publikacija ove vrste u svetu. Iako autor ne izbegava opšte-teorijske zaključke i generalizacije, vrednost ove knjige leži prvenstveno u njenim specifičnim intencijama: da se izvrši empirijska potvrda izvesnih pretpostavki i istaknu novi podaci za dalju sadržajnu sociološko-pravnu teoriju. Masa grafikona, upitnika i drugih grafičkih ilustracija, kojima je autor upotpunio svoj rad obogaćuje, zajedno sa svim ostalim, naučnu misao koja se interesuje problematikom socijaliteta pravnih činilaca, pojava i procesa.

Petar I. KOZIC

predavač Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

Dr Vladimir Rašković: „OSNOVI SOCIOLOGIJE“

treće dopunjeno izdanje, „Savremena administracija“, Beograd, 1964. god.

Za poslednje tri godine izašla su tri izdanja udžbenika profesora Vladimira Raškovića, „Osnovi sociologije“, namenjenog studentima ekonomskih fakulteta, za koji je i sam autor rekao, još u predgovoru prvom izdanju, da je privremen.

Ovaj udžbenik sociologije došao je, posle nekoliko već izdatih univerzitetskih udžbenika za isti predmet na raznim fakultetima. Mnogi od tih udžbenika se, pored ostalog, razlikuju i po svojoj metodologiji, tako da je predmet metodologije u našim univerzitetskim udžbenicima sociologije bio posebno rasmatran na radnom savetovanju sociologa (referat sa ovog savetovanja „Metodologija u našim udžbenicima sociologije“ profesora Ante Fijamenga objavljen je u časopisu „Sociologija“, br. 2 od 1961. godine).

Pisac je sistematizaciju svog udžbenika zasnovao na marksističkoj teoriji društva i društvenog razvoja. On je uspeo da koncizno i slikovito, kroz izlaganje osnovnih stavova opšte sociologije, iznese sve elemente koje su klasici marksizma razradili i čijom razradom omogućili sociologiji da se razvije kao stvarna nauka.

U prvom delu svog udžbenika („Pojam ljudskog društva“), pristupajući određivanju pojma ljudskog društva, pisac prihvata onakvo pojmovno određivanje društva, kako ga je odredio Marks u radu „Dohoci i njihovi izvori“, tj. „da celokupnost odnosa, u kojima se nosioci proizvodnje nalaze naspram prirode i međusobno, odnosi u kojima oni proizvode, ta celokupnost upravo i jeste društvo, posmatrano sa stanovišta njegove ekonomske strukture“. Polazeći od ovakvog pojmovnog određivanja ljudskog društva, pisac u tom kontekstu izlaže nastanak ljudskog društva i odnos društva i prirode.

U ovom delu pisac izlaže u osnovnim crtama i ostale teorije građanske sociologije o pojmu ljudskog društva (mehaniističke, biologicističke, psihologističke, teorije formalne i deskriptivne sociologije). Sve one — kaže pisac — mogu se svesti na zajednički imenitelj: da su nenaučne teorije u svojoj suštini i da su kao takve suprotne marksizmu.

U drugom delu udžbenika („Razvitak ljudskog društva“), pisac izlaže razvitak društva. Polazeći od nesumnjive činjenice, da se društvo kreće, pisac počinje izlaganje problema pokretačkih snaga razvitka društva. On prvo čini osvrt na nenaučne teorije, teorije koje su suprotne marksizmu, o pokretačkim snagama razvitka društva, a zatim izlaže marksističku koncepciju pokretačkih snaga. Proizvodne snage i proizvodni odnosi, tj. njihov odnos, što se odražava u postojanju klasa i klasnih odnosa, čini pokretačke snage razvitka društva. Pisac izlaže pojam klasa, nastanak klasa, podvlači razliku između osnov-

nih i sporednih klasa, itd. Kroz tretman klasa i klasne borbe, pisac razmatra sve ostale sociološke probleme.

U trećem delu udžbenika („Društvena svest“) pisac daje pojmovno određivanje društvene svesti, njenu uslovljenost i određenost društvenim bićem. Potom se daje pregled posebnih oblika društvene svesti: religije, morala, filozofije, nauke i umetnosti. Na kraju ovog dela pisac određuje pojam društvenog bića i odnos društvenog bića i društvene svesti.

U četvrtom delu („Kratok pregled društveno-ekonomskih formacija“), pisac daje pregled društveno-ekonomskih formacija. Izlaganje o svakoj društveno-ekonomskoj formaciji, mada kratko po obimu, predstavlja jednu celinu. Prvo se daje ekonomska osnova formacije, osnovne i sporedne klase, oblici klasne borbe i oblici društvenog života. Potom se izlaže nadgradnja, tj. pravno-politička nadgradnja i oblici društvene svesti u dotičnoj formaciji. Iz razumljivih razloga, posebna pažnja je poklonjena kapitalizmu, pa je ova društveno-ekonomska formacija obrađena na većem prostoru, uz posebno isticanje osnovnih protivurečnosti koje postoje u kapitalizmu i koje neminovno dovode do socijalizma.

U posebnom odeljku posvećenom problemima prelaznog perioda od kapitalizma ka socijalizmu, pisac je u trećem izdanju svoga udžbenika posvetio veću pažnju razradi problema prelaznog perioda nego što je to bio slučaj u prethodnim izdanjima. Pre svega, on osnovne društvene suprotnosti i protivurečnosti prelaznog perioda deli na dve grupe, na protivurečnosti koje evoluiraju iz prethodne društvene ekonomske formacije i protivurečnosti koje nastaju u samom prelaznom periodu. Potom se autor zadržava na protivurečnostima koje nastaju u samom prelaznom periodu i kao osnovne takve protivurečnosti razrađuje, protivurečnosti novonaraslih i razvijajućih društvenih potreba i društveno-ekonomskih i nacionalno-prirodnih mogućnosti, protivurečnosti između razvijenih i nerazvijenih krajeva i područja, protivurečnosti između starog i novog, između svestranog stvaralaštva radnih ljudi i birokratskog rutinerstva u odnosima ljudi.

Posebno mesto u ovom odeljku posvećeno je radnom čoveku i njegovoj ličnosti u socijalizmu, i ističe se da „za čoveka (radnog čoveka) i društvo (socijalističko društvo), postaju sve karakterističniji faktori koji ih integriraju a ne razdvajaju, i koji ih sjedinjuju na adekvatnim interesima organske povezanosti odnosa opštih, posebnih i pojedinačnih obaveza, prava, dužnosti i interesa“ (str. 243).

Pisac posebno obrađuje pitanje klasnih promena posle socijalističkih revolucija i neke osobenosti društvene svesti u prelaznom periodu. Kao posebno pitanje prelaznog perioda pisac obrađuje specifičnost države u prelaznom periodu i nacionalno pitanje.

Oblicima učešća radničke klase u upravljanju proizvodnjom u savremenom društvu, pisac posvećuje posebnu pažnju. Naš vek, kaže pisac, karakteriše se ne samo epohalnim dostignućima u prirodnim naukama (fizici i tehnologiji pre svega) i ne samo u promenama u opštim odnosima društvenih snaga, u strukturi društva, nadmoćnosti progresivnih kretanja i stremljenja, već i promenama koje snažno zadiru u suštinu društvenih odnosa, u odnose proizvodnje, kroz učešća neposrednih proizvođača u njenom upravljanju. Pisac izlaže oblike i obim učešća proizvođača u upravljanju proizvodnjom u kapitalističkom svetu i navodi razloge koji su doveli do uvođenja ovih oblika, kao i svu ograni-

čenost ovog „upravljanja“ koja proizlazi iz privatne svojine. Učinjen je osvrt i na začetke radničkog upravljanja u zemljama istočne Evrope.

Posebno mesto u udžbeniku ima radničko upravljanje u našoj zemlji, društveno-ekonomski uslovi za njegovo uvođenje, pravna osnova i struktura upravljanja. Ovo je prvi udžbenik sociologije kod nas, koji je na ovakav način izložio probleme radničkog upravljanja u našoj zemlji.

U ovom izdanju obrađena je i porodica, što nije bio slučaj u prethodnim izdanjima. Pisac je izložio istorijski razvoj porodice, osnovne tipove porodica, i osnovne karakteristike i probleme porodice u savremenom društvu.

Na kraju knjige dat je aneks nekih osnovnih socioloških problema našeg društva, da bi se omogućilo studentima da se orijentišu na izradu seminarskih i diplomskih radova iz ove oblasti.

Dva pitanja u udžbeniku nisu obrađena. Naime, pisac nije obradio pravno-političku nadgradnju, a u skučenom obliku je obrađen metod sociologije. Međutim, kako i sam pisac podvlači u predgovoru, udžbenik je pisan po programu ovog predmeta na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, pa bi se primedba pre odnosila na program, nego na pisca, jer je knjiga pisana prvenstveno za studente ekonomije po programu Ekonomskog fakulteta u Beogradu.

Ono čime se ovaj udžbenik razlikuje od ostalih udžbenika sociologije jeste slikovito i koncizno izlaganje kroz osnovne stavove opšte sociologije stavova koje su klasici marksizma razradili u oblasti društva i čijom su razradom omogućili sociologiji da se razvije kao nauka, a pre svega izlaganje čitavog materijala kroz izlaganje o klasama i klasnim odnosima, koje čini ugaoni kamen ovog udžbenika.

Drugo čime se ovaj udžbenik karakteriše jeste posvećivanje dovoljno pažnje savremenom društvu uopšte, i našem savremenom jugoslovenskom društvu, čime se studentima omogućuje da opšte sociološke kategorije povežu sa svakodnevnim životom, a znanja koja stiču učeći sociologiju koriste za razumevanje savremenih zbivanja u društvu.

Daniilo Ž. MARKOVIĆ

SOMMAIRE

I SCIENCES JURIDIQUES

	Page
Dr Slavoljub Popović: <i>Des rapports entre les organes administratifs</i>	1
Dr Dimitrije Kulić: <i>Les comités de libération nationale dans la formation de l'Etat yougoslave</i>	17
Dr Dragoljub Stojanović: <i>Les conventions internationales relatives aux responsabilités pour les dommages atomiques</i>	27
Dr Jakov Radišić: <i>Historique de la propriété socialiste d'Etat en URSS</i>	45
Dr Mihailo Mitić: <i>La capacité d'adoption</i>	65
Dr Milivoje Andrejević: <i>La base de la responsabilité pour les dégats causés par un animal</i>	71
Radosav Petrović: <i>La nature de l'acte pénal de meurtre selon l'alinéa 3 de l'art. 135 du Code penal</i>	93
Ljubiša Jovanović: <i>L'alcoolisme comme cause criminogène</i>	115
Čedomir V. Stevanović: <i>Les jurés en Serbie à la fin du XIX-ème et au début du XX-ème siècle</i>	125

II SCIENCES ECONOMIQUES

Dr Miodrag Matejić: <i>Le problème de l'équilibre budgétaire et son règlement</i>	133
Dr Relja Ostojić: <i>La collaboration de la Faculté de droit et d'économie avec l'économie</i>	141
Živojin Perić: <i>Les aspects relatifs des normes concernant les fonds de roulement en tant qu'instruments de la planification dans l'entreprise</i>	153
Dragoljub Stojiljković: <i>La loi de la demande dans la théorie bourgeoise de la demande</i>	161
Živorad Zlatković: <i>Les nouvelles formes de la concentration dans le commerce capitaliste contemporain</i>	183

III SOCIOLOGIE

Petar I. Kozić: <i>L'idée d'unité du prolétariat balkanique à la première conférence commune de 1910</i>	193
Danilo Marković: <i>Contribution à la définition de la notion de communauté sociale locale</i>	201
Dragoljub Simonović: <i>Considérations critiques sur certains cadres théoriques du cinéma</i>	209

IV COMPTE RENDUS

Petar I. Kozić: Adam Podgurecki: <i>Les phénomènes juridiques dans l'opinion publique, Varsovie, 1964</i>	213
Danilo Ž. Marković: Dr Vladimir Rašković: <i>Les fondements de la sociologie (Troisième édition complétée — „Savremena administracija”, Belgrade, 1964)</i>	215

Il existe un résumé en français pour chaque écrit mentionné
(YUGOSLAVIE)

